

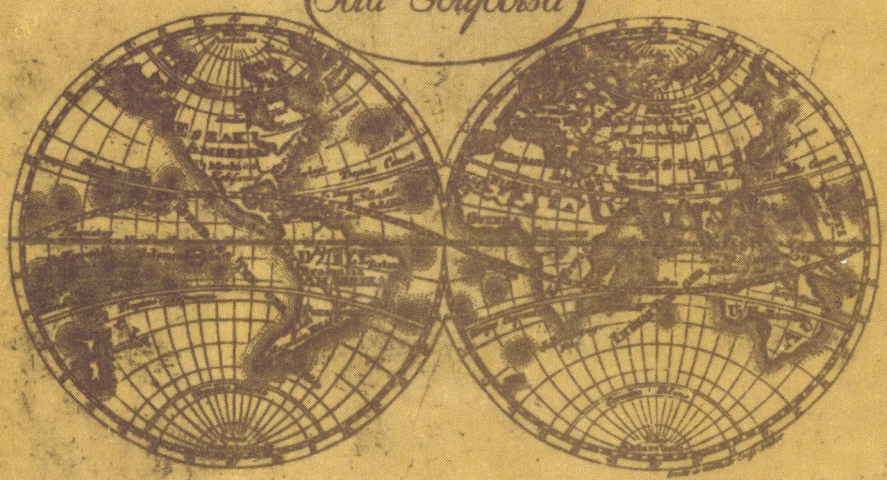
57779

57779

VILÁGTÖRTÉNET

KÖZPONTI KÖNYVTÁRA
Folyóiratok
SZEGED

Föld Globusa

52418

'81/1

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam.

1981

1. szám

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Makkai László felelős szerkesztő: Ormos Mária,
szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

A F R I K A

A címlap az „Oskolai Uj Átlás... metsződött és nyomtatódott a ref. collégiumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.” c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

**Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest, V. József nádor tér 1. – 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.**

Éves előfizetési díj: 92.– Ft, példányonkénti eladási ár: 23.– Ft.

Index-száma: 25.886

ISSN 0083–6265

**Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Ránki György**

8111926 MTA KESZ Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

TARTALOMJEGYZÉK

VITA

Immanuel Wallerstein: Afrika a tőkés világban	5
---	---

AFRIKA KORAI TÖRTÉNETE

Buda Géza: Kelet-Afrika és a Kelet	35
Kilwa Kisiwani ősi története	50

AFRIKA KÉRDÉS A 19–20. SZÁZADBAN

Sik Endre: Fekete-Afrika története V. kötet. (Részletek a hagyatékban maradt befejezetlen műből)	53
Krizsán László: Néhány magyar kutató szerepe Afrika tudományos megismerésében	71

TÖRTÉNETÍRÓI ARCKÉP

Kende István: Joseph Ki-Zerbo: Egy Afrika történész műve és arcképe	82
Joseph Ki-Zerbo: Fekete-Afrika története (részletek)	90

DOKUMENTUMOK

1. Névtelen arab szerző korabeli krónikájának részlete	115
2. Részletek Zara Yaqob etióp uralkodó krónikájából	117
3. Affonso kongói király levele a portugál királyhoz	119
4. Usman dan Fodio a kormányzás öt szabályáról	122
5. Adrianampoinimerina, Madagaszkár államalkotó uralkodójának végrendelete és utolsó szózata	123
6. 1506 párizsi munkás felterjesztése a francia nemzetgyűléshez a rabszolgaság eltörlése ügyében	129
7. Libéria Függetlenségi Nyilatkozata	130
8. Macemba, yao főnök levele a német gyarmatosító csapatok főparancsnokához	135

9. Négy levél Kelet-Afrika gyarmatosításának éveiből	136
10. Szerződés Franciaország és Yatenga Királyság között.	141
11. A fashodai incidens	143
12. Az első (párizsi) Pánafrikai Kongresszus határozata	145
13. A brit Munkáspárt elemzése az afrikai imperialista tevékenységről	147
14. Részletek az V. (manchesteri) Pánafrikai Kongresszus határozataiból	150

BIBLIOGRÁFIA

Fekete-Afrika történelmével és a kapcsolódó tudományterületekkel foglalkozó magyar írások válogatott bibliográfiája (Összeállította: Páricsy Pál)	155
---	-----

IMMANUEL WALLERSTEIN:

AFRIKA A TÖKÉS VILÁGBAN

(Quarterly Journal of Africanist Opinion. Volume III, Number 3.
Fall 1973.)

Az Afrika-tanulmányok három jól ismert fázison mentek keresztül. Az Afrikát tanulmányozók – akiket akkor még nem neveztek afrikanistáknak – körülbelül 1950-ig csaknem kizárólag az örök Afrika megfogalmazására, vagy újrafogalmazására törekedtek: az etnográfus Lancelot a múlt Szent Grálját kutatva jelen időben fogalmazott; e múltat nem szennyezték be kapcsolatok és nem korrumpálta a civilizáció. A valamikori mítosz ma már tündérmesének számít, és kár lenne az időt arra vesztegetnünk, hogy meggyőzzük egymást arról a nyilvánvaló igazságról, miszerint a tündérmesék a társadalmi kontroll és a gyermeknevelés eszközei.

Lépjünk inkább a második szakaszba, amelyben kitűnik, hogy létezik egy afrikai jelen, következésképpen egy afrikai múlt is. Ezzel kezdetét veszi a tanulmányok körének nagy méretekben történő megoszlása, ami mindenki számára nyilvánvaló, aki figyelemmel kíséri az Afrikautató-Intézet (African Studies Association) és a hozzá hasonló szervezetek működését. Vannak, akik azt kutatják, mi történik a jelenben. Ezek általában politológusoknak, közgazdászoknak vagy szociológusoknak nevezik magukat, néhányan a várostervezőtől a városantropológusig és demográfusig terjedő elnevezések mögé bújnak. Kialakult egy másik csoport is, ez a múltat tanulmányozza. Ide tartozók általában történészeknek vagy régészeknek tekintik magukat, de itt is megtalálhatók az álnevek: művészettörténész, kozmológus, nyelvész. E két csoport barátságosan él egymás mellett az Afrikakutatók házában, de nehezen lehetne rájuk fogni, hogy kapcsolatuk intim.

Múltnak és jelennek ilyenén szétválasztása éppen olyan mesterkéltnak és misztikusnak, mint amilyen ezt megelőzően egyetlen folytonos örökkévalóságban történő beleeröltetésük volt. Kétségtelenül nagy előrelépésnek számított, hogy lehetőség nyílt néhány konkrét, a valóságos történelmi körülményekben gyökerező empirikus munka megírására, de mindez korántsem volt kielégítő. A jelenrel foglalkozók felismerték, hogy munkájuk nagy része valójában másodkézből vett zsurnalizmus. A múltat kutatók pedig kezdtek érezni, hogy ez a törekvésük, hogy bebizonyítsák a nem-afrikanistáknak, hogy

Afrikának is voltak fényes királyai, nem bizonyított mást, mint hogy ez a naív előítélet naiv volt. Ez azonban nem adott igazi feleletet arra a fontos kérdésre, hogy milyen helyet foglal el Afrika a világkultúrák nagy „rendezvous de donner et de recevoir”-jában.¹ Ha valaki azt állítaná, hogy Afrika jelenlegi gazdasági és technikai gyengeségét valamelyest kiegyensúlyozza világméreteken Afrika dicsőséges múltja, tisztább és részletesebb elemzést kellene adnia az evolúció ezen, egyik ponttól a másikig tartó folyamatáról.

E közös nehézségek logikai konzekvenciája majdnem magától értetődőnek tekinthető. A jelent vizsgálók, ha óvatosan is, a történelmi múlt felé fordultak. A múltat kutatók feszegetni kezdték azt a kérdést, hogy vajon Afrika Európa általi meghódítása a 19. század végén valójában olyan éles történelmi diszkontinuitást mutat-e, mint ahogy azt feltételezték. J. F. Ade Ajayi az 1965-ös Nemzetközi Afrikai Történetkongresszuson a következő témával szerepelt: „Az afrikai intézmények kontinuitása a gyarmatosítás idején.”² Ma aligha hihető, hogy 1965-ben ez a cím merésznek számított – ezen is lemérhető, hogy mennyit fejlődünk az elmúlt néhány évben.

Ajayi a következőket mondta:

„A történésznek fel kell mérnie, hogy miként kísérlik meg az afrikaiak – individuálisan, vagy csoportosan – a rájuk ható erőket uralmuk alá hajtani, hogyan és miért válik valaki katolikussá, taníttatja gyermekét, kerül kapcsolatba a modern technikával, hogyan és miért vesz teherautót és tanulja meg azt vezetni, eközben kitartva amellet, hogy a teherautó nemcsak mechanikus szerkezet, hanem bizonyosan a Vas Istentől származó erővel rendelkezik, akinek ereje és varázsa a teherautó képében mutatkozik meg. Ezt az embert sokkal tipikusabbnak és sokkal biztatóbbnak – tartom, mint a megszakítás elméletének frusztrált, megbénított, kiszolgáltatott afrikáját.”³

A történészek közül Terence Ranger – annak a Dar es Salam-i Kongresszusnak a szervezője, amelyen Ajayi felszólalt – volt az, aki megszívlelte Ajayi felhívását. Ranger nem sokkal ezután egy kétrészes cikket tett közzé a *Journal of African History* című folyóiratban, amelynek címe „A kezdeti ellenállási mozgalmak és a modern tömegnacionalizmus összefüggései Kelet- és Közép-Afrikában.”⁴ Ranger szerint az úgynevezett kezdeti ellenállási mozgalmak, amelyek távol álltak a reakciós, vagy maradi szemlélettől, ugyanúgy tekintettek a jövő felé, mint a nemzeti mozgalmak. Ezenkívül kifejti, hogy a mozgalmak két típusa nem csupán hasonló volt, hanem történelmileg is kapcsolódott egymáshoz. Nemrégiben Donald Denoon és Adam

*Az átadás és átvétel nagy találkozója.

Kuper megtámadták ezt a szemléletet mint „ideológikus történelmet”, amely „adaptálja a jelenlegi afrikai nacionalizmus politikai filozófiáját és áthatja az afrikai történelemről szóló tanulmányokat”. Mi több, „az afrika-történésznek az igazságot kell megírnia, nem pedig politikai féligazságokat”⁵ – írja Denon és Kuper.

A retorika kemény, de mi az igazság? Mi az igazság ma, és mi lesz holnap? Ki szenteli magát igazán az igazságnak, és kinek az érdekei milyen igazságot szolgálnak?

A magam részéről mindenestre felvetem a tudás társadalmi alapjának kérdését. De nem kívánok megállni ezen a ponton. Szeretnék innen eljutni odáig, hogy valamilyen fogalmi bázist ajánlhassak az Afrika társadalmi valóságával foglalkozó tudományok számára.

1971-ben Bernard Magubane a *Current Anthropology*-ban publikált cikkében támadást intézett az Afrika társadalmi változásának tanulmányozásához használt kategóriák ellen. Különösen kihangsúlyozta A. L. Epstein és Clyde Mitchell Észak-Rhodéziáról szóló munkáját, mint elemzésének fókuszát. Ahogy ennél a folyóiratnál szokás, a tanulmányt közreadták a kutatóknak véleményezés céljából, és a cikket a megjegyzésekkel, valamint az ezekre adott válasszal együtt közölték.⁶

Magubane kritikájának lényege az volt, hogy az Epstein és Mitchell által használt kategóriák „különösen felszínesek, de legjobb esetben ethnocentrikusak” és híján vannak a történelmi szemléletnek.⁷ Magubane magyarázata szerint Epstein és Mitchell saját társadalmi szerepüket tükrözik.

„Ha valaki alapjában elfogadja az imperializmus „civilizációs küldetését”, elemzését az imperialista rendszer védelme érdekében racionalizálja. Ennek eredménye egy megosztott törekvés, amely egyrészt a társadalmi elemzésre, másrészt a propagandára irányul, s amely az eklektikus és mechanikus megfogalmazások zagyalékát hozza létre.”⁸

A kommentátorok sem voltak túlzottan barátságosak Magubanéhoz. Epstein azt vetette a szemére, hogy „tehetségét az általa létrehozott képzeletbeli ellenfele legyőzésére pazarolja.”⁹

Mitchell a „kritika leghitványabb fajtáját ... a személyeskedő érvelést...” veti a szemére. Véleménye szerint: „A sajnálatos ebben, hogy mindaz, amit felhoz, olyan emberek művének destruktív és átgondolatlan magyarázata, akik jól-rosszul, de kétségtelenül jószándékúan néztek szembe a kihívással, és a kutatást is ily módon folytatták.”¹⁰

Mig Epstein és Mitchell az *argumentum ad hominem*-mel szemben emelt kifogást, a bírálók nagy része ugyanilyen típusú érveléssel védte Epsteint és Mitchellt. A. J. F. Köbben szerint ahhoz, hogy megérthessük

Magubane attitűdjét, „antropológusok, történészek és pszichológusok összehangolt erőfeszítésére lenne szükség, valamint sok empátiára, ha nem sajnálatra.”¹¹ Satish Saberwall szelidebb tónusban jegyzi meg:

„Az a feddés, amit Mitchell és Epstein Magubanétól kap, részben az a büntetés, amit az úttörőknek meg kell fizetni.”¹²

Simon D. Messing a német közmondásra emlékeztet:

„Undank ist der Welten Lohn.”¹³* Van den Berghe „ideológiája által ösztönzött rosszindulattal” vádolja Magubanet, és „intellektuálisan nem éppen becsületesnek” nevezi őt.¹⁴ Philip Mayer egyszerűen kijelentette:

„Magubane egzisztenciális” helyzete ... némileg összefügg tudatos ki-rohanásával, a „gyarmati antropológia” ellen, ami 1970-ben ugyan-csak anakronisztikusnak tűnik.”¹⁵

Válaszában Magubane élesen jegyezte meg:

„Az olyan „pluralista” szerzőkkel, mint Van den Berghe, Epstein, Mayer, Mitchell stb. szembeni kritikám fontosságát nem műveik belső gyengesége adja, hanem az a majdnem egyetemes jóváhagyás, amely-lyel sok tudós következtetéseiket fogadja. Olyan Afrika-tanulmányok felhalmozásának lehettünk tanúi, amelyek teoretikusan értéktelenek és merev intellektuális valóságban kötődtek meg. Ez ugyan nyilvánvaló, de ugyanakkor azok közül, akik cikkemre válaszoltak, csak három „harmadik világbeli” szerző értette meg világosan mondanivalómat, a többiek csak részben, vagy teljesen érzéktelenek maradtak álláspont-tal szemben. Ez korunk egyik alapvető kérdésére adott válasz: azok, akik egy partikuláris világrendet támogatnak, vonakodnak elis-merni az e renddel szembeni kihívásokat. Megkísérelni meggyőzni ezeket az embereket arról, hogy nézeteik tarthatatlanok, hasonló lenne ahhoz, mintha a hatalmon lévőköt felkérnénk privilégiumaik átadá-sára.”¹⁶

Nem hiszem, hogy az ilyen vitriolos szóváltás kivételesnek tekinthe-tő, emlékezzünk Denoon és Kuper Rangerrel szembeni támadássorozatára és arra, amit a „Dar es Salam-i iskola” historiográfiájának neveztek. Ezek a „nacionalista történészek” – mondja Denoon és Kuper – „inkább a múlt szertartáskönyvét írják, mint a jelen problémájával foglalkoznak.”¹⁷

Ranger válaszában egyik lábjegyzetében ezt olvashatjuk:

„Egy napon, ha fennmarad a témával kapcsolatos érdeklődés, egy kutató ki fogja majd mutatni, hogy milyen összefüggés van a között a tény között, hogy Denoon és Kuper mindketten fiatal dél-afrikai menekültek,

* Undank ist der Welten Lohn = hálátlanság a világ jutalma

akik jelenleg Makerereben dolgoznak, és a Dar es Salam-i történészekkel kapcsolatos kritikájukban megmutatózó módszerek és előfeltevések között. Ezzel kapcsolatban én magam is megkockáztatnék néhány feltevést, ha az a törekvésük, hogy saját környezetben helyezzenek el engem, nem figyelmeztetne egy ilyen kísérlet neveltségességére.¹⁸

A feltevések tehát elmaradtak; Ranger a következőképpen fejezte be cikkét:

„Biztos vagyok benne, hogy (Denoon és Kuper) jobban szolgálnák a pártatlan történelem istennőjét, ha nem dolgoznának mélységesen zavaros erők nyomása alatt, amelyek határozottságukat ösztönzik, de tökéletesen félreviszik a Dar es Salam-i történészek elleni támadásokat.”¹⁹

Denoon és Kuper nem maradtak adósak a viszontválasszal:

„Ranger professzor utalása dél-afrikai eredetűnkre és hivatkozása a kritikánkat befolyásoló „mélységesen zavaros erőkre” sok olvasót megzavarhat. Vajon a Kommunista Párttól, vagy a CIA-tól származó titkos támogatásra gondol? Vagy pedig az afrikai történetírás baljóslatú pretóriai iskolájának kialakulására utal homályosan? Véleményünk szerint nincs szó hitvány rágalomról, csupán arról, hogy Ranger professzor így fejezte ki azt, hogy nem tud elképzelni semmilyen okot iskolájának bírálataira.”²⁰

Ez a vehemencia nem ismeretlen azok előtt, akik részt vettek az utóbbi időben az Afrika-tanulmányok vitáiban, noha sokan egyetértettek R. H. Tawney-vel, aki a munkáját bíráló H. R. Trevor-Roperrel kapcsolatban megjegyzi:

„Egy kolléga, aki téved, nem amalekita, hogy kíméletlenül üssük.”²¹

Ami a lényegét érinti: látnunk kell, hogy vannak alapvető kérdések, amelyek számos, szemmel láthatóan eltérő témájú vitát hoznak összefüggésbe és egységbe. Röviden ismertetni fogom ezért, hogy miről is vitatkozik Magubane kritikusával, valamint a Denoon és Kuper szerzőpár és Ranger vitájának lényegét, továbbá a jelenleg J. D. Fage és C. C. Wrigley között „a rabszolgaság és a rabszolgakereskedelem” témakörében folytatott, az előbbieknél jóval visszafogottabb vitát. Megítélésem szerint létezik egy közös intellektuális probléma, amely végigvonul mindezekben, mind más vitákon, természetesen magába foglalva néhány lényegbevágó morális és politikai kérdést, és azt hiszem, hogy csak abban az esetben értelmezhetjük közösen a vitát, ha ezeket az alapvető kérdéseket megvilágítjuk.

Mindenek előtt szögezzük le, hogy Magubane cikkét, „a gyarmati Afrika társadalmi változásainak tanulmányozásához használt kategóriákkal”

kapcsolatban írta. Első megállapításainak egyike szerint „a társadalmi változás teljes történelmi elemzésének magától érthetődően számításba kell vennie a 'kulturális beilleszkedés' különböző szakaszait.”²² Magubane három ilyen szakaszt vázolt fel; mindhárom esetben eltérő volt az afrikai reakciója a gyarmati helyzetben az uralmon lévő erökhöz. Látszólag Ajayi álláspontjához hasonlít következő megjegyzése:

„A kolonializmus története, szemben közgazdasági, politikai és szociológiai vetületével, nagymértékben az új helyzetre adott afrikai válaszok sokaságának története, az afrikaiak és az új erők kiegyezésének, az afrikaiak alkalmazkodásának, ellenállásának vagy menekülésének története.”²³

Ezeknek a megfontolásoknak a mellőzése miatt Magubane kritikusi „tisztességtelennek” tűnnek. Vegyünk egy tipikusnak tekinthető választ. Clyde Mitchell a következőket mondja: „Epstein egész könyve arról szól, hogy az afrikaiakat miként szervezték meg az 1932 és 1953 közötti status quo megváltoztatására.”²⁴

Érdemes meghallgatni valamivel bővebben a Magubane válaszában felhozott ellenérveket:

„A cikkemben kifejtett álláspont szerint nem arról van szó, hogy Epstein a *Politics in an Urban African Community* című könyvében nem foglalkozik a szakszervezetekkel, hanem hogy ezeknek a mozgalmaknak az eredetére vonatkozó magyarázata nem helytálló. Ahhoz, hogy az afrikai nacionalizmust megértsük és történelmileg korrektül magyarázzuk, meg kell értenünk kettős természetét. A fehér telepes saját jogokkal bíró gyarmati erő (területi kolonializmus), akinek végső érdeke az általa elfoglalt terület megtartása. Az afrikaiak és a fehér telepesek közötti konfliktus a fehér gyarmatosító közösség mint közösség és az afrikai népek mint népek közötti antagonisztikus ellentétből származik. Amikor az afrikaiak beáramlottak a bányászatba és a feldolgozó ágazatokba, a probléma az osztálytényezővel egészült ki. Az afrikai nacionalizmus így egyesíti a nemzeti felszabadítás és az osztályharc dinamikáját. Az integrációs elit-törekvések kudarca és a fegyveres harcok megindulása érzékelteti ezt a kettősséget. Milyen természetű az afrikai nacionalizmus két aspektusa közötti viszony Dél-Afrikában? Epstein, Mitchell és Van der Berghe megkerülik ezt a kérdést.”²⁵

Legyen szabad rekonstruálnom e vitát két alapvető vonatkozásban: az idő és a tér vonatkozásában. Nem a történelem relevanciájáról szóló leegyszerűsített vitáról van szó. Ezt mindkét oldalon elismerik. Amiben nem

értenek egyet, az a „korrekt történelmi interpretáció” kérdése. Még abban a tekintetben sem volt nézeteltérés, hogy a gyarmati uralom strukturális és magatartásbeli változásokat eredményezett, noha Magubane megjegyzi, hogy a többiek „hajlottak arra, hogy magától értetődőnek tekintsek (a gyarmati viszonyokat), vagy hogy ismertnek feltételezzék általános jellemzőit.”²⁶ De Magubane ragaszkodik ahhoz, hogy a gyarmati periódus időbeli szakaszokra osztható, amelyeket a hódítás, a „behódolás” (Magubane kifejezése) és a nemzeti felszabadítás korszakaiként lehetne parafrázálni. Véleménye szerint e periodizáció mellőzésével Epstein, Mitchell és a többiek kizárólag a középső szakasról beszélnek. Ehhez természetesen joguk van és viszonylag kis vétséget követtek el. Vitatott viszont az az állítás, miszerint az explicit periodizációnak feltehetően a legfelsőbb intellektuális folyama-
taikban is jelentkező hiánya következtében e szerzők képtelenek értelmesen interpretálni az általuk tökéletes technikával összegyűjtött adatokat.

Ezzel nincs vége. A második fő vitapont a térbeli kiterjedésé. Magubane szerint az ellentét a „fehér gyarmatosító közösség, mint közösség és az afrikai népek mint népek között húzódott.” Az afrikai nacionalizmus ket-
tős természetéről beszél: azt állítja, hogy az egyszerre „nemzeti felszabadító harc és osztályharc”. De Epstein is beszél a növekvő nemzeti öntudatról. Ő is említi a munkásokat az osztály vonalán egyesítő szakszervezeteket. Igazságtalan lenne Magubane? Epstein szerint „képzelt ellenfelekkel” vitá-
zott.

Fel kell vázolnunk a szerzők *implicit* fogalmi keretét ahhoz, hogy tisztán láthassunk. Epstein és Mitchell számára az elemzés földrajzi kerete Észak-Rhodézia volt. Amennyiben rétegeződési kategóriákat használtak, ezek számukra a területiális egységhez tartozó kategóriák voltak. Magubane számára, ha ezt nem is fogalmazta meg ennyire explicit módon, ezeket a határokat érvénytelenítették az adatok és így operacionálisan használhatatlanná váltak. Miként lehet egy mozgalom egyszerre „nemzeti felszabadító” mozgalom és „osztályharc”, ha az elemzés egysége nem nagyobb, mint a gyarmati terület, hanem minimálisan az imperialista politikai keretet, de sokkal ésszerűbben, mint azt már kifejtettem, a világgazdaságot tekintjük elemzési egységnek.

Térjünk rá most az úgynevezett Dar es Salam-i történész iskoláról szóló vitára. Denoon és Kuper itt megfelelően explicitnek bizonyulnak időbeliség és térbeliség kérdésében. Ezt a kérdést helyezik a vita középpontjába. Ha sok szempontból található is hasonlóság²⁷ a lényegi, alapvető kérdésekben köztük, valamint Epstein és Mitchell álláspontja között, ebben a vitában övük volt a kezdeményezés; látszólag megfordultak a szerepek, mi-

vel Rangert (akinek álláspontját Magubanééhoz hasonlíthatnám) időbeli és térbeli provincializmussal vádolták.

Denoon és Kuper elemzésük elején Rangert idézik, aki az 1965-ös, hasonló jellegű intellektuális vitát a következőképpen írja le: „Az afrikanista történészek ... fő ellenfelei nem a diszkreditált gyarmati iskolából, sokkal inkább a radikális pesszimisták közül kerülnek ki”²⁸, azokból tehát, akik a Ranger által „fanonista elemzésnek” nevezett módszert alkalmazzák. Denon és Kuper a következőket mondja Ranger e kategorizációjáról:

„Ebben a konfrontációban Ranger professzor az afrikanisták oldalán áll, akik a nacionalizmus tanulmányozásával is foglalkoznak. Az *afrikai* jelző sűrű használata gyakorlatilag félrevezető, mivel az ajánlott fókusz a történészek számára nem az egész kontinens, hanem csupán az afrikai nemzeti határok közötti, általában nemzeti célok érdekében folytatott tevékenység. Az elemzés nemcsak a fanoni szemléletet tagadja meg, hanem minden olyan megközelítést, amely a nemzetnél tágabb méretekben tesz kísérletet az általánosításra – legyen az világ-szintű imperiális, vagy kontinentális megközelítés. Így számára az afrikai nacionalista megközelítés az egyedül ajánlatos.”²⁹

Az elemzés térbeli kiterjedésének kérdése így a kritika előterébe került. Ranger azonban határozottan tagadja álláspontja ilyen felfogásának korrektségét:

„Nem hiszem, ... hogy egy történésznek a nemzeti határokon belül kell az afrikai eseményekre koncentrálnia. Ahhoz, hogy munkámban ilyen szemléletet lehessen felfedezni, olyan ügyesség kell, ami közel áll a manipulációhoz.”³⁰

Sőt, Ranger egészen másképpen határozza meg álláspontját:

„A történésznek 'ki kell tartania' mellett, hogy a nacionalizmus egy élő kérdés – nem az egyetlen kérdés, nem is a legfontosabb kérdés, de élő kérdés. Távol áll tőlem az a követelés, hogy *minden* egyes Afrikáról szóló tanulmány valamilyen értelemben nacionalista legyen, de a nacionalizmus *további* tanulmányozását ösztönözni kívánom.”³¹

Ezek szerint nincs miről vitatkoznunk a továbbiakban? Az egész csak félreértés? Nem egészen. Szigorúbb elemzés kimutatná, hogy a térbeli kiterjedésről szóló vita az időbeliséggel kapcsolatos sokkal realisabb vitához visz közelebb. A viták nagy része két, Tanzániáról szóló esszé-kötet köré szerveződik. Az egyiket I. M. Kimambo és A. J. Temu, a másikat A. D. Roberts szerkesztette.³² Denoon és Kuper úgy tekintik ezeket a köteteket, mint az általuk támadott csoport munkájának kvintesszenciáját. Idézik a *Tanzánia*

története című mű bevezetőjét, amelyben Kimambo és Tamu professzorok az alábbiakat írják:

„Nem történt kísérlet a gyarmati közigazgatási struktúra elemzésére. Ez azért van, mivel érdeklődésünk magukra az afrikaiakra irányul.”³³

Denoon és Kuper válasza erre:

„A gyarmati függőség viszonyai közötti politikai fejlődéssel foglalkozó történészek a világon bárhol joggal rettennének vissza az ilyen önkorlátozástól.”³⁴

Denoon és Kuper kiemelik Rangernek az előbbi történészekkel szembeni álláspontját, aki bizonyos új afrikai intézményeket – különösen a független afrikai egyházakat – „abnormálisnak, csaknem betegesnek”³⁵ tart. Ez „stróman tézis”³⁶ – mondják – Epstein Magubane elleni támadásának árnyéka. A két vita közötti párhuzamot folytatva, Denoon és Kuper szeméret vetik opponenseiknek az etnográfusok lebecsülését.

„Végül, az iskola tagjai bizonyos tartózkodást mutatnak a gyarmati korszakban Tanganyikában működő antropológusok műveinek felhasználásában. A társadalmi antropológusok alkották a gyarmati Afrikában működő legfőbb tudósok csoportját, tagjai az anyanyelveken dolgoztak és éveken keresztül beszámolókat tettek közzé a kelet-afrikai társadalmakról és társadalmi mozgalmakról. Etnográfiai tanulmányaik nemcsak értékes történelmi dokumentumok, hanem értelmezéseik is nemegyszer inspirálóan hathatnak a történészekre. Figyelmén kívül hagyásuk oka, úgy tűnik, az antropológiának a kolonializmussal való társítása.”³⁷

De miként viszonyul e vita az időbeli kiterjedés kérdéséhez? A probléma csupán a prekolonialis Kelet-Afrikával kapcsolatban kerül felszínre. Denoon és Kuper szerint a Roberts-féle kötetben a helytörténetek szerzőinél hiányzik az általánosítások bizonyítása, így a szerző által írt fejezetben „bizonyos erőfeszítés érezhető ... 'a nacionalizmus gyökereinek' megtalálására.”³⁸ A Kimambo-Temu kötetből J. E. G. Sutton fejezetét idézik, amelyet a szerző azzal a banalitással kezd, hogy a tanzániai nemzet „század-, sőt ezredékekre visszanyúló történelmi folyamat terméke”³⁹ és rosszindulatúan megjegyzi, hogy Sutton a „gyakorlatban nem tesz kísérletet az australianthecusok tanzanizálására”⁴⁰.

Hová vezetett mindez? Két állásponthez: az egyik a meghökkenésé, a másik az egyetértésé. A meghökkenés:

„Az előbbi idézet annak felismerését mutatja, hogy a tökéletesen folyamatossá, széleskörű antikolonialis érzület nem mindenütt található meg. Mindenesetre a Dar es Salam-i kollégák – Gwassa, Iliffe és Te-

mu – úgy tűnik, még mindig meg vannak győződve arról, hogy van egy „hiányzó láncszem” a korai ellenállás, és a TANU-nacionalizmus között Tanzániában, míg Roberts hajlandó a nemzeti méretű ellenállás gyökereit a 19. századra visszavezetni.”⁴¹

Az egyetértés:

„Azok a tudósok, akik úgy tekintenek a külvilág afrikai intervenciójára, mint ami a nacionalizmusnál többet hozott létre és akik szerint a kolonializmust nagyon gyakran neokolonializmus váltja fel, nemigen értenek egyet azzal a következtetéssel, hogy a gyarmati politika még a gyarmati években sem volt túlságosan jelentős.”⁴²

De vajon ezt a következtetést akarták levonni a szerzők? Ranger szerint célt tévesztettek:

„A *'Tanzánia története'* csaknem mindegyik szerzője hangsúlyozza az afrikai kezdeményezést, az afrikai választást és az afrikai adaptációt ... Két dolgot azonban mindenképpen tisztázni kell. Az első, hogy az afrikai tevékenység hangsúlyozása semmi esetre sem jelenti az afrikai heroizmusának vagy hatékonyságának hangsúlyozását; a második, hogy az a közös szándék, amivel az afrikaiak történelmüket csínálták és ahogyan befolyásolták, nagyon is nem közös és sokféle következményhez vezethet. Az afrikai mozgalmak kutatása nem az a végpont, amely meghatároz egy iskolát, hanem az a kezdőpont, amelyből az összes fontosabb különbség következik.”⁴³

Denoon és Kuper elemzését végül is az általuk bírált szerzőkétől a gyarmati korszak elemzésére eső hangsúly különbözteti meg. Denoon és Kuper érvelése szerint a „nacionalista” politikai szemlélet következtében Ranger és a többiek a mitologikus „kapcsolatok” kedvéért nem veszik figyelembe a gyarmati közigazgatás néhány konkrét és specifikus jegyét. Ranger inkább úgy érvelt, hogy az adott időszakban az afrikaiak viselkedésének megértése megköveteli, hogy a történelmi fejlődés hosszabb időtávlatában elhelyezve vizsgálják azt. Ennek egzakt határait Ranger azonban nem jelölte meg a vita során.

Annak érzékeltetésére, hogy ez a vita nem pusztán a gyarmati időszak értelmezéséről folyik, térjünk rá a rabszolgaság és a rabszolgakereskedelem kérdésére. John Fage cikkének a „Rabszolgaság és rabszolgakereskedelem a nyugat-afrikai történelem összefüggéseiben”⁴⁴ címet adta.

A cím maga a térbeli kiterjedésre utal. Ami az időbeli kiterjedést illeti, az összefoglaló „különösen a 15.-től a 19. századig terjedő periódusról” beszél. Azonban látni fogjuk, hogy az elemzés valójában időben sokkal messzebbre nyúlik vissza.

Fage azzal kezdi, hogy elutasítja az európai behatolás előtti Nyugat-Afrikában virágzó rabszolgaság tézisé, valamint azt a tételt, hogy a rabszolgaságot pusztán kívülről kényszerítették Afrikára. Nagymértékben támaszkodva Philip Curtinre⁴⁵ elutasítja azt az elméletet is, amely szerint a nyugat-afrikai rabszolgakereskedelemnek „katasztrofális” hatása lett volna a népességre⁴⁶. Saját értelmezését a következőkben foglalja össze:

„A gazdasági és kereskedelmi rabszolgaság és a rabszolgakereskedelem nem voltak természetes jegyei a nyugat-afrikai társadalomnak, de ... az államok megerősödésével a munkaerő mozgósításának formájaként fejlődtek ki a külkereskedelem táguló rendszere igényeinek kielégítésére, amelyben kezdetben a rabszolgák mint kereskedelmi cikkek iránti kereslet viszonylag jelentéktelen volt. Az, amit „rabszolga-gazdaságnak” lehet nevezni, általánosan Nyugat- és Közép-Szudánban alakult ki, legkésőbb a 14. századra, és a 15. században feltehetően elterjedt a szenegáli és alsó-guineai partvidéken. Az európai rabszolgakereslet Amerikában, amely tetőfokát 1650 és 1850 között érte el, nyomatékositotta és kiterjesztette mind a rabszolgaság, mind a rabszolgakereskedelem belső növekedését. Ez azonban csak az egyik aspektusa volt a nyugat-afrikai gazdasági és politikai fejlődés és társadalmi változás igen összetett folyamatának.”⁴⁷

Álláspontjának védelmében Fage elkezd eláásni Walter Rodney-nak a maga előző fejtegetései ellen irányuló támadását, holott érvényességét döntően relevánsnak fogadta el.⁴⁸ Megállapítja Rodney feltételezéséről, amely szerint Nyugat-Afrikában az európai rabszolgakereskedők megjelenését megelőzően nem volt rabszolga-munkaerő, hogy talán Felső-Guinea partvidékére igaz, de nem áll sem az alsó-guineai partvidékre, sem a belső területekre. Fage lényegében azzal magyarázza állítását, hogy a Rodney által vizsgált terület nem tipikus, mivel „gazdaságilag kevésbé fejlett, visszamaradott térség”.⁴⁹

A többi terület Fage szerint más képet mutat:

„Általában biztosak lehetünk abban, hogy a portugálok 1480 körül arra törekedtek Alsó-Guineában (mint ahogyan később Kelet-Afrikában és Ázsiában), hogy hasznot húzzanak a már kialakult kereskedelmi szerkezet elfogadásából a már megszervezett királyságokban, amelyekben a királyi ellenőrzés alatt álló külkereskedelem eszménye, összhangban a kialakult kereskedő osztályok és céhek politikai irányvonalával, már meg volt alapozva. Ez a rendszer a rabszolgák felhasználását – és gazdasági értékük elismerését – többféleképpen is magában foglalta: mint a király, vagy a nemesek birtokán dolgozó, piacra-

termelő földművelőkét, mint bányászokét, vagy mint az ipari műhelyekben dolgozó kézművesekét, mint a kereskedelmi utak hordárait, vagy éppen mint a kereskedőket; mint katonákat, mint csatlósokét, szolgákét, vagy mint a király és az előkelők szolgálatában lévő tisztviselőket.⁵⁰

Semmi sem változott tehát Fage szerint Nyugat-Afrikában a 15. században, a fehérek behatolásával? A válasz nem teljesen világos. Fage maga a következőket mondja:

„A rabszolgakereskedelem ... Nyugat-Afrikában ... a gazdasági és társadalmi fejlődés tartós folyamata részének tekinthető. Talán azért, mivel Nyugat-Afrikában a föld mindig nagyobb bőségben állt rendelkezésre, mint a munkaerő, a rabszolgaság intézménye a régió fejlődésében lényeges szerepet játszott; enélkül valóban kevés eszköz akadt volna a munkaerő mozgósítására az állam gazdasági és politikai szükségletei érdekében... Egészében tekintve talán igaz az az állítás, hogy a rabszolgakereskedelem működése a központi kormányzat integrációját, erősítését és fejlesztését segíthette elő, de a peremvidéki társadalmakat gyengítette és szétrombolta. Kényes kérdés, hogy mindez jó volt-e vagy rossz; történelmileg azonban céltudatosnak tekinthetjük és inkább elkerülhetetlennek, mint elkerülhetőnek.⁵¹

A Fage által felvázolt kép szerint egy olyan hosszú történelmi folyamatról van szó, amely a 15. század előtt valamely meghatározatlan időpontban indult meg és amelyben az európaiak behatolása csupán azon sokféle tényezők egyike volt, amelyek ehhez az „elkerülhetetlen” és „céltudatos” evolúcióhoz hozzájárultak. Az, hogy az európaiak végül elfoglalták Nyugat-Afrikát, csak a következő lépcsőfoka volt ennek a folyamatnak.

„Az európaiak rabszolgakereskedelem- és rabszolgaságellenes intézkedései siettették azt az időpontot, amikor saját gazdasági érdekeiktől vezérelve szükségesnek vélték először a nyugat-afrikai királyságok elfoglalását, majd folytatva az afrikai királyok és vállalkozók által kezdeményezett folyamatot, meghódították a peremvidéki társadalmakat és egységes politikai struktúrákba építették be őket.⁵²

Tisztán láthatjuk így, hogy Fage számára Nyugat-Afrika jelentős elemzési egység a 15. század előtti időszaktól napjainkig, amely periódusban a társadalmi szervezet és változás alapvető mozgatóerejét az „államépítés” jelentette.

Rodney cikke egészen mást mond. Lássuk a címet: „Az afrikai rabszolgaság és a társadalmi elnyomás egyéb formái a felső-guineai partvidéken az atlanti rabszolgakereskedelem összefüggésében”. „Az összefüggés” (azaz

a térdimenzió) nem „Nyugat-Afrika”, hanem az „atlanti rabszolga-kereskedelem” volt, ami az európai világgazdaság számára valójában kézenfekvő volt. Rodney úgy tekint erre a periódusra, mint amelyben „az afrikai társadalom függőségbe került a tőkés rendszertől, kiszolgálva azt,”⁵³ – ez a rendszer a *világkapitalista* rendszer. A következőket állítja:

„A kezdeményezés történelmileg Európából származott. Az európai kereskedelmi rendszer volt az, amely terjeszkedése közben felölelte az afrikai cseregazdaság különböző szintjeit és a világméretű termelésben sajátos szerepet jelölt ki számukra. Ez az afrikai kereskedelemből származó tőkefelhalmozást jelentette, és mindenekelőtt a rabszolgák árusítását és felhasználását az Újvilágban.”⁵⁴

Igy az 1600–1800-as periódus távolról sem tekinthető a folyamatos nyugat-afrikai történelmi szerkezet középső szakaszának, mint ahogyan azt Fage gondolja; Rodney szerint ez „az európaiak afrikai gyarmati uralmának első lépcsője volt,”⁵⁵ egy „előgyarmati” korszak⁵⁶ – tehát a világtörténelem szerkezetének része.

C. C. Wrigley a következő helyes állásponttal kapcsolódott a vitához: „Fagenek az atlanti rabszolgakereskedelem újraértékelésére tett kísérlete felszínre hoz néhány olyan teoretikus feltevést, melyet az újabb afrikai historiográfia magában rejt...”⁵⁷

Wrigley feltevése szerint a rabszolgaság és a rabszolgakereskedelem Nyugat-Afrika „politikai fejlődésének” szükséges feltétele, az állam kialakulásának elkerülhetetlen aspektusa.⁵⁸ Wrigley megjegyzi, hogy Rodney ezt a tételt a feje tetejére állítja:

„– Az eddigiekben annak kimutatásán fáradozott, hogy az afrikaiakat tettek rabszolgává, még mielőtt az első karavellák horgonyvetettek volna partjaiknál, közvetlenül „gyarmatosítónak” nevezte őket s ezzel nyilvánvalóan arra törekedett, hogy befeketítse az afrikaiakat és hogy az atlanti kereskedelem elkövetkező csapását részben az ő számlájukra írja. Fage azonban félre nem érthető módon gratulál a nyugat-afrikaiaknak a rabszolgaság intézményének európai segítség nélküli létrehozásához.”⁵⁹

Ez, folytatja Wrigley, „historicizmus”, amely „osztályozó típusokat használ, elsősorban heurisztikus értékük miatt”, majd átalakítva őket „fejlődési szakaszokká”, azt tartja rólok, hogy valóságos létezéssel bírnak és egy kronológikus és egyben minőségi hierarchiába rendezhetők.⁶⁰ Az ilyen fajta historicizmus etnocentrikus és azzal vádolja az afrikaiakat, hogy „kinlódva sántikálnak Európa nyomában”.⁶¹ Érdekes paradoxont figyelhetünk meg itt. Azt állítottuk, hogy amennyiben a tərbeli vizsgálatot Nyugat-

Afrikára korlátozzuk, mint ahogyan azt Fage tette, Európa-centrikus konklúziókhöz jutunk. Ha területileg Európát tekintjük vizsgálódási egységnek és figyelembe vesszük, hogy a 17. és 18. századi Európa legfeljebb csak egy részét foglalta magába a nyugat-afrikai partvidéknek, olyan következtetésekhez jutunk, mint Rodney, amelyek a Ranger által „afrikai közvetítéseknek” nevezett helyes szemléleten alapulnak. Hogyan járunk ezek után el? Rodney legújabb könyvének, a *How Europe underdeveloped Africa* második fejezetét annak megvilágítására szenteli, hogy „miként fejlődött Afrika az európai behatolás előtt a 15. sz.-ig”. Magyarázata az „afrikai termelési móddal” kapcsolatos újabb francia irodalom eredményein alapul. Én a magam részéről nem tartom kielégítőnek Rodney érvelésének ezt a részét. Az a benyomásom, hogy ő maga sem elégedett vele. A fejezet végén levont következtetésével azonban teljesen egyetértek:

„Az afrikai történelem e korai periódusa tanulmányozásának egyik paradoxona, hogy nem lehet igazán megérteni anélkül, hogy előbb világméreteken el ne mélyítenénk tudásunkat; az ember és társadalom fejlődési összefüggéseinek igaz képét csak a sokáig elhanyagolt afrikai kontinens intenzív tanulmányozása után rajzolhatjuk meg.⁶²

Ezen az úton képzelem el én is a folytatást. Afrika megértése érdekében újra kell fogalmaznunk a világtörténelmet. És annak érdekében, hogy a tudományos világ képes legyen erre az újrafogalmazásra, nekünk afrikánistáknak a magunk részéről ezen szemlélet alapján kell dolgoznunk. Nem azt akarom ezzel mondani, hogy intellektuális szupermenekre van szükség. Pusztán azt vetem fel, hogy miközben az új szemüveg csiszolásán dolgozunk, a munka során használjuk is a szemüveget. Nehéz, bár korántsem új feladatról van szó, mivel ez az egyetlen útja annak, hogy az ember új igazságokhoz jusson: feltárva az új realitásokat, egyúttal kritika tárgyává is kell tennünk őket az emberi lehetőségek fényében.

A tárgyalt folyamat újrafogalmazásának egyik kulcsproblémája implicit elméletünk explicitté tétele. Ez annyit jelent, hogy meg kell határoznunk a térbeli és időbeli kiterjedést és igazolnunk kell választásunkat.

A már említett Dar es Salam-i Konferencián, amelyen Ajayi felvetette a kolonializmuskori afrikai intézmények folyamatossága tanulmányozásának kérdését, Ivan Hrbek egy sajnálatos módon elhanyagolt tanulmányt tett közzé „Az afrikai történelem periodizációja felé”⁶³ címmel. Hrbek támadást intézett az afrikai történet konvencionális Európa-centrikus periodizációjának érvényessége ellen, ideértve az olyan dogmatikus marxistáknak nevezeteket is, mint Sik Endre.⁶⁴ Visszafelé tekintve különböző határvonalakra és vízvonalakra tett javaslatot. Az utolsó periódusathatárnak az 1960-as évet

tekinti, amikor is sok afrikai ország nyerte el függetlenségét. A második határnak nem 1894–95, hanem sokkal inkább „az afrikai társadalmaknak a világgazdaságba és később a világpolitikába történő bekerülése” tekinthető.⁶⁵ Ezt a szerző bizonyos fenntartásokkal a 20. század első évtizedére teszi. Az időben visszafelé haladva már nem tudott teljes bizonyossággal az egész kontinensre érvényes cezurát kijelölni. Jóllehet különbséget kívánt tenni az adott időpontban az általa „kapcsolódó zónának”, ill. „elszigetelt zónának” nevezett területek között, hangsúlyozva, hogy az 1805–1820-as periódusban számos igen fontos esemény történt mindkét területtípusban. Megemlítette az oszmán dan Fodio dzsihádját; a Zulu-felkelést Csaka idején a ’bunyurók’ megfogyatkozását és Buganda felemelkedését, a modern Egyiptom megalapítását Mohammed Ali alatt, Imerina egyesítését Madagaskar szigetén I. Radama alatt, a kelet-afrikai partvidék Omani hegemoniájának kialakulását Seid-Said uralma idején. Hrbekkel egyetértve megállapíthatjuk, hogy ez a hat állam párhuzamosan „ugyanabba az irányba mutat: az egyesített és erősen centralizált állam kialakulása felé, amelynek élén olyan abszolút uralkodó áll, akinek a hatalmát semmilyen szabadon választott tanács nem korlátozza”.⁶⁶ A tárgyalt periódus volt egyben a rabszolgakereskedelem felszámolásának korszaka is, ami Hrbek szerint nem függ össze az előbbiekkal. Nem vagyok benne biztos, hogy ebben igaza van.

A visszatekintésben még tovább haladva Hrbek szkepszisének ad hangot azzal a konvencionális elképzeléssel kapcsolatban, miszerint a 15. vagy a 16. század jelentette volna a fordulópontot.

„A túlzó állítások időnként, mint a széleskörű rabszolgakereskedelem esetében, kifejezőek. Az európaiak megjelenésének és a rabszolgakereskedelem megindulásának csak a partmenti régiókban és azok hinterlandjaiban volt közvetlen hatása...”⁶⁷

Végül Hrbek megemlít egy még korábbi időpontot, valamikor az időszámítás előtti 1. és 5. század között, ...amikor a vas megmunkálása már Afrika nagy részén ismert volt és mikor az új, Dél-Kelet-Ázsiából származó haszonnövények bevezetése lehetővé tette a bantuk és egyéb nyugat-afrikai etnikai csoportok számára az erdőterületek elfoglalását...⁶⁸

Nem azért ismertettem a Hrbek által megadott időpontokat, hogy védelembe vegyem őket, hanem hogy rámutassak, mennyire különböznek a konvencionális periodizációtól, amely számos standard műben, sőt ezeknek a munkáknak olyan kritikájában is, mint amilyen Rodney könyve, megtalálható. A kérdéses szakaszok tehát: – 1500-ig, 1500–1885-ig, 1885–1960-ig.

Samir Amin ad még olyan időhatárokkal kapcsolatos elemzést, amely

bizonyos hasonlóságot mutat Hrbekével. Amin a következő felosztást javasolja: *pre-merkantilista* szakasz, amely valamikor a régmúltban kezdődött és 1600-ig tart; *merkantilista* szakasz az 1600–1800-as periódusban; *teljes integrálódás a tőkés világrendszerbe* (a 19. sz.-tól mostanáig).⁶⁹

Azt kérdezhetné erre valaki, hogy vajon tényleg ennyire fontos, hogy egy történelmi váltást 1500-ra vagy 1600-ra, 1885-re, vagy a 20. század elejére teszünk. Birtokában vagyunk ennyire pontos történelmi mérőeszköznek? És milyen gyakorlati következményei lehetnek egyáltalán egy ilyen szemmel láthatóan ezoterikus vitának? A válaszuk az, hogy méréseink természetesen pontatlanok, és hogy nem is színlelhetünk mást. A vita azonban nem ezoterikus, mivel nem az évszámok problémája húzódik meg mögötte, hanem annak az általunk használt fogalmi apparátusnak a kérdése, amelyet a dátumok egyik vagy másik sorozatának alkalmazása vet fel. És ez nem csupán fontos, hanem mindent meghatározó kérdés.

Ahhoz, hogy megértsük az afrikai történelmet, rendelkezniünk kell egy, az emberi társadalomról szóló elmélettel. Az i. sz. 1000 körüli időszak afrikai történelmével kapcsolatos tudásunk sokkal hézagosabb, semhogy elfogadhatónak tarthatnánk. Tudjuk, hogy abban az időben nagy népvándorlások zajlottak, arról is tudunk, hogy több helyen működtek államapparátusok. Néhány helyen távolsági kereskedelmet folytattak. De nem tudunk valami sokat – részben mivel nem néztünk eléggé utána – az Afrikában kialakult munkamegosztások földrajzi határaitól. Kétségtől létezett néhány mini-rendszer, amelyek nagyjából-egészéből önállóak voltak. De hányféle *világ* létezett – azaz olyan terület, amelyeken a létfenntartási cikkek rendszeresen ismétlődő cseréje folyt?

És ami még problematikusabb, ezek közül hány vette fel a világbirodalom formáját – amely az egyetlen munkamegosztással rendelkező egyetlen átfogó politikai struktúrát jelenti, és hányból lett világgazdaság, azaz egyetlen munkamegosztással rendelkező, de politikailag megosztott rendszer? Tudjuk, hogy történelmileg az első létrejövő világgazdaság – ennek a rendszerformának az alapvető instabilitása következtében hosszú időre életképes világ tőkés világgazdaság volt, amely a 16. században európai világgazdaságként keletkezett. Azonban arról is tudunk, hogy az emberi történelem során több világgazdaság létezett, amelyeknek egy része dezintegrálódott, más részük pedig világbirodalommal alakult át.

Vegyük Mali esetét. Virágkorában világbirodalom volt-e, vagy egy nagyobb világgazdaság része, amely ugyanúgy magába foglalta a Maghreb egyes területeit, mint a déli erdőzónát, és amelyen belül Mali csak egyike volt a számos politikai rendszernek? Az utóbbi lehetőséget tartom valószínűnek,

bár az alapos kutatás még hátravan. Ahelyett, hogy egy epiciklust rajzolnánk a társadalmi fejlődés „feudális” szakaszának evolúciós elmélete köré, először „ázsiai termelési módról”, majd „afrikai termelési módról” beszélve, nem kellene-e a redisztributív termelési módok újbóli, alapvető számbavételét elvégeznünk, mindazokét, amelyek számára nélkülözhetetlenek a redisztribúció politikai csatornáit és amelyekben a technikai termelékenység fejlődése akadályoztatva van, olyan piac hiányában, amely felé a termelés irányul?

Amit Maliról megtudunk, az a Karoling-kori Európa értelmes magyarázatához lenne elégséges. Nem szisztematikus összehasonlítást indítványozok. Még nem tartunk azon a szinten. Ugyanis még nem végeztük el minden egyes paraméter rendszeres kategorizálását, oly terminusokkal, amelyek legalábbis kölcsönösen lefordíthatók. Mindannyiunk munkája a térbeli kiterjedés politikai definíciójából indul ki, amely akadályozta a társadalmi rendszerek – munkamegosztások (azaz gazdasági egységek) – szisztematikus elemzését, amelyek vagy rendelkezhetnek, vagy nem rendelkezhetnek egyéges politikai kerettel.

Egy valamivel korábbi időponthoz visszatérve, a 16. században valami megváltozott – nem Afrikában, hanem világméretben. A 16. században jött létre az európai világgazdaság, az atlanti- és balti-kereskedelem kombinációjának központjában, amely földrajzilag magába foglalta saját munkamegosztásán belül Északnyugat-Európát, a keresztény Mediterrániumot, Északkelet-Európát (Oroszországot kivéve) és Spanyol-Amerikát. A termelési mód tőkés volt. Noha ezen struktúra genezise 1450 környékére tehető, csak az 1559-es Cateau-Cambrésis-i egyezményvel múlt el végleg annak a veszélye, hogy ez a világgazdaság is elődjeinek útját fogja követni – azaz, hogy világbirodalommal alakul, vagy dezintegrálódik. És így ettől a ponttól kezdve mondhatjuk, hogy a tőkés termelési mód (amely csak a világgazdaságként ismeretes struktúráján belül létezhet, vált eme rendszer termelési módjává, amely következőképpen a világgazdaság minden szektorának társadalmi viszonyait meghatározza.

Érdekes kérdés, hogy a tőkés világgazdaság miért fejlődött ki Európában és miért nem másutt (mondjuk Kínában), továbbá, hogy miért éppen ebben a történelmi időpontban jött létre. Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolását máshelyütt kíséreltem meg, jelen vitának nem célja fejtegetésük. Sokkal inkább a következményekkel kell foglalkoznunk.⁷⁰

A tőkés világgazdaság centrumának, félperifériájának és perifériájának munkamegosztásán alapszik oly módon, hogy az egyes szektorok között az egyenlőtlen csere érvényesül, és minden szektor politikailag és gaz-

daságilag egyaránt ezen egyenlőtlen csere folytonosságának függvénye. A rendszer számos következményének egyike az államstruktúrában található meg, azzal az elvvel összhangban, miszerint a legmagasabb relatív béreket a mag-szektorokban, a legalacsonyabbakat a periféria szektoraiban fizetik. Emiatt fejlődik ki ebben az időpontban Kelet-Európában az úgynevezett (és rosszul elnevezett) „második jobbágyság” és Spanyol-Amerikában az *encomienda*-rendszer. Mindkettő a piacra termelő kényszermunka formája, a tőkés világpiacra termelő birtokokon.⁷¹

Ezenkívül kifejlődött még az amerikai ültetvényes rabszolgáság. Az ültetvényes rabszolgáság a tőkés bérmunka egyik formája (a piacon áruként eladásra kínált munkaerő), amelynek esetében az állami beavatkozás garantálja az érvényben lévő alacsony béreket (a létfenntartás költségét). Mindazonáltal van egy járulékos költség: a rabszolgák vételára. Amennyiben a rabszolga a világgazdaságon belüli „termék” valóságos ára, nem csupán az eladási árból, hanem alkalmi árból is áll (eltérő bérvizonyok között, feltehetően magasabb termelékenységi szinten munkaerejét nem használják). Ahogyan Marc Bloch valamikor megjegyezte, ilyen viszonyok között a rabszolgák túl sokba kerülnek,⁷² azaz, nem termelnek elég többletet valóságos költségük fedezésére.

Az ültetvényes rabszolgáság egyetlen módon fizethető meg gazdaságosan a tőkés rendszeren belül: ha az alkalmi árat megszüntetjük, ami annyit jelent, hogy a rabszolgákat a világgazdaságon kívül kell toborozni. Ebben az esetben az alkalmi ár valamely más rendszeren belül jön létre, és a vevő számára közömbössé válik. Ez természetesen megváltozna, ha valaki teljesen kifosztaná a szállítót és nem volna lehetőség az azonos körülmények közötti pótlásra. Ilyesmi azonban történelmileg nem fordult elő a rabszolga-kereskedelem befejeztéig.

A világgazdaság externális területével folytatott kereskedelem alapvetően különbözik a világgazdaság centrum-szektorainak és periféria-szektorainak kereskedelmétől. Jól érzékelhető ez, ha összehasonlítjuk a 16. századi Nyugat-Európa és Lengyelország, valamint Nyugat-Európa és Oroszország között folytatott kereskedelmet, vagy ugyanebben az időperiódusban a Spanyolország és Spanyol-Amerika, ill. Portugália és az indiai-óceáni térség kereskedelmét.⁷³ Három, jól érzékelhető különbségre bukkanunk. Az első: a világgazdaságon belül folytatott kereskedelem létfontosságú cikkek kereskedelme, amelyek hiányában a világgazdaság fennmaradása nem lett volna biztosított. Ez jelentős többlet-transzfert vont maga után, tekintve, hogy a világgazdaság a tőkés termelési módon alapul. Ez a kereskedelem megfelelt a világgazdaság világpiacának. Két világrendszer kereskedelme – mindkettő

külsődleges a másik számára – a XV. századi elnevezés szerinti „gazdag kereskedelmet” („rich trades”) feltételezi. Pontosabban fogalmazva azt mondhatjuk, hogy az effajta kereskedelem olyan termékcserét jelent, amelyben mindkét eladófél alacsony értékűnek tekinti áruját, de mindkét vevő nagy értéket tulajdonít neki. Ez nem tőkés csere, és valójában nélkülözhető csere. Profitot termelnek ugyan a távolsági kereskedők, de a profitnak ezt a fajtáját ugyanilyen távolsági kereskedők már évezredekkel ezelőtt ugyanezen típusú kereskedelem révén létrehozták – ez a profit a magas árkülönbözetből származik, amely annak eredménye, hogy a termék az eladás helyén ritkaságnak számít, az előállítás helyén pedig túlkínálata van. Másodsor, a tőkés világgazdaságon belül folytatott kereskedelem gyengíti a világgazdasághoz tartozó periféria-országok államstruktúráját. A lengyel király hatalmának állandó hanyatlása 1500 és 1800 között tiszta esete ennek. A külső területekkel folytatott kereskedelem viszont nem hogy gyengítene, de talán még erősíti is a kereskedő partnerek államstruktúráját. Gondoljunk a malaysiai szultán erejének megnövekedésére ebben az időszakban.

Harmadszor, a tőkés világgazdaságon belül folytatott kereskedelem gyengíti a periféria hazai burzsoáziájának helyzetét. A külső területtel folytatott kereskedelem erősíti a hazai burzsoázia szerepét.

Az eddigiekben szorgalmasan igyekeztem elkerülni azt a kérdést, hogy az Amin által *merkantilista periódusnak* (1600–1800) nevezett időszakban hogyan alakult az európai és nyugat-afrikai kereskedelem. Azért történt így, mivel nincs olyan egyértelmű válasz, mint amelyet kapni szeretnénk. Magától értetődő, hogy az Európa és Nyugat-Afrika közötti kereskedelem megfelel az externális területek kereskedelmének, a következő két ok miatt. Különbféle államstruktúrákat erősített meg Nyugat-Afrikában és megerősítette a hazai kereskedő-tőkések pozícióit. De mondhatjuk-e vajon, hogy luxuskereskedelem volt, amely nem vonta maga után a többlet jelentékeny transzferét?

Az ilyenformán leírható bizonyítás deduktív természetű. Ha nem így lett volna, Nyugat-Afrika az európai világgazdaság része lett volna, mivel a nyugati félteke rabszolgáinak árába bele kellett volna számítani nyugat-afrikai fizikai veszteségük alkalmi árát, és ez valószínűleg túlságosan költséges tette volna őket a *totális gazdaság közgazdaságtana* számára. De mint tudjuk, felhasználásukra jelentős mértékben sor került. Nyugat-Afrika számára a veszteség természetesen nagyon is reális volt.⁷⁴

Ezt azonban körbenjáró érvelésnek lehet tekinteni. Foglalkozzunk ezért inkább a két minősítő jeggyel: olyan kereskedelem volt-e a rabszolga-

kereskedelem, amelynek árucikkei mindkét eladó fél számára kevés értékkel bírtak? Valóban nem volt rá jellemző jelentős többlet-transzfer?

Véleményem szerint ez a helyzet alakult ki. Victorio Magalhaes Godinho valamennyire részletes képet ad a portugálok és afrikaiak között a 16. században a nyugat-afrikai partvidéken Angoláig terjedő kereskedelem természetéről. Ebből világosan kiderül, hogy ebben az időszakban azok a fő kereskedelmi cikkek, amelyeket a rabszolgákért adtak cserébe, a következők voltak: sárgaréz és vörösréz karkötők ('manillas') különböző méretű tálak, nagy mennyiségű kagyló, kendők, püspöki süvegek, felvágatlan szövetek.⁷⁵ Azt hiszem, nem tévedünk, ha kijelentjük, hogy olyan kereskedelemről volt szó, amelyben az eladó felek számukra értéktelen árukért értékeset vásároltak. Akkor nem követünk el hibát, ha kijelentjük, hogy ez a kereskedelem – az adott időszakig – nem létfontosságú cikkekkel folytatott kereskedelem volt, amelynek bármilyen okból történő beszüntetése nem ingatta volna meg alapvetően a szóbanforgó gazdaságokat, következésképpen kevésbé lett volna hatással azok társadalmi rendszerére annak ellenére, hogy az európaiak számára sokkal jövedelmezőbb⁷⁶ volt, mint a távolsági kereskedelem általában.

Az időben előrehaladva egyre kevésbé ez a helyzet. De mennyivel kevésbé? Christopher Fyfe kézikönyvének számvetése ambivalensnek tűnik. Egyrésztől megjegyzi, hogy a 17. században a tűzfegyverek nagy jelentőségre tettek szert. A tűzfegyvereket az alapvető fontosságú árukhoz sorolhatjuk. Noha – mint megállapítja – a 18. század végére „Angliában (Birminghamben), az afrikai kereskedelem számára speciális fegyvereket előállító gyárak működtek...”⁷⁷ Ezzel arra utal, hogy ez a kereskedelem az európai munkamegosztás szabályos része volt. Másrészt a tűzfegyvereken kívüli importról azt állítja, hogy „inkább luxus, mint létszükségleti cikkek importja; csupán kiegészítette a helyi ipart kiváló minőségű árukkal”.⁷⁸ Később ezt az észrevételt teszi: „Ahogyan az iparilag előállított javak importja növekedett, a helyi ipar sorvadni kezdett,”⁷⁹ – ezt az ismertetést a periferizálódás folyamatához kapcsolhatjuk. Így tehát a kereskedelem leírására kétértelmű ismertetőjegyek állnak rendelkezésünkre. Fyfe összefoglalója rámutat az evolúció szerepére:

„Így tehát noha az import luxuscikkek importjává kezdett válni, és az önellátás lényegében fennmaradt, ezen a területen, az import iránti kereslet állandó növekedésével, a területek egyre szorosabban kapcsolódtak a tengerentúli országok gazdaságához.”⁸⁰

Azt hiszem, valamelyest eloszlatja a kétértelműséget Rodney azon részletes elemzése, amelyet „*The nature of Afro-European Commerce*”⁸¹

című írásában ad meg. Rodney a Nyugat-Afrikába irányuló európai exportot öt kategóriába sorolja: fémek, szövetek, alkoholos italok, fegyverek és „különféle csecsebecsék, karkötők és gyöngyök”⁸²

Az utóbbi kategóriáról ezt mondja: „Mind az európaiak, mind az afrikaiak számára, a számtalan bővli az értékskála alján helyezkedett el.”⁸³ Ebből következhet, hogy nem eltérő értékű cikkek kereskedelméről volt szó. A *Purchas his Pilgrimes*-t idézve kijelenti, hogy ezekért a cikkekért élelmen kívül más nem lehetett venni. Két kérdés vetődött fel ezzel az elemzéssel kapcsolatban. Először is ellentmond Godinho az előbbieken idézett fejtegetésének. Másodszor, abban az esetben, ha a bővlikat csak élelmiszerre lehetett volna cserélni, az európaiak azt gondolhatták volna, hogy rossz üzletet kötnek. Rodney John Ogilby 1670-es művéből idéz, aki szerint az afrikaiak „nem értékelték túl soha legjobb áruikat”⁸⁴ – ez esetben az európaiak olyan cikkeket vásárolhattak, amelyeknek értéke számukra nagy volt, de az eladó számára csekély.

A tűzfegyverrel – az egyetlen olyan árucikkkel, amelyet a „létfontosságú” cikkek kereskedelméhez sorolhatunk – kapcsolatban Rodney figyelmet a túlértékelés veszélyére. Mindenekelőtt megjegyzi, hogy olyan jelenségről van szó, amelynek jelentősége „a 18. század második felében”⁸⁵ nőtt meg. Másodszor, véleménye szerint a tűzfegyverek importjának csak marginális társadalmi következményei voltak:

„Erős a kísértés arra, hogy az áruknak ezt a kategóriáját a rabszolgakereskedelem fő ösztönzőjének tartsuk, mivel fegyverek segítségével fogták el a rabszolgákat, hogy rajtuk újabb fegyvereket lehessen venni, és még több rabszolgát lehessen elfogni. Ha a katonai technika új dimenzióit is hozzászámítjuk, az afrikaiak közötti viszonyban is döntő jelentőségre tehetek volna szert, valójában azonban jelentőségük a tárgyalt időszakban behatároltnak tekinthető. Az európai tűzfegyverek egy jóval későbbi időpontban fejtették ki hatásukat, a spanyol-portugál rabszolgakereskedelem első periódusában importjuk nem sokat jelentett. Sőt, bár igaz, hogy a partmenti birodalmak felszerelték magukat európai fegyverekkel a 18. század végéig, ez azonban nem történt meg a belsőbb területek népességével, és nem *utolsósorban* a hinterland Mande-Fula egyesülése terjesztette ki uralmát a partmenti törzsekre, ami tisztán mutatja, hogy az európai tűzfegyverek nem befolyásolták automatikusan az afrikai erőegyensúlyt.”⁸⁶

Rodney hasonlóképpen szkeptikus az alkoholos italok fontosságát illetően is. Ezután arra emlékeztet, hogy az európaiak gyakran kénytelenek

voltak árukészletüket eladni, és hogy az európai kereskedők gyakran „háztaltak” („rooming”) azaz értékes árucikkeket értéktelenebbre cserélték.

A „rooming” azért volt lehetséges, mivel az afrikaiak az európai termékek árával nem voltak tisztában és nem is foglalkoztak ezzel a tényezővel”⁸⁷. Ezt másképpen úgy lehetne kifejezni, hogy a csereárat nem a világszerte meglévő viszonyok határozták meg. Rodney annak megvilágítására, hogy ez miként volt lehetséges, magyarázatában Polányi érvelését használja fel, miszerint míg az európaiak a gazdasági folyamat tőkés fogalmi keretében működtek, az afrikaiak a „nem jövedelmező csere” rendszerének alapján tevékenykedtek. Rodney szerint:

„Polányi kifejti, hogy ... az európai rendszer átalakította az afrikaiakat. Felső Guineából származó bizonyítékok alátámasztják, valamint módosítják ezt az értelmezést.”⁸⁸

A módosítás Rodney szerint abban áll, hogy az átalakítás valójában „kölcsönös” volt, hogy „történelmileg a kezdeményezés európai eredetű”, de idővel „az afrikai társadalom bekapcsolódott a tőkés rendszer kiszolgálásába.”⁸⁹

Hol is tartunk tehát? A következőkben foglalnám össze a helyzetet. 1450-től kb. 1750-ig Nyugat-Afrika az európai világgazdaság externális területe volt és nem tartozott annak perifériájához; 1750-ig a kereskedelem „luxuskereskedelem” volt; és így eddig a pontig a két társadalmi rendszer egymástól elszeparáltan létezett. 1750–1760 tájéka azonban több lényeges fordulópont észlelhető az európai világgazdaságban. A vége felé közeledik az az évszázados válság, amely annyira elmérgezte Németalföld, Anglia és Franciaország merkantilista jellegű konfliktusát. Kibontakozóban van Anglia „ipari forradalma”, amelynek ellentmondásos hatása lesz majd Nyugat-Afrikára.

Az ipari forradalom mindenekelőtt óriási méretűre növelte a nyugati félteke cukor és gyapot iránti keresletét, ami viszont a rabszolgák iránti keresletet fokozta. Ez a fokozott kereslet vezetett a magasabb árakhoz, beleértve a tűzfegyverek kereskedelmét is. Ez viszont kedvező feltételeket teremtett a nagyméretű államstruktúrák megteremtéséhez – mind Nyugat-Afrikában, mind Afrika más térségeiben –, valamint az európai világgazdaság egész externális világában. Az afrikai államok kialakulásának azon felgyorsulását láthatjuk, amit Hrbek az 1805–1820-as periódusra tesz.

Időközben Európában a napóleoni háború végével végleg megszűnt Anglia számára gazdasági hegemóniájának Franciaország általi veszélyeztetése – a két évszázados francia hanyatlás kulminált. Így azután 1815-tel megindult az európai világgazdaság globális expanziója, az új európai ter-

mékskála világméretű piacot követelt magának. Ebben az időben indult meg Afrika, Közép-kelet Ázsia és Óceánia, csaknem minden esetben a periféria részeként történő szisztematikus betagozódása a most már egyedül álló globális tőkés rendszerbe.

Mihelyt azonban Afrika a periféria része lett és nem volt többé externális terület, a rabszolgák túlságosan költségessé váltak. A rabszolgakereskedelem számára ez egyre nagyobb felvásárlási árat jelentett, miközben az egész rendszer gazdasági hatékonysága csökkent (a munkaerőnek a régióból történő elhurcolása következtében). Anglia tett a legtöbbet a tőkés világgazdaság tőkéltesítése érdekében, így vezető szerepet játszott a rabszolgakereskedelem megszüntetésében is, a „törvényes kereskedelemmel helyettesítve azt” – azaz az afrikaiak világpiacon történő termelését (pl. pálmaolaj) támogatva.

Azzal, hogy a periféria részévé váltak, az afrikai államstruktúrákat az a veszély fenyegette, hogy az egyenlőtlen csere folyamatába kerülnek. Anglia világhegemóniájának idején kevésbé volt költségés sakkban tartani őket vagy törödni velük, mint leigázni őket. Anglia hegemóniája azonban hanyatlani kezdett a világtőkés rendszeren belül; e jelenség kezdetét megközelítőleg 1873-ra tehetjük, arra az időpontra, amikor a világméretű kínálat rendszerméretű depresszióhoz vezetett, ami többféleképpen is elhúzódott a 20. század elejéig. A hegemónia hanyatlása többek között maga után vonta a „preemptív” gyarmatosítás⁹⁰ neomerkantilista formáját – megindult a túlekedés Afrikáért, aminek megvolt az az előnye is, hogy megszüntette az afrikai periféria minden erős államstruktúráját.

Gondolatmenetünk szerint tehát 1750-nel megkezdődött Afrika folyamatos betagozódása a tőkés világgazdaságba. E folyamat első szakasza az *informális birodalom* periódusa volt, második szakasza pedig a *gyarmati uralomé*. Ezzel elérkeztünk a harmadik szakaszhoz – a *dekolonizációhoz* –, amelyet a történelmi folyamat beteljesedésének tekinthetünk.

Amíg a világgazdaság egyéb szereplői által Afrika – mint termelő és mint fogyasztó – számára teremtett kereslet korlátozott volt, a gyarmati rendszer adekvát volt ezen kereslet politikai ellenőrzéséhez. A bürokratikus felépítmény – beleértve a hadsereget is – céljaira irányuló kisebb beruházások elégségesnek bizonyultak a legjövődélmezőbb bányák működésének biztosítására és a piacra való termelés elegendőnek bizonyult a kolonializmus adminisztratív költségeinek fedezésére. Nem csupán képzelgés (noha a kegyes önmentegetés terminológiájaként használták), hogy a gyarmatok nem voltak szükségképpen profitot hozó vállalkozások és hogy sok nehézséget

jelentett „önfinanszírozóvá” válásuk, a metropolitan kincstártól való elszakadásuk biztosítása.

Azt mondhatjuk tehát, hogy nem lehettek jövedelmezők – vagy legalábbis *nem nagyon* – a metropolitan ország, mint egység szempontjából. A gyarmatok természetesen nagyon is sok hasznot biztosítottak egyéni vállalkozók vagy cégek számára, különösen a fehér telepesek számára. Ahhoz azonban, hogy valóban jövedelmezővé váljanak, pénzbefektetésre lett volna szükség, ami erősen növelte volna a termelékenységet és a fizetett munkaerő számát (az utóbbiak mint fogyasztók, döntő fontosságúak).

A magasabb termelékenység érdekében eszközölt növekvő beruházás és a minimális helyi piac létrehozása érdekében történő megfelelő elosztás szempontjából a közvetett igazgatás volt a leghatékonyabb forma. Afrikaikat csak afrikaiak vehettek rá könnyen termelékenységük fokozására, ezért csak ezeknek az új managereknek lehetett ez a munka kifizetődő. Sőt mi több, maga az eredmény az új helyi piacok kialakulása volt. Annak az egyszerű elvnek a következtében, miszerint nagyobb mennyiség alacsonyabb profitráta mellett ugyanakkora nagyságú összprofitot eredményezhet, a II. világháború utáni időszak gazdasági expanziója az afrikai perifériától a centrumba áramló gazdasági többlet transzfer terén messze túlszárnyalta a gyarmati uralom eredményeit.

Kétségtelen, hogy az a tény, miszerint az Egyesült Államok, azután Nyugat-Németország, majd a Szovjetunió hozzá akart fénni ezekhez a területekhez, meggyorsította a dekolonizációs folyamatot – bár azt gondolom, hogy e tényező szerepe kevésbé lényeges, mint azt jómagam és mások is korábban gondoltuk. A dekolonizáció e nélkül a nyomás nélkül is értelmezhető, mivel Afrika független államai sokkal hatékonyabb „közvetlen uralkodók”, mint a gyarmati korszak *obái* és *mwamiai*.

Afrika iparosításának folyamata, amely nem gátolta ezt a trendet, része ugyanennek a képnek. Teljesen egyetértek Samir Aminnal e helyzet értékelésében.

„Az iparosítással a belső piac válik a növekedés elsődleges impulzusának biztosításává, még ha ez a piac egy eltorzított piac is. Ebben a szakaszban az exportkereskedelem megőrzi korábbi struktúráját (az elsődleges cikkek exportja). Strukturális módosulás csak az importoldalon vehető észre. Az importált iparcikkek és élelmiszerek kiszorítják a hazai ipar termékeit (az élelmiszerimport megjelenése a még elsősorban mezőgazdasági jellegű országokban az erőforrások allokációjának torzulását tükrözi) ... Ettől kezdve, ezen fázis súlyosbodó belső ellentmondásait egy új, de ugyanolyan egyenlőtlen nemzetközi

munkamegosztás jellemzi, amelyben a periféria a „klasszikus” ipari termékek exportörévé (a centrumra hagyva a sokkal modernebb ipari specializáció előnyeit), és a fejlett kapitalista mezőgazdaság élelmszerfeleslegének importörévé válik. A nekilendülő gazdaságok megalapozása a Távol-Keleten a rendszer ezen új tendenciájára figyelmeztet. Semmi esetre sem lehetetlen, hogy Afrika hamarosan részt fog venni ebben az új nemzetközi munkamegosztásban...”⁹¹

Mindezek ismeretében könnyen pesszimisták lehetünk az úgynevezett radikális afrikai rezsimek, e rendszerrel szembeni ellenállását illetően. Ennek a kételyemnek adok kifejezést egy újabb dolgozatomban.⁹² Lehetünk szigorúak abban a kérdésben, hogy mennyire nevezik magukat néhányan jogosan e rendszerek közül szocialista rendszereknek, mint ahogy azt egy másik írásomban tettem.⁹³ Nem szeretném, ha ezért bárki is arra következtetne, hogy szerintem az afrikaiak, vagy mi többiek gyámoltalanul állunk a gazdasági adottságok pusztító ereje előtt.

Mivel a többször megvilágított folyamatok esetében a gazdasági adottságok bizonyos politikai törekvéseket tesznek lehetővé, és politikai törekvésként sok törekvés igazolható, még ha messze nem is érik el látszólagos céljukat. Amin elemzését például az *ujamaa* szokatlan védelmével zárja le. Nem azt mondja, hogy vagy Tanzániának, vagy az afrikai kontinensnek át kell alakulnia. Véleménye szerint inkább a jelenlegi Afrikában lépett fel a „marginalizált tömegek, a városi proletariátus, és az elszegényedett vagy fél-proletár parasztság között” az érdekek *de facto* konvergenciája. Ez a fő politikai probléma azok számára, akik változást akarnak: e szövetség fenntartása. Következésképpen azt állítja:

„A profiton alapuló termelés bármilyen fejlesztése (azaz magánjellelű profiton – I. W.) (különösen agrárkapitalizmus esetében), amely kérdéssé teszi ezt a szövetséget, hosszú távon negatívnak fog bizonyulni, még akkor is, ha rövid távon elősegíti a termelés gyors növekedését.”⁹⁴

Nemcsak az *ujamaa* politikája, hanem a dél-afrikai nemzeti felszabadító mozgalmak jövőbeni szerepe és a tőkés világgazdaság keretei között végbemenő világméretű politikai konfrontáció módjai közötti kapcsolatról szóló további vita kifejtése sok időt venne igénybe és erre itt nem is vállalkozhatom.

Hadd térjek vissza mostmár a lényeghez. Afrika ma egy egységes világrendszer, a tőkés világrendszer része, és jelenlegi struktúráit és folyamatait nem érthetjük meg anélkül, hogy el ne helyeznénk azokat abban a társadalmi keretben, amely irányítja őket. Ez a tőkés világrendszer nem a

semmből bontakozott ki, hanem az afrikai élet kerete volt – jöllehet egy, a mainál valószínűleg silányabb módon – kb. 200 évvel ezelőtt. Az afrikai világrendszerek korábban nem voltak tőkés rendszerek. Externális területekként viszonyultak más, sajátos világrendszerekhez, beleértve egyik esetben az európai tőkés világ gazdaságot is.

E korábbi periódust több okból is nehezebb megérteni, mint a jelenlegit, mivel ehhez el kell mélyítenünk a társadalmi rendszerekkel kapcsolatos tudásunkat. Újra kell értelmeznünk a történelmi adat-ismeretünket (és ki is kell szélesítenünk azt) annak érdekében, hogy a tőkés gazdaságról koherens elemzést tudjunk adni, amely – úgy hiszem – sokféle utat nyit meg számunkra. Az afrikaiak büszkén jelentették ki az elmúlt években, hogy ugyanannyit nyújtanak, mint mások, a világkultúrák *rendez-vous de donner et de recevoir*-jában. Nekünk afrikanistáknak – és különösen az afrikai afrikanistáknak – ugyanúgy készen kell állnunk arra, hogy résztvegyünk a kollektív tudás eme találkozásán, egy társadalmi világ érdekében, amelynek koherenciáját és kohézióját mindennél világosabban a világot átalakító erők gyakorlata, a világ tőkéletesítése és a benne meghozott morális választásaink adják.

Jegyzetek

- 1 Azt hiszem, hogy ez az idézet Leopold-Sedar Senghortól származik, de nem tudom pontosan, honnan. Mindenesetre ez a nézet Cheikh Hamidou Kane esszéjében lett kidolgozva „Comme si nous nous étions donné rendez-vous” *Esprit* n. s., 29, No. 299. 1961. okt. pp. 375–387.
- 2 F. Ajayi, „The Continuity of African Institutions under Colonialism”, in T. O. Ranger, *Emerging Themes of African History* (Nairobi: East African Publishing House, 1968.) pp. 189–200.
- 3 Ajayi, „Continuity”, p. 200.
- 4 T. O. Ranger, „Connexions between ‘Primary Resistance’ Movements and Modern Mass Nationalism in East and Central Africa” in *Journal of African History*, IX. 3. sz. pp. 437–453., IX. 4. sz. pp. 631–641.
- 5 Donald Denoon és Adam Kuper, „Nationalist Historians in Search of a Nation: The ‘New Historiography in Daar es Salaam’”. *African Affairs*, 69, 277. 1970. okt. p. 348. (Ezentúl „Nationalist Historians”)
- 6 Bernard Magubane, „A Critical Look at Indices Used in the Study of Social Change in Colonial Africa”, *Current Anthropology* XII. 4–5. sz. 1971. okt., dec., pp. 419–431. Ezt követi a „Megjegyzések” pp. 431–439. és a „Válasz” pp. 439–445.
- 7 Magubane, „A Critical Look”, pp. 430–442.
- 8 Magubane, „A Critical Look”, p. 430.
- 9 Epstein, „Comments on Magubane ‘A Critical Look’” p. 432.

- 10 Mitchell, „Comments on Magubane 'A Critical Look'” p. 436.
- 11 Köbben, „Comments on Magubane 'A Critical Look'” p. 433.
- 12 Saberwal, „Comments on Magubane, 'A Critical Look'”, p. 438.
- 13 Messing, „Comments on Magubane, 'A Critical Look'”, p. 434.
- 14 Van den Berghe, „Comments on Magubane, 'A Critical Look' p. 438.
- 15 Mayer, „Comments on Magubane 'A Critical Look'” p. 433.
- 16 Magubane, „Válasz”, p. 439.
- 17 Denoon és Kuper, „Nationalist Historians”, p. 437.
- 18 Terence Ranger, „The 'New Historiography' in Dar es Salaam: An Answer”, African Affairs 70. 278. 1971. jan. p. 55. (Ezentúl „An Answer”)
- 19 Ranger, „An Answer” p. 61.
- 20 Donald Denoon és Adam Kuper „The 'New Historiography' in Dar es Salaam: A Rejoinder”, African Affairs, 70. 280. 1971. júli. p. 288. (Ezentúl „A Rejoinder”)
- 21 R. H. Tawney, „Postscript to the Rise of the Gentry” in szerk. E. N. Karus-Wilson, Essays in Economic History I. köt. (London: Edw. Arnold, 1954.) p. 217.
- 22 Magubane, „A Critical Look”, p. 419.
- 23 Magubane, „A Critical Look”, p. 420.
- 24 Mitchell, „Comments on Magubane, 'A Critical Look'”, p. 436.
- 25 Magubane, „Reply”, p. 441.
- 26 Magubane, „A Critical Look” p. 419.
- 27 Amikor azt mondom, hogy „összehasonlítom” egyik álláspontot a másikkal, ez nem azt jelenti, hogy bármelyikük is elfogadná a másik érvelését cikkében, csak annyit, hogy a három vitát követve ugyanazokat az aláhúzendó pontokat látom mindegyikben visszatérni, és mindegyikben próbálok azonosítani A és B oldalt.
- 28 Terence Ranger, „Introduction” Ranger szerk., Emerging Themes of African History, xxi. p., idézi Denoon és Kuper, „Nationalist Historians”, p. 331.
- 29 Denoon és Kuper, „Nationalist Historians”, p. 331.
- 30 Ranger, „An Answer”, p. 51.
- 31 Ranger, „An Answer”, p. 52.
- 32 N. Kimambo és A. J. Temu szerk. A History of Tanzania (Nairobi: East African Publishing House, 1969.; A. D. Roberts szerk. Tanzania Before 1900. (Nairobi: East African Publishing House, 1968).
- 33 Id., in Denoon és Kuper, „Nationalist Historians”, p. 335.
- 34 Id., in Denoon és Kuper, „Nationalist Historians”, p. 335.
- 35 T. Ranger, The African Churches of Tanzania, Historical Association of Tanzania Paper No. 5. (Nairobi: East African Publishing House, n. d./4. p. Id.: Denoon és Kuper, „Nationalist Historians”, p. 336.
- 36 Denoon és Kuper, „Nationalist Historians”, p. 336.
- 37 Denoon és Kuper, „Nationalist Historians”, p. 337. Ranger válaszában „Denoon and Kuper's fantasies about our lack of interest in mission sources and our contempt for anthropology...” „An Answer”-t idézte. p. 54.
- 38 Denoon és Kuper, „Nationalist Historians”, p. 341.
- 39 J. E. Ć. Sutton, „The Peopling of Tanzania”, in Kimambo and Temu 1. p., id.: in Denoon és Kuper, „Nationalist Historians”, p. 342.
- 40 Denoon és Kuper, „Nationalist Historians”, p. 342.
- 41 Denoon és Kuper, „Nationalist Historians”, p. 346.

- 42 Denoon és Kuper, „Nationalist Historians”, p. 347.
- 43 Ranger, „An Answer”, p. 59.
- 44 J. D. Fage, „Slavery and Slave Trade in West African History”, *Journal of African History*, X. 3. sz. (1969) pp. 393–404. (Ezentúl „Slavery”)
- 45 Philip D. Curtin, *The Dimensions of the Atlantic Slave Trade* (Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1969.) id. Fage, „Slavery”, p. 398.
- 46 Fage, „Slavery”, p. 403.
- 47 Fage, „Slavery”, p. 404.
- 48 Mivel bizonyítékunk nincsen arra vonatkozóan, hogy a rabszolgák iránti külső kereslet, a rabszolgaság és a nyugat-afrikai szudáni belső rabszolgakereskedelem között kapcsolat lett volna, a guineai terület felé kell fordulnunk, ahol az első valóban külső, európai tengeri kereskedők a XV. században elsőként szálltak partra. Ennek bizonyítékait Felső Guineában, majd Gambiától a modern Libériáig Dr. Walter Rodney elemezte; „Fage, „Slavery” p. 395. Fage lábjegyzetben hivatkozik: Walter Rodney, „African Slavery and Other Forms of Social Oppression on the Upper Guinea Coast in the Context of the Atlantic Slave-Trade”, *Journal of African History* VII. 3. sz. (1966), pp. 431–443. Fage cikkének megjelenése óta Rodney monográfiáját is kiadták: Walter Rodney, „A History of the Upper Guinea Coast, 1545–1800.” (Oxford: Clarendon, 1970.)
- 49 Fage, „Slavery”, p. 397.
- 50 Fage, „Slavery”, p. 397.
- 51 Fage, „Slavery”, pp. 400, 402.
- 52 Fage, „Slavery”, p. 403.
- 53 Rodney, „History of the Upper Guinea Coast”, p. 199.
- 54 Rodney, „History of the Upper Guinea Coast”, p. 199.
- 55 Walter Rodney, „West Africa and the Atlantic Slave-Trade” *Historical Association of Tanzania Paper No. 2* (Nairobi: East African Publishing House, 1967.), p. 21.
- 56 Rodney, „History of the Upper Guinea Coast”, p. 118.
- 57 C. C. Wrigley, „Historicism in Africa: Slavery and State Formation” *African Affairs*, 70, 279 (1971. ápr.) 113. (Ezentúl „Historicism”).
- 58 Wrigley, „Historicism”, p. 117.
- 59 Wrigley, „Historicism”, p. 116.
- 60 Wrigley, „Historicism”, p. 121.
- 61 Wrigley, „Historicism”, p. 124.
- 62 Walter Rodney, *How Europe Underdeveloped Africa* (London, Bogle-L'Ouverture Publications, 1972), p. 80.
- 63 Ivan Hrbek, „Towards a Periodisation of African History”, in szerk.: Ranger, *Emerging Themes of African History*, pp. 37–52. (Ezentúl „Periodisation”)
- 64 Lásd Hrbek, „Periodisation”, pp. 38–44.
- 65 Hrbek, „Periodisation”, p. 45.
- 66 Hrbek, „Periodisation”, p. 48.
- 67 Hrbek, „Periodisation”, p. 49.
- 68 Hrbek, „Periodisation”, p. 51.
- 69 Lásd Samir Amin, „Sous-développement et dépendance en Afrique noire contemporaine”, *Partisans*, 64. sz. (1972. márc., ápr.), pp. 3–34.

- 70 Ennek a fejezetnek az összes állításával részletesen foglalkozik könyvem: *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century* (New York, Academic Press, 1974.)
- 71 Ezt az állítást a „The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis”, c. hamarosan megjelenő művemben fejtem ki részletesen. *Comparative Studies in Society and History*.
- 72 Marc Bloch, „The Rise of Dependent Cultivation and Seignorial Institutions”, in *The Agrarian Life of the Middle Ages 2. kiadás*, (Cambridge, University Press, 1966.) p. 247. szerk.: I. M. M. Postan, in *Cambridge Economic History of Europe*.
- 73 Lásd „The Modern World System, VI. fejezetét (I. Wallerstein).
- 74 Lásd Rodney: „Nyilvánvaló, hogy az atlanti rabszolgakereskedelem miatt a népek nem tudták megszokott életüket élni. Nyugat-Afrika lakosságának legnagyobb része farmerkodásból élt, és a mezőgazdaság megszenvedte ezt az időszakot. Először is a sok ember elvesztése munkaerőhiányt jelentett a földeken. Másodszor, a hátramaradottaknak kevés okuk volt arra, hogy olyan gabonát vessenek, amelynek az aratásánál már nem lesznek ott. A XVIII. század végére az atlanti rabszolgakereskedelmet eltörölni akaró európaiaknak az volt a legfőbb érvük, hogy ez lehetővé tenné, hogy az afrikaiak más az európaiak számára megvehető termékeket tudnának termelni. Kimutatták, hogy amíg az atlanti rabszolgakereskedelem intézménye működik, a népek különösen nehezen fognak véghezvinni érdemleges tevékenységet.” *West Africa and the Atlantic Slave-Trade*, p. 16.
- 75 Vitorino Magalhaes Godinho, *Os Descrubrimentos e a Economia Mundial*, 2. kötet, (Lisboa, Ed. Arcadia, 1965.) különösen a pp. 528., 532.
- 76 „A velencei Cadamasto azt hallotta 1455-ben, hogy a guineai utazások a kiadásnak kb. hat vagy tízszeresét hozták...Máshol (Nyugat-Afrikában) a portugálok gyűjtöttek – kevésbé kápráztató, – bár – számottevő gazdagságot.”
A. F. C. Ryder, „Portuguese and Dutch in West Africa before 1800”, in szerk.: J. F. Ade Ajayi és Ian Espie, *A Thousand Years of West African History* (Ibadan, Nigéria, Ibadan University Press, 1965.) pp. 220., 222.
- 77 Christopher Fyfe, „West African Trade, A. D. 1000–1800”, in Ajayi és Espie, *A Thousand Years of West African Trade*, p. 248. (Ezentúl „West African Trade”).
- 78 Fyfe, „West African Trade”, p. 249.
- 79 Fyfe, „West African Trade”, p. 249.
- 80 Fyfe, „West African Trade”, p. 252.
- 81 Rodney, *History of the Upper Guinea Coast*, VII. fejezet.
- 82 Rodney, *History of the Upper Guinea Coast*, p. 172.
- 83 Rodney, *History of the Upper Guinea Coast*, p. 172.
- 84 Rodney, *History of the Upper Guinea Coast*, p. 172.
- 85 Rodney, *History of the Upper Guinea Coast*, p. 176.
- 86 Rodney, *History of the Upper Guinea Coast*, p. 177.
- 87 Rodney, *History of the Upper Guinea Coast*, pp. 188–189.
- 88 Rodney, *History of the Upper Guinea Coast*, p. 192.
- 89 Rodney, *History of the Upper Guinea Coast*, p. 199.
- 90 Lásd írásomat: „The Colonial Era in Africa: Changes in the Social Structure”, in L. H. Gann és Peter Duignan szerk.: *Colonialism in Africa, 1870–1960*, II. köt. *The History and Politics of Colonialism, 1914–1960*. (Cambridge, University Press, 1970.) pp. 399–421.

- 91 Samir Amin, „Transitional Phases in Sub-Saharan Africa”, *Monthly Review*, 25,5 (1973. okt.) pp. 54–55. (Ezentúl Transitional Phases).
- 92 Lásd „The Range of Choice: Constraints on the Policies of Governments of Contemporary African Independent States” in szerk.: Michael F. Lofchie. *The State of the Nations* (University of California Press, 1971.) pp. 19–33.
- 93 Lásd a „Dependence in an Interdependent World: The Limited Possibilities of Transformation Within the Capitalist World-Economy”, *Journal of Development Studies* (megjelenés alatt).
- 94 Amin, „Transitional Phases”, p. 56.

KELET-AFRIKA ÉS A KELET

A legjobb akarattal sem nevezhető régmúlnak az az idő, amikor művelt, sőt történelemben jártas emberek is hitetlenkedve csóválták fejüket afrikai történelemről hallván. Történelmük a vadaknak? Akik fán élnek, meztelenül járnak, bogókat esznek és nem is emberi nyelven beszélnek? Nem érdemes túl sok szót vesztegetni annak bizonyítására, hogy az efféle elképzelések egyszerűen tudatlanságból, vagy a tények tudatos elferdítéséből adódnak.

Az utóbbi időben azonban az Afrika iránti érdeklődés, beleértve múltjának kutatását is, megnőtt.

Az Afrika-kutatás fejlődése azonban nem ennek a konjunkturális helyzetnek a következménye. Az ötvenes években elkezdett régészeti kutatások hatalmas anyaga a korábban kialakult elképzelések felülvizsgálatára kényszerített, és új problémákat vetett föl. Ezekkel párhuzamosan új kutatási módszerek alakultak ki, melyek biztosítják a tudományos feltételeket Afrika történelmének elfogulatlan vizsgálatához.

Kelet-Afrika körülbelül az időszámításunk kezdete óta, ha nem régebben, szoros kapcsolatban állt az Indiai-óceán távolabbi vidékeivel. Ez a tény régóta ismert, azonban — az Afrika-történet más kérdéseivel hasonlóan — alig vizsgálták e kapcsolatok természetét, és jelentőségét a térség történelmi szempontjából. Csupán a 60-as években (amikor James Spedding Kirkman és mások úttörő régészeti eredményei ismertté váltak, illetve a kutatásba más szakterületek képviselői — etnobotanikusok, zenetudósok, antropológusok stb. — is bekapcsolódtak) nyílt lehetőség a tisztázandó kérdések, illetve a további feladatok pontosabb meghatározására. „Új terület nyílt meg a történelemkutatás előtt, s nem egy tudós számára egész életmű kínálkozik itt.” — írta Freeman-Grenville 1960-ban.

Az Indiai-óceán medencéje

Az Indiai-óceán medencéje hosszú időn keresztül gazdasági és kulturális egységet jelentett. Gazdaságilag a medencében zajló *kereskedelem*, kulturálisan az ezzel együttjáró migráció, majd pedig az *iszlám* teremtette meg ezt az egységet, amelynek a Kelet-Afrika partján élő népek is részesei voltak. A klimatikus és ökológiai feltételek itt is, és a medence északi és keleti partjain is hasonlóak, ami elősegítette a hasonló fejlődést. Az Óceán körül mindenütt meleg, általában párás klíma uralkodik, gyakori erős esőzésekkel. A talaj többnyire a mindenütt megtalálható korallzátonyokból származó homok, amely hasonló növények termesztésére alkalmas. Ez alól csupán a száraz északkeleti partvidék jelent kivételt, melynek megműveletlen sivatagos és hegyvidéki hinterlandja nagy szerepet játszott a medence kereskedelmének fejlődésében.

A körülmények hasonlósága a medencében hasonló életmódot eredményezett. A fő táplálék a rizs. Termesztésének ismerete feltehetőleg Délkelet-Ázsiából jutott Kelet-Afrikába. A fehérjét főként a halászat adja, és a nagyobb zsákmány iránti vágy valószínűleg serkentője volt a hajóépítés fejlődésének. A kókuszpálma, amely megintcsak keletről származik, kiegészítő táplálékot jelentett; belső kérgéből pedig kötélzet készült a hajókhoz, illetve korábban a belőle készült zsineggel varrták a hajókat. A pálma leveleit kunyhók befedésére használták. Ez a négyzetleges, az erős esőzések miatt magastetejű házforma rokonságot mutat az Indonéziában megtalálhatókkal.

A kereskedelmi forgalom a november-decembertől áprilisig északkeletről, majd május-júniustól délkeletről fújó *monszunon* alapult. (Ősszel szélcsendes, esős időszak van.) A monszonnal teljes biztonsággal el lehetett jutni Zanzibárig, sőt Kilwáig is (déli szélesség 7°). Így a hajósok az északkeleti monszun idején a bizonyossággal indulhattak Dél-Arábiából, a Perzsa-öbölből és Irán déli partjairól Kelet-Afrikába, hogy végig hátszélük lesz, és a délkeleti monszun pedig hazaviszi őket. Kelet-Afrika északi partjain, egészen Zanzibárig és Mafiáig nemcsak rakományuk eladására és hajóik újbóli megrakására volt idejük, hanem részt vehettek a helyi javak afrikai kikergető közöttei kereskedelmében is.

A monszunrendszer Kilwától délre, Mozambikig és Sofaláig megbízhatatlan. Egy Perzsa-öbölből érkezett „*dhow*” (szuahéliül *dau*) innen már nem tudott egy év alatt visszatérni. Dél felé hajózni könnyű ugyan, csak a visszaút körülményes, mert mihelyt egy hajó bejutott a Mozambik és Madagaszkár közötti csatornába, egyre inkább érvényesült a déli irányú áramlás. Ráadásul az Indiai-óceán déli részén az uralkodó szélirány kelet-nyugati,

és ezen a szélességen egy kelet-nyugati irányú áramlás is van. (Ez – más tényezőkkel együtt – esetleg hozzájárulhatott az indonéziaiak letelepedéséhez Madagaszkáron.)

A kereskedők legtöbbször persze visszatért a következő monszonnal, de már az *Eritreai-tenger Peripluszából* is tudjuk, hogy néhányuk letelepedett Afrikában, megtanulta az itt élők nyelvét, házasságra lépett velük. Az első letelepülők valószínűleg Dél-Arábiából jöttek, de amennyire megállapítható, mezopotámiaiak és perzsák is lehettek közöttük. Később a fiatal iszlám szektái között dúló ádáz harcok, valamint Arábia déli partjának szárazsága (azaz a megnövekedett népesség eltartására elégtelen erőforrások) kedveztek a kivándorlásnak.

Az *iszlám* hamarosan az egész medencét átfogó kulturális kötelék lett. Még a hetedik században eljutott Dél-Arábiába és a Perzsa-öbölhöz, hamarosan elérte India nyugati területeit, majd elterjedt Indonéziában és Délkelet-Ázsiában is. Legkésőbb a kilencedik században már Kelet-Afrikában is voltak muzulmán kereskedőtelepek. Az iszlám elterjedésének korai szakaszában Irak országai voltak a világon a legvirágzóbb területek, amelyek az Omajjadok és Abbaszidák érdekeltségei miatt fontos kereskedelmi útvonalak csomópontjai voltak Nyugat-Perzsiával együtt, és hajóikat ugyanúgy elküldték Kelet-Afrikába aranyért és elefántcsontért, mint a megelőző ezer évben más arabok és perzsák.

Az arab kereskedőtelepek létesülésével egybeesett egy kisebb arányú mozgás a távolabbi keletről – India nyugati partjairól, Délkelet-Ázsiából és Indokínából.

A bevándorlók Kelet-Afrikában két élesen eltérő övezetet találtak. A Guardafui-foktól körülbelül az Egyenlítőig sivár és barátságtalan part van, jó kikötőhelyek nélkül. Végig a parton keskeny partmenti sáv terül el, ahol kis halásztelepülések voltak. Ezt homokdűnék sora választja el egy száraz, akáciával, illetve északon kisebb fákkal borított síkságtól, ahol ma a tevé- és marhatenyésztő szomáli törzsek élnek. A part itt szinte teljesen tagolatlan, és nincsen hajózható viziút a szárazföld belsejébe. Van ugyan néhány korallzátony a part mellett, de ezek az apró szorosok nem nyújtottak elég védelmet a hajóknak.

Délebbre a helyzet sokkal kedvezőbb. A partot számtalan öblöcske tagolja, jelentős folyók vannak, így a *Giuba*, Szomália déli részén, a *Tana* és a *Sabaki* Kenyában, a *Wami*, a *Rufiji* és a *Ruvuma* Tanzániában. A legnagyobb a *Rufiji*, amelynek kiterjedt deltája a bevándorlókna kitűnő bejáratot jelentett. A *Rufiji*, a *Tana* és a *Giuba* kisebb hajókkal legalább ötven kilo-

méter hosszan hajózható. Ezenkívül a Rufiji deltájánál hatalmas mangroveerdők vannak.

A számtalan partmenti sziget fontos szerepet játszott Kelet-Afrika történelmében. Vannak parthoz közeli, alacsonyán fekvő kisebb szigetek, mint *Kilwa*, vagy a *Lamu szigetcsoport*, amelynek legfontosabb tagjai *Manda*, *Pate* és maga *Lamu*. *Pemba*, *Zanzibár* és *Mafia*, a nagyobb szigetek, távolabb fekszenek a parttól, és magasabbak. Ezek a szigetek szélcsendes öbleikkel megfelelő és biztonságos kikötőket jelenthettek. Így ebben a térségben települtek le a bevándorlók, és itt jött létre egy sajátos, afrikai, arab és ázsiai elemeket tartalmazó kulturális szintézis.

Az indonéz bevándorlás

A legkevésbé érthető, az elemzés számára leginkább konfúzus probléma az indonéz bevándorlás. Pedig érkezésükről számos jel tanúskodik. Mint az Michael *Gwynne* cikkéből kiderül, a fő élelmiszernövények közül néhány vitathatatlanul Délkelet-Ázsiából származik, elsősorban a banán, de bizonyos batátafajok és a kókusz is. Mindenesetre ezek a növények – hasonlóan a sertéshez, ami feltehetőleg szintén onnan került Kelet-Afrikába – túléltek a szállítást és könnyen elterjednek, akár szándékosan vitték magukkal a bevándorlók, akár nem. Akárhogy is történt, ezek a növények eljutottak Afrikába, sőt mutációik – különösen a banáné – változatossága arra enged következtetni, hogy már igen régen, talán két évezrede is odakerültek.

Sajnos a korai délkelet-ázsiai hatásnak ezeket az egyértelmű botanikai jeleit kétségbevonják azok a kulturális és nyelvi bizonyítékok, amelyek szerint az afrikai szárazföld és az említett szigetek történelmének a délkelet-ázsiaiak nem voltak közvetlen szereplői, indonéziaiak pedig még kevésbé. *Madagaszkáron* azonban ma a legelterjedtebb indonéz nyelv különféle változatait beszélik. Az arisztokratikus malgas nyelv, a *merina*, a Délnyugat-Borneón beszélt *bahasza* rokona. Malájul és malgasul beszélők ugyanolyan könnyen megértik egymást, mint például az olaszok és a franciák, vagy akik szuahéliül és nyandzsául beszélnek. Madagaszkáron nem jött létre közös nyelv, ez pedig gátolta a keveredést, így már ránézésre is megállapítható, hogy a malgasok indonéziaiak. Lehet, hogy a malgas kultúrának vannak jelentős afrikai elemei, de ezeket mindezekig nem sikerült egyértelműen meghatározni.

Fölmerül a kérdés: hogy lehet, hogy az indonéziaiak benépesítették a hazájuktól mintegy kilencezer kilométerre lévő Madagaszkárt anélkül, hogy a mindössze négyszáz kilométerre lévő afrikai szárazföld fejlődésére kimu-

tatható hatást gyakoroltak volna. Az afrikai nyelvek nincsenek kapcsolatban az indonézzel (bár vannak jelei, hogy alapos vizsgálat feltárhat ősi indonéz kapcsolatokat a mozambiki konde és kuva nyelvekben). Nincsen szignifikáns fizikai hasonlóság sem (igaz, a szerológiai vizsgálatok meglehetősen hiányosak); és végül – mint az *Gwynne* tanulmányából is világos – a botanikai bizonyítékok sem jelentik feltétlenül, hogy közvetlen emberi közreműködéssel kerültek át Afrikába ezek a növények.

A pozitív bizonyítékok hiánya azonban nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy viszonylag hosszú időn keresztül voltak Afrikában délkelet-ázsiai kereskedelmi vagy gyarmati telepek.

Ha az ázsiai élelmiszernövények korai megjelenését nem egy elkülönült fejlődés eredményének tekintjük, akkor feltételezhetjük, hogy ez időszámításunk kezdete körül történhetett, abban ugyanis általában megegyezők a vélemények, hogy a legkorábbi indonéz kivándorlásnak Madagaskárra a szanszkrit nyelv és kultúra indonéziai megjelenése (*kb. i. sz. 200*) előtt kellett történnie. Ha az indonéziaiak szállítható, tartós és gyorsan fejlődő növényeikkel, valamint fejlett kovács ismereteikkel valóban letelepültek Afrikában (a Zambezi vagy a Rufiji torkolatában esetleg?), akkor hatásuk (gyámságuk?) magyarázata lehet a 2–300 évvel későbbi *bantu invázió*-nak, annak, hogy szemben a kusita és koisan pásztornépek versenyével, Kelet- és Dél-Afrika nagy területeit bantuk népesítették be. (Érdemes megjegyezni, hogy a bantu népek körében a kovács általánosan megvetett, de mindenképpen elkülönült helyzete van, és más szabályok vonatkoznak rá, mint a közösség többi tagjára.)

Amennyiben ez a feltételezés megerősíthető lenne, akkor az afrikai és indonéziai zeñe, illetve hangszerek (elsősorban a xilofon) közötti – erősen vitatott – kapcsolat is bizonyítékot nyerne.

De hogyan és milyen úton vándoroltak az indonéziaiak? Azt tudjuk, hogy az első óceánjárókat ők építették, vitorlásaik alkalmasak voltak arra, hogy a Délegyenlítői áramlást követve átszeljék az Indiai-óceánt, a visszatérésre az Északegyenlítői áramlás adhatott lehetőséget. De vitorlázhattak szakaszosan is: Szumátráról Ceylonba, majd a Maldiv-szigetekre és onnan Madagaskárra; esetleg, a monszunt követve a partmenti útvonalon, megkezdve Indiát és Arábiát, majd le a kelet-afrikai partra. Ez utóbbi látszik a legésszerűbbnek, hiszen ez az útvonal kereskedelmi érdekeltségeket is kielégíthetett; csakhogy a nyelvi, kulturális és régészeti bizonyítékok hiánya miatt jogosulatlan lenne feltételezni, hogy indonéziaiak valaha is jártak Indiában vagy Arábiában. A Maldiv- és a Seychelle-szigetek kultúrája ma még ismeretlen, ezért a második út pusztán logikai lehetőség marad. Ha viszont közvet-

lenül az óceánon keresztül hajóztak, akkor eleinte csak véletlen lehetett, hogy elérték Madagaszkárt, esetleg Afrikát. Nem tudhatták, hogy hová jutnak, és megérkezvén azért létesítettek kolóniákat, hogy megvárhassák az újabb utazást lehetővé tévő kedvező csillagképet.

De vajon miért hagyták el termékeny hazájukat? Talán kalózvállalkozásokra indultak, és ezt itt eredményesebben művelhették. Az arab források a Sofalától délre eső – általuk ismeretlen – területekről mint az „uak-uakok” országáról emlékeznek meg, és úgy képzeltek, hogy az valamilyen kapcsolatban áll az általuk is ismert nagy keleti szigetekkel. Sem ők, sem a kínai feljegyzések nem mulasztják el megemlíteni az itt garázdálkodó kalózokat.

Meg kell még említeni a malgas nyelvvel kapcsolatos problémákat, amelyeknek megoldatlansága szintén további kutatásokat sürget mind Afrikában és Madagaszkáron, mind pedig Délkelet-Ázsiában.

Madagaszkáron két fő csoportja van a malgas dialektusainak, szókincsüknek mindössze 60 %-uk közös. Egyenlőre tisztázatlan, hogy ez a különbség két, egymást követő bevándorlási hullám eredménye, vagy pedig viszonylag izolált csoportok egymástól független fejlődéséé.

Hasonlóképpen tisztázásra vár a malgasban megtalálható afrikai szavak és nevek eredete, nem tudni, hogy ezek fokozatosan átvett kölcsönszavak, vagy egy hajdani népvándorlás emlékei-e.

A keleti part kereskedővárosai

A kontinens keleti partvidékének történelme szempontjából az indonéz hatás – mint már említettük – kevésbé kulcskérdés. Az indiai óceáni kereskedelembe elsősorban a dél-arábiai népek, illetve a perzsák közreműködése kapcsolta be őket.

A területről a legkorábbi írott forrás az *Eritreai-tenger periplusza*. Azonban a Periplusz csak töredékes leírást ad a kikötőkről és népekről, és keletkezésének időpontja is vitatott (i. sz. I.–II. század, de valószínűleg a II. század eleje), így egymagában nem alkalmas a korabeli kapcsolatok problémájának megoldására. Mindenesetre keletkezésekor már éltek délnyugat-arábiaiak Kelet-Afrikában. Nem kizárt, hogy a sábai kereskedelem hanyatlása miatt megindult kivándorlás (i. e. I. sz. eleje) már érintette Afrikának ezeket a délebbi területeit is.

A Periplusz (majd Ptolemaiosz) csekély információja után szinte az összes írott beszámoló arabul van. Azonban az első útleírások csak a X. században születtek, és szerzőiket nem a történelem érdekelte elsősorban.

A kínaiak XV. század előtti ismeretei Kelet-Afrikáról szintén figyelemreméltóak, azonban – egy-két kivétellel – másodkézből valók.

Ezek a leírások természetesen nélkülözhetetlenek a kutatás számára, de a legteljesebb nem-régészeti forrásai a gyarmatosítás előtti Kelet-Afrika történetnek a *helyi krónikák* különféle változatai, mint az alább olvasható kilwai krónika. Ezek még szinte teljességgel feldolgozatlanok, de fontosságukról egyre több szó esik.

Noha majdnem minden kikötőnek van krónikája, jelenlegi formájukban újkeletűek, kivéve a kilwai arab (tehát nem az itt közölt szuahéli) krónikát, és a középkori eredetű patei szuahéli krónikát. A többi a szájhagyomány múlt században lejegyzett írott változata. Ezek a krónikák tulajdonképpen genealógiák, közös vonásuk az uralkodó család dicsőítése, és adataikat természetesen csak erős kritikával lehet használni.

A rendelkezésünkre álló források alapján arra következtethetünk, hogy a IX. századtól a XIV. század végéig Kelet-Afrika legfőbb kereskedelmi partnerei a *Perzsa-öböl* népei voltak. A perzsa vitorlások („dhow”) bevándorlókat is hoztak, akiket itt – származásuk miatt – *shirázinak* neveztek. Először feltehetőleg a Guardafui foktól délre, a szomáli part mentén települtek le, majd a XII. század Kenya északi partjain, és kereskedtek az itt élő *bantu népekkel*, feltehetőleg a *nyika* nép elődeivel.

Pemba szigetére a X. század előtt valószínűleg iraki eredetű csoportok vándoroltak be, fontos iszlám kereskedőtelepülést hoztak létre, és szintén a Perzsa-öböllel kereskedtek.

Ennek a kultúrának a legkorábbi lelőhelye a ma jelentéktelen *Manda* szigetén (Lamu szigetcsoport) talált iszlám előrs (IX. sz.). Későbbi történelme, Pembához hasonlóan, csak kevésbé ismert.

A korai partmenti városok elsősorban „közraktárak” voltak. A tenger-től messzebb élő népektől beszerezték az exportra szánt javakat, és fogadták a Perzsa-öbölből és Arábiából érkező kereskedők évenkénti látogatását. A szárazföldön élő népeknek nem volt fontos a kereskedelem, és semmi jele nincs, hogy a partmenti városi kultúra hatott volna rájuk. Még a múlt század közepén is lényegében diarchikus kapcsolat volt a partmenti városi közigazgatás és a beljebb élő népek között. A javakat muzulmán kereskedők gyűjtötték össze, sokszor igen messziről, de a városok beavatkozása és szervezése nélkül. Csupán délebbre, a mai Mozambik területén tudtak a muzulmánok fennhatóságuk alá vonni belsőbb területeket. Egészen a múlt századig az arabok nem ismerték a tavak környékén lévő államokat. Itt nagyon kevés lelet utal a partmenti városok kereskedelmére, ezek zöme is a XIX. század elejéről származik.

Amíg ilyen kevés adat áll rendelkezésre, nehéz lenne közelebbit mondani a part menti városok és bantu szomszédaik kapcsolatáról, vagy a kereskedővárosok Afrika belső területeire gyakorolt hatásáról. Mégis, ezek a városok a IX. századtól a XIX. századig – bármilyen korlátozottan is – kapcsolatot jelenthettek a külvilággal, és a legvirágzóbb korszakukban, a XI.–XV. század között mind az afrikai, mind pedig az indiai-óceáni viszonyokra nagyobb hatásuk lehetett, mint ahogy azt most feltételezhetjük.

A kereskedelmi partnerek és a fontosabb árucikkek

Az iszlám előtti időkből csupán a Periplusz és a régészeti leletek állnak rendelkezésünkre. Időszámításunk első századaiban a legfontosabb kereskedelmi cikkek a *réz*, az *ón*, az *üveg* és különféle *vasszerszámok* és *fegyverek* voltak; azonban az ásatások még az elején tartanak. Előkerült néhány római érem is, de római kerámiát egyáltalán nem találtak.

Körülbelül a VII. századtól kezdve Kelet-Afrika főként az Indiai-óceán északi partján élő népekkel kereskedett. A legrégebbi *iszlám kerámiák*, amelyeket Kelet-Afrikában találtak, a VIII.–IX. századból származnak, és feltűnő hasonlóságot mutatnak a farszi *Siraf* kikötőben kiasottakkal. A Mandában – a korszak egyetlen ásatási helyén – talált mázatlan korszok minden bizonnyal farszi eredetűek. A mázas korszok zömükben ún. kék „*szasszani-da-iszlám*” kerámiák, amelyek Mezopotámiában és a farszi partokon voltak használatosak. A korszak üvegtárgyai szintén perzsa eredetűek, bár néhány – az Öböl kereskedelmén keresztül – Egyiptomból is származhatott: az ománi arab fejedelemség minden kétséget kizáróan résztvett az afrikai kereskedelemben; *Alu-Maszúdi* híres utazására innen indult Kanbaluba, a mai Pembába.

A XI. századtól kezdve főként az „*iszlám sgraffiato*” típusú kerámiákat szállították az afrikai városokba. A színes, illetve kék-fehér korszokat falfülkékbe állítva az épületek díszítésére használták.

Az arab világbirodalom széthullása után, a XIV. századtól Arábia hatása átmenetileg csökkent, azonban – írott és tárgyi források tanúsága szerint – a kapcsolatok továbbra is fennállottak. A kilwai trónon egy délnyugat-arábiából származó dinasztia ült. A XV. században egy elmozdított aden-i szultán Kilwában lelt menedéket. A XIV. század folyamán új típusú, díszes sárga mázas kerámiát kezdtek gyártani *Aden* környékén, és ezek a kenyei part városaiban is megtalálhatóak.

Kelet-Afrika távolabbi kelettel való kapcsolatait nehezebb csupán tárgyi emlékek alapján megítélni. A XIV. század legvégén a portugálok talál-

koztak *vászonnal* és *ónnal* kereskedő *gudzseráti* hajósokkal. Lehet, hogy egy ideig virágzott ez a kereskedelem, de az írott források nem tesznek említést indiai népekről.

A Periplusz korából csak a Guardafui-foktól északra találtak indiai termékeket. A szájhagyomány szerint körülbelül a VIII. századtól már a mai Tanzánia partjain is rendszeresen jártak északnyugat-indiai kereskedők. Az afrikaiak az indiai szubkontinensről feltehetőleg *vastárgyakat* és *gyöngyöt* vásároltak; indiai kerámiát a XVII. századnál korábbról nem találtak. Eleinte kalcedonyöngyöt, majd később – körülbelül a XII. századtól – üveggyöngyöt vásároltak. A gyöngyök azonban nem jelentenek megbízható forrást, mert eddigi klasszifikációjuk nem egyeztethető össze a régészeti eredményekkel. Mindenesetre kétségtelen a kapcsolat Kelet-Afrika és India között, de ezidáig tisztázatlan, hogy mikor jött létre. Indiai hatás figyelhető meg *Zimbabwe*-ban az aranybányászat technológiájában (kb. a X. századtól kezdve); a régészeti leletek között számos indiai tárgyat találtak, a szuahéli nyelv pedig igen nagy számban tartalmaz hindi jövevényszavakat.

A *kínai-afrikai kapcsolatokról* számos kínai forrás szól. A régészeti leletek bizonyítják, hogy a kínai *porcelánt* mindig sokra becsülték itt is, de erre a késői szuahéli költészetben is vannak utalások. Már a mandai ásatásokon napvilágra került néhány *jüeh* és *fehér kerámia*, de a porcelánkereskedelem csúcspontja a XIV. században kezdődött. A XV. században a *szeladonmázás*, majd a *kék-fehér porcelánok* mennyisége felülmúlta a behozott iszlám kerámiát. Néhány *Annamból* származó, és valamivel több *sawankhaloki*-típusú (Nyugat-Thaiföld) porcelánt is találtak. Meglepő viszont a jade hiánya.

A kínai termékek nem közvetlenül jutottak Kelet-Afrikába. Nincs egyetértés abban, hogy voltak-e egyáltalán közvetlen tengeri kapcsolataik a XV. század előtt. Az bizonyos, hogy a kínai hajózás és hajóépítés a VIII. századtól kezdve élte virágkorát. Vannak olyan kutatók, akik úgy vélik, hogy már ekkor jártak kínaiak Afrikában. Kétségtelen bizonyítékok azonban csak a XV. századi látogatásokra vannak, ekkor viszont hatalmas *flottákkal* érkeztek, melyeknek teljes legénységét mintegy *harmincezer főre* becsülik.

A kínai áruk közvetítését perzsák és arabok végezték. Jelentős átrakó kikötők lehettek Indiában, a már említett siráfi ásatások pedig – más forrásokkal összhangban – azt bizonyítják, hogy a IX. században itt lehetett a legnagyobb átrakó kikötő.

Találtak kínai és más idegen *érméket* is, ezeket elsősorban dísz tárgyként keresték. Különösen sok érme került elő a XIII. században csúcspontján

Ilyen képe lehetett Kelet-Afrikáról egy Szung vagy Jüan dinasztia korában élő kínai hivatalnoknak. A rekonstrukció a kínai beszámolókból ismert adatokat ábrázolja: szerepelnek a nagy tavak és a belőlük északra folyó Nílus, a Kilimandzsáró kúpja, a túlnyomórészt muzulmán kikötők, a tömjén, a sárkányvér-fa Socotra szigetén (az iránytű fölött), a p'eng madár és a bálna. A dzsunka és az úszó iránytű képe korabeli rajzok alapján készült. (Robert W. Steel és R. Mansell Prothero (szerk.): *Geographers and the tropics*, London, 1964, 158.)

állot Kisimani Mafiában. A rengeteg rézpenz között volt kettő *mongol*, egy *egyiptomi* az *Ajubida* korból (XIII. század), és még az indiai *Csolából* származó is akadt. Az idegen érmék száma azonban alenyésző a Mogadisuban, Zanzibárban és Kilwán vert, a forgalom számára készült rézpenzekéhez képest.

Indiában, Dél-Arábiában és Délkelet-Ázsiában végzett kiegészítő ásatások segítségével egyszer pontosan megállapítható lesz az afrikai export összetétele, és ebben az itteni pénzeknek bizonyító szerepük lehet.

Az írott források alapján addig is megállapítható, hogy Kelet-Afrika a legkézenfekvőbb cikketek kínálta. A *rinocérosz szarvat*, a különféle *tek-nősbéka páncélok*at már a Periplusz is említi. Az afrikai *elefántcsont*, amely lágyabb, és így könnyebben munkálható, mint az indiai – mindig drága és fontos áru volt, különösen Indiában. Az *arany* is kiemelkedő helyet foglalt el a kelet-afrikai exportban, de legfőképpen a XIV–XV. században, amikor Kilwa ellenőrizte a *zimbabwei bányák* tengeri kapuját, *Sofalát*.

A *vasat* Idriszi és mások szerint a parton olvasztották, és Indiába szállították, ahol is a híres *acélipar* feldolgozta, majd a késztermékek egy részét Afrikában értékesítették.

Elsősorban a kínai források említik gyakran az ámbrát, de ritka mivolta miatt volumene nem lehetett túl nagy. Ezzel szemben a mangrovecfáról ritkán találni említést, pedig ezt nagy mennyiségben szállíthatták az Indiai-óceán épületfában szegény északnyugati partjaira.

A *rabszolgakereskedelem* méreteit illetően sincs egységes vélemény. Az iszlám első századaiban Irakban, illetve egész Nyugat-Ázsiában és Kínában nagyszámú fekete rabszolga volt, akiről sokan feltételezték, hogy „zandzsok”, de valójában egyáltalán nem biztos, hogy kelet-afrikaiak voltak. Valószínűbb, hogy észak-szómáliai kikötőkön keresztül vásárolták őket. Délebről mindössze egyetlen beszámoló szól a rabszolgakereskedelemtől, a források többsége egyértelműen az elefántcsont, az arany és egyéb nyersanyagok szállítójaként emlékezik meg a területről. Ezért nyugodtan levonhatjuk azt a következtetést, hogy ha volt is rabszolgakereskedelem, ez csupán jelentéktelen mellékág lehetett. „Az az elgondolás, hogy régen az Indiai-óceánon ugyanolyan mérvű rabszolgakereskedelem folyt, mint a későbbiek során az Atlanti-óceánon, nem egyéb illúzió – a háborgó európai lelkiismeret szüleménye, és a XIX. század hatalmas mérvű arab rabszolgakereskedelmének visszfénye” – állapította meg Basil Davidson.

Nemcsak ezekben a kérdésekben, hanem az afrikai-keleti kapcsolatok más problémáiban is az állítások ma még gyakrabban negatívak, mint pozitívak. Azonban a kutatások még az elején járnak, és – mint arról volt már

szó – még sok feladat van hátra, hogy a partvidék történelméről átfogó ké-
pünk lehessen, de már sokkal pontosabban meghatározhatóak a tisztázandó
kérdések, illetve a további kutatások feladatai.

IRODALOM

Az afrikai történelem kutatásának átalakulásáról:

T.O. RANGER (szerk.): *Emerging themes of African History* (Proceedings of the International Congress of African Historians), London, 1968.

Általános összefoglalások Kelet-Afrika történelméről:

G.S. P. FREEMAN-GRENVILLE: *Chronology of African History*, London, 1973.;
R.R. OLIVER – G. MATHEW (szerk.): *History of East-Africa*, 1. kötet, Oxford, 1973.;
J.E.G. SUTTON: *The East-African Coast: A Historical and Archeological Review*,
Nairobi, 1966.; Z.A. MARSH – G. KINGSNORTH: *An introduction to the history
of East-Africa*, Cambridge, 1965.; B.A. OGOT – J.A. KIERAN (szerk.): *Zamani:
A Survey of East-African History*, Nairobi, 1968.; L.S. KURTZ: *Historical dictionary
of Tanzania*, New York – London, 1978.

Az ötvenes és hatvanas évek ásatásairól: D. MOUNTFIELD: *A history of African
exploration*, London, 1976.; T.T. SPEAR: *The Kenya complex*, Nairobi, 1978. G.S.P.
FREEMAN-GRENVILLE: *Swahili literature and the history and archeology of the
East-African Coast = The Journal of East African Swahili Committee*, 1958. 2, 7–25
– J.S. KIRKMAN *ásatásai*: *The Arab City of Gedi. Excavations at the Great Mosque*,
Oxford, 1954.; *The Tomb of the Dated Inscription at Gedi*, London, 1960.; *Gedi: The
Palace*, The Hague, 1963.; *Men and Monuments of the East-African Coast*, London,
1964.; *Ungwana the Tana*, The Hague, 1966.; *The Kenya Littoral = Current Anthropol-
ogy*, 1966, 347–348; *Some Conclusions from Archeological Excavations on the Coast
of Kenya, 1948–1966 = H.N. CHITTICK – R.I. ROTBERG (szerk.): East-Africa and
the Orient (Cultural Syntheses in the Pre-Colonial Times)*, New York – Lond., 1975.
226–247. – FREEMAN-GRENVILLE *idézet*: *Historiography of East Africa =
Tanganyika Notes and Records*, 1960, 288., idézi B. DAVIDSON: *Az újra felfedezett
ősi Afrika – A fekete anya*, Budapest, 1965, 376.

Az Indiai-óceán medencéjének természeti körülményei: *Kontinensek földrajza (Föld-
rajz, II.)*, Budapest, 1966.; FUTÓ J.: *Afrika*, Budapest, 1971. – *Az iszlám elterjedése
Kelet-Afrikában*: J.S. TIRMINGHAM: *Islam in East-Africa*. London, 1964.; uő. *The
influence of Islam upon Africa*, London – New York, 1980, kül. 30 skk., 44 sk.; A.P.
ATTERBURY: *Islam in Africa* New York, 1899. G.P. BADGER (szerk. és ford.):
History of the Imams and Seyyids of Oman by Salih ibn Rosik, London, 1871., kül.
XII., 5.; R.L. POUWELS: *The medieval Foundation of East-African islam – Interna-
tional Journal of African History Studies*, 1978, 201–226. és 393–409.

A betelepülők hatásáról: W. SHACK – E.P. SKINNER (szerk.): *Strangers in African
societies*, London, 1979.; K.D. ANDERSEN: *African traditional architecture: a study
of the housing and settlement patterns of rural Kenya*, Nairobi, 1977.; A.H.J. PRINS:
The Swahili Speaking Peoples of Zanzibar and the East-African Coast, London, 1961.;
uő. *The Shungwaya Problem: Traditional History and Cultural Likeness in Bantu
Northeast Africa – Anthropos* 1972. 9–35.; J.V. ALLEN: *Swahili Culture = Azania*,
1974. 9.

Az indonéziaiak esetleges szerepe az afrikai kontinensen:

- G.P. MURDOCK: Africa, its people and their culture history, New York, 1956, kül. 9. o.; V.L. GROTTANELLI: Asiatic influences in Somali Culture = Ethnos, 1947. 153–181.; uő: The peopling of the horn of Africa = Africa, 1972. 363–394.; J. HORNELL: Indonesian Influence on East-African Culture = Journal of the Royal Anthropological Institute, 1934. 305–332.; A. T. és G.M. CULWICK: Indonesian Echoes in Central Tanganyika = Tanganyika Notes and Records, 1936. 60–66.; A.M. JONES: Africa and Indonesia, Leiden, 1964.; P.R. KIRBY: Thoughts on the Origins of South African Society = South African Journal of Science, 1967. 137–139.
- Antropológiai vizsgálatok Afrikában:* J. HIERNAUX: Human Biological Diversity of Central Africa = Man, 1966. 287–306. – *Korai indonéz betelepülés:* M. BLOCH – P. VERIN: Discovery of an Apparently Neolithic Artifact in Madagascar = Man, 1966. 240–241.; O.W. WOLTERS: Early Indonesian Commerce = Ithaca, 1967. 63–70.
- A szanszkrit kultúra Indonéziában:* J. GONDA: Sanskrit in Indonesia, Nagpur, 1952.
- Bantu invázió:* R. OLIVER: The problem of the Bantu expansion = Journal of African History, 1966. 357–383.; M. POSNANSKY: Bantu Genesis = Uganda Journal, 1961. 86–93.
- Indonéziai zenei hatások:* K.P. WACHSMAN (szerk.): Essays on Music and History in Africa, Evanston, 1971.; A.M. Jones: Indonesia and Africa: The Xylophone as a Cultural Indicator = Journal of Royal Anthropological Institute, 1959. 155–168.; uő.: The Influence of Indonesia: The Music. Evidence Reconsidered = Azania, 1969. 131–145.; P.R. KIRBY: The Indonesian Origin of Certain African Musical Instruments = African Studies, 1966. 3–11.; J. KUNST: A Music Argument for Relationship Between Indonesia – Probably Java – and Central Africa = Proceedings of the Musical Association, 1935–36. 57–69.
- A hajóépítésükről:* C.L. RILEY: (szerk.) Man Across the Sea: Problems of precolumbian contacts, Austin, 1971.; E. DOOD: Polynesian Seafaring, Lymington, 1972.; D. LEWIS: Polynesian Navigational Methods = The Journal of the Polynesian Society., 1964. 364–373.
- A Seychelle szigetekről:* Plants and Man on the Seychelles Coast: A Study in Historical Biogeography, Madison, 1967.
- Az Uak-uakok országáról:* G. FERRAND: Madagascar et les îles Uaq-Uaq = Journal Asiatique, 1904. 489–509.
- Esetleges afrikai hatás a malgas kultúrára:* Madagascar and Afrika I–III. = Journal of African History, 1968. 387–408, 517–546, 1969, 45–65.
- A malgas nyelv problémáival kapcsolatban:* G.P. MURDOCK: Genetic Classification of the Austronesian Languages: A Key to Oceanian Culture History = Ethnology 1964. 116–126.; P. VERIN – C.P. KOTTAK – P. GORLIN: The Glottochronology of Malagasy Speech Communities = Oceanic Linguistics, 1969. 26–83.; A. SOUTHALL: The Problem of Malagasy Origins = CHITTICK-ROTBURG i. m., 192–215.
- Az arabok az Indiai-óceánon:* D.S. RICHARDS (szerk.): Islam and Trade of Asia, Oxford, 1970.; G.F. HOURANI: Arab Seafaring in the Indian Ocean in Ancient and Early Medieval Times, London, 1951.; G.R. TIBBETS: Arab Navigation in the Indian Ocean before the Coming of the Portuguese, London, 1971.
- Perzsa hajózás:* HADI HASAN: A History of Persian Navigation, London, 1928.
- Az afrikai történelem forrásairól általában:* Le probleme des sources de l'histoire de

l'Afrique noire jusqu'à la colonisation européenne = XIIe Congrès International des Sciences Historiques. Rapports II. Histoire des continents, Wien, 1965. 177–232.

Szövegyűjtemény Kelet-Afrika történelmének forrásaiból:

G.S.P. FREEMAN-GRENVILLE: The East-African Coast, Oxford, 1962.

A Periplusz datálása: J.A.B. PALMER: Periplus Maris Erythraei, The Indian Evidences as to the Date = Classical Quarterly, 1947. 136–140.; A.H. CHRISTIE: An Obscure Passage from the Periplus = Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 1957. 345–353.; D.M. MacDOWALL: The Early Western Satraps and the Date of the Periplus = The Numismatic Chronicle, 1964. 271–280.

Az arab források elemzése és ismertetése: J.S. TRIMINGHAM: The Arab geographers and the East-African Coast, uo. 115–146., Notes on Arabic Sources of Information on East-Africa, uo. 272–282.; illetve orosz nyelvű kiadásukban: Arabszkie isztocsniki VII–X vekov po etnográfii i isztorii Afrika juzsnee Szaharü, Moszkva–Leningrád, 1960.; Arabszkie isztocsniki X–XII vekov po etnográfii i isztorii Afrika juzsnee Szaharü, Moszkva–Leningrád, 1965.

A kínai források elemzése: V.A. VELGUSZ: Izvesztija o sztrana h i narodah Afriki i morszkie szvjazi v bassejnah Tihogo i Indijszkiego okeanov. (Kitajszkije isztocsniki rannee XIV. v.), Moszkva, 1978.; P. WHEATLEY: Analecta Sino-Africana Recensa, uó.: Notes on Chinese Texts Containing References to East-Africa = CHITTICK-ROTBERG: I. m., 76–114., ill. 284–290.

A szájhagyomány forrásként való hasznosságáról: A.D. ROBERTS: The use of oral sources for African history = Oral History, 1976. 41–56.

Helyi krónikák, amelyeket a Freeman-Grenville féle szövegyűjtemény nem közöl:

W. HICHENS (szerk.): Khabar al-Lamu. A Chronicle of Lamu by Shaibu Fareji bin Hammed Al-Bakur = Bantu-Studies, 1938. 1, 1–33.; J. KNAPPERT (szerk.): The Chronicle of Mombasa (Azili ya Mvita) = Swahili, 1954. 2, 21–27.; L. HARRIES (szerk.): The Founding of Rabai: A Swahili Chronicle, = Swahili, 1964, 5, 140–149.

A sirázi bevándorlás: H.N. CHITTICK: The „Shirazi” Colonialization of East-Africa = Journal of African History, 1965. 275–294.

A nyika nép történelméről: T.H.R. CASHMORE: A Note on the Chronology of the Wanyika = Tanganyika Notes and Records, 1961. 153–172.

Betelepülők Pembára: R.L. POWWELS: Tenth century settlements of the East-African coast = Azania, 1974. 65–74.

A Lamu szigetek történelméhez: M. POSNANSKY: Sailing from Lamu, Assen, 1965.;

H.N. CHITTICK: Discoveries in Lamu Archipelago = Azania, 1967. 37–67.; uó.:

A New Look at the History of Pate, = Journal of African History, 1969. 55–66.

A part kereskedelméről és városairól: The medieval history of the coast of Tanganyika,

Berlin, 1962.; G. MATHEW: Some Reflections on African Trade Routes = Research

Review, 1967. 63–71.; M. POSNANSKY: On the Swahili Historiography = Journal of

East African Swahili Committee, 1958. 26–40.; B.A. DATOO: Rhapta: the Location

and Importance of East Africa's first Port = Azania, 1970. 65–75.; T.H. ELKISS:

Kilwa Kisiwani: The Rise of an East African City State = African Studies Review,

1973. 119–130.; H.N. CHITTICK: Kilwa: An Islamic Trading City on the East

African Coast I–II., Nairobi, 1974.

Kapcsolatok a belső területekkel: J.E.G. SUTTON: The Archeology and Early Peoples of the Highlands of Kenya and Northern Tanzania = Azania, 1966. 35–57.; A. ODED:

- The Arab and islamic import on Buganda = *Asian and African Studies*, 1973. 196–237.;
 uő.: A bibliographical essay on the history of Islam in Uganda = *Current Bibliography of African Affairs*, 1975. 34–43.; M. POSNANSKY: Connections between the Lacustrine Peoples and the Coast = CHITTICK-ROTBURG: i. m., 216–225.;
A korai iszlám kerámiákról: A. LANE: Early islamic pottery, London, 1957.
A siráfi ásátások: L. WHITEHOUSE: Excavations at Shiraf. First Interim Report; Second Interim Report, Teheran, 1968. ill. 1969.
Kapcsolatok Indiával: R. MOOKERJI: A history of Indian shipping and maritime activity from the earliest times, Bombay, 1962.; E.A. ALPERS: Qujarať and the trade of East Africa – *International African History Studies*, 1976. 22–44.
Kelet-Afrikai gyöngyleletek és klasszifikációjuk: W. van der SLEEN: Ancient Glass Beads of East and Central Africa and the Indian Ocean = *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 1958. 203–216.; uő.: *Handbook on Beads*, Liege, 1967.
A kínai porcelán Afrikában: G. MATHEW: Chinese Porcelain in East-Africa and on the Coast of South Arabia = *Oriental Art*, 1956. 50–55.
A délkelet-ázsiai porcelánok meghatározásához: R.M. BROWN: *The Ceramics of South-East Asia. Their Dating and Identification*, London, 1977.
A direkt kínai-afrikai kapcsolatok datálásához: F. HIRTH: Early Chinese Notices of East African Territories = *Journal of American Oriental Society*, 1909. 46–57.; W. FUCHS: Was South Africa Already Known in the 13th Century? = *Imago Mundi*, 1953. 50–51.; VELGUSZ i. m., 1. fejezet.
A kínai hajózás fellendülésére lásd pl. magyarul is: E. BALÁZS: *Gazdaság és társadalom a régi Kínában*, Bp., 1976. 113–114, 121, 135–136.; M. ELVIN: *Fejlődés és stagnálás a kínai történelemben*, Bp., 1977. 152 skk.
Becslés az Afrikába látogató kínai flották nagyságára: J.J. L. DUYVENDAK: *China's Discovery of Africa*, London, 1949.
Az érmeleletek és értékelésük: G.S.P. FREEMAN-GRENVILLE: East African Coin Finds and their Historical Significance = *Journal of African History*, 1960. 31–42.; uő.: *Coin Finds and their Significance for East African Chronology* = *Numismatic Chronicle*, 1971. 283–301.
A mafiai ásátások: H.N. CHITTICK: *Kisimani Mafia: Excavations at an Islamic Settlement on the East African Coast, Daar es Salaam*, 1961.
Zimbabwe kultúrája és termékei: G. CATON-THOMPSON: *Zimbabwe Culture*, Oxford, 1931.; uő.: *Zimbabwe: All Things Considered* = *Antiquity*, 1964. 99–102.; T.N. HUFFMANN: *The Rise and Fall of Zimbabwe* = *Journal of African History*, 1972. 355–366.; P.S. GARLAKE: *Great Zimbabwe*, London, 1973.
A rabszolgakereskedelem súlyáról: G.H. TALHAMI: *The Zanj rebellions reconsidered* = *International Journal of African Historical Studies*, 1977. 443–461.
A Davidson idézet: DAVIDSON i. m., 389. – *A későbbi arab gyarmatosítás*: J. GRAY: *History of Zanzibar*, London, 1962.; N.R. BENNETT: *A history of the Arab state of Zanzibar*, London, 1978.

KILWA KISIWANI ÓSI TÖRTÉNETE (részletek)

A szöveg szuahéli nyelven Carl Velten: Prosa und Poesie der Suaheli című kötetben jelent meg (Berlin, 1907, 243–252.) Velten 1889-ben ment Tanganyikába, az Abushiri felkelést leverő von Wissmann tolmácsaként, majd néhány évig ott maradt, és ekkor gyűjtötte a fentemlített kötetben közreadott szövegeket. Kilwa története orális közlés lejegyzése. Ez a szöveg természetesen nem tekinthető a szakos értelemben vett történelmi forrásnak, nyilván sok mitikus elemet tartalmaz, és a kronológiája sem pontos. Ugyanakkor az események egy része más források segítségével azonosítható, és számos, máshol nem található információt tartalmaz a partvidék gazdaságáról.

(Irodalom: E. SAAD: Kilwa dynastic hystoriography, History in Africa, 1979. 177–207.)

Ezek Kilwa Kisiwani véneinek szavai.

Azok közül a népek közül, akik Kisiwanit eredetileg építették, az első a mtakata törzs volt, a második pedig Jasi népe a mranga törzsből.

Akkor jött Mrimba és népe. Ez a Mrimba a macsinga törzsből való volt, és letelepedett Kisiwaniban. Ő lett Kisiwani vezetője.

Akkor jött Ali bin Szelimáni szultán, a sirázi, azaz perzsa. Hajón jött, magával hozta a javait és a gyermekeit is. Az egyik gyereket, ali szultán lányát, Fatimának hívták: a többi gyerek nevét nem tudjuk. Musza bin Amranival, a beduinnal jöttek. Úgy mondják, hogy partra szálltak Kilwán, és elmentek az ország vezetőjéhez, az öreg Mrimbához, és helyet kértek, ahol letelepülhetnének. Ezt megkapták, és Mrimbának ajándékokat adtak, kereskedelmi cikkeket és gyöngyöket.

Ali szultán feleségül vette Mrimba lányát. Jó viszonyban élt a néppel. Rendszeresen ajándékokat adott, mindig a rangjához méltóan. Ezek az ajándékok vásznak és gyöngyök voltak.

Azután Ali szultán a következő szavakkal meggyőzte Mrimba lányát: „Mondd meg apádnak, az öreg Mrimbának, az lesz neki a legjobb, ha elhagyja Kisiwanit, és a szembenlévő szárazföldön települ le. Ugyanis nem jó neki ugyanazon a helyen élnie, ahol nekem: ez nem helyes, mert ő az apósom.

Én itt fogok élni Kisiwanin, elég lesz, ha én intézem az ügyeinket. Akármikor Kisiwaniba akar jönni, hogy lásson engem, jöhet, és én is ugyanúgy meglátogathatom őt.”

Mrimba lánya elmondta apjának, mit mondott Ali szultán. Az öreg Mrimba beleegyezett Ali szultán akaratába. De azt mondta a lányának: „Mondd meg Ali szultánnak, hogy kész vagyok a szárazföldre menni, de terítsen le nekem egy szőnyeget az egész útra, hogy szőnyegen sétálva mehessek egész a szárazföldre. Ha rövidebb lesz, nem fogadom el.” A lánya átadta Ali szultánnak a választát, hogy mire vágyik Mrimba, és Ali szultán egyetértett Mrimba kívánságával.

Igy aztán szőnyeget terített Kisiwaniból a szembelevő szárazföldre, és Mrimba átkelt túlra.

Azok, akik a szőnyeget leterítették, a mtandika nevű törzsből valók voltak. Azok, akik fölszedték, a mtandura nevűből. Azok, akik kísérték őket – vagyis a szolgálók, karavánvezetők, teherhordók és rabnők – pedig a namba törzsből. Így az öreg Mrimba megteremtette otthonát a szemközi szárazföldön.

Akkor Ali szultán uralkodott Kisiwaniban. Mrimba pedig elhatározta, hogy hadat üzen, és Kisiwaniba jön leverni Ali szultánt. Akkor Ali szultán hangosan felolvasta a Koránt és áldozatokat ajánlott, hogy Mrimba ne kezdene az átkelésbe, s ne hozzon háborút. Akkor Mrimba elköltözött otthonából, a Ruvuma vidékére ment és ott telepedett le.

Ali szultán csak a szigeteket uralta, a szárazföldön nem volt hatalma, csak két szigeten; az egyik Kisiwani, a másik Sanje ya Kati volt. Békében uralkodott, népéhez jó szándékkal volt, kivéve, hogy Sanje ya Katin háborúzott. Az emberek halásztak és gazdálkodtak, és ha volt is más munkájuk, amiből hasznuk volt, mi nem tudunk róla. Az alattvalók ezeken a szigeteken nem fizettek adót. Ali szultán sem erődöt, sem várfalat nem épített, hanem a régi erődben élt a Shangani negyedben. Hogy ki építette ezt az erődöt, azt nem tudjuk.

Ali szultánnak volt Mrimba lányától egy gyereke, egy fiú, akit Mohamed bin Ali szultánnak hívtak. Otthon élt, amíg elérte a férfikort, azután elindult és a Ruvumához ment meglátogatni nagyapját, az öreg Mrimbát. Amikor megérkezett, a nagyapja átadta hatalmát unokájának. Így Mahomed szultán lett az uralkodó.

Azután [Mrimba] nekiadta az összes hadianyagát, és beleegyezését adta, hogy háborúzzon a szárazföldön, először csak Tungiban, majd egészen Pemba ya Manziig. Azután [Mohamed] visszafordult, és Kisiwaniba jött. És ugyanazon a napon, amikor megérkezett, apja, Ali szultán meghalt.

Igy Mahomed szultán uralkodott, mert a nép látta, hogy milyen ereje volt a szárazföldön. A rokonai, akik Shirázból jöttek, nem túrték el a hatalmát. De a város népe Mahomed szultánt követte az ereje miatt.

Akkor wamalindik jöttek hazájukból, Malindiből. Mahomed szultánhoz mentek, hogy üdvözöljék. Akkor a szultán azt mondta a wamalindiknak: „Telepedjete le itt Kisiwaniban.” A wamalindik válaszul azt kérdezték: „Mit kapunk, ha letelepszünk itt?” A szultán azt felelte: „Telepedjete le nálam, és megkapjátok az emir és a kádi hivatalát.” A wamalindik beleegyeztek, és letelepedtek Kisiwaniban.

Mahomed szultán nem viselt háborút. A nép az adóilletéket gabonában és más dolgokban fizette. Foglalkozásuk kereskedelem és halászat volt. De hogy melyik volt a jövedelmezőbb, arról semmit sem tudunk.

Mahomed szultán nem épített erődöt, sem városfalat, hanem a Shangani erődben élt, ahol az apja, Ali szultán is. Viszont nemzett egy fiút Mohamed szultán, a fiú neve Ibrahim bin Mohamed szultán volt; azután Mohamed szultán meghalt.

Akkor Mohamed szultán féltestvére, Fatima szultán, Ali szultán leánya lett a kormányzó, mert Ibrahim szultán gyermek volt, és még nem érte el a férfikort. De Fatima szultán nem sokáig uralkodott, mert amikor Ibrahim szultán elérte a férfikort, Fatima szultán azonnal ráruházta a hatalmat. Nem tudunk többet Fatima szultán országlásáról: ez minden, amit hallottunk.

Ibrahim bin Mohamed szultán nem viszálykodott a néppel, úgy mondják, hogy hatalmának ereje miatt a nép követte őt. Alattvalói adót fizettek szultánjuknak, ezt gabonában – mint a rizs, a köles meg ilyesmi – rótták le. A nép halászzal, gazdálkodással és kereskedelemmel foglalkozott. Ibrahim szultán két gyermek apja volt: az idősebbik Hasszán szultán, a fiatalabbik Iszufu szultán volt. Azután Ibrahim szultán meghalt.

Iszufu bin Ibrahim szultán került hatalomra, és az ország akkor hét évet szenvedett az éhínség és a sáskák miatt. A szultán és az alattvalói megbeszéltek a bajt, és Ibrahim szultán fiát, Hasszán szultánt tették meg uralkodónak. Iszufu szultán uralkodásának egyetlen eseményét sem ismerjük, mert a csapások miatt nem uralkodott megfelelően.

...

[Szájjid Bargasz] szultán örökébe Szaid Kalifa bin Szaid bin Szultán lépett. Uralkodásának eseményeiről nem tudunk beszélni, mert nem ismerjük királyságának helyzetét, sem szokásait, mert közben eljött a német szultánunk, aki békét hozott ezekbe az országokba és elégedetté tette a népet. Szaid Kalifa már nem küldte el a helytartóit, mert a hatalmát nem tudta kiterjeszteni rájuk.

AFRIKA KÉRDÉS A 19–20. SZÁZADBAN

A 19–20. századi Afrika-történet itt következő anyagait – feldolgozások részletei, dokumentumok, stb. – Kende István ny. egyetemi tanár válogatta és szerkesztette.

SIK ENDRE:

FEKETE-AFRIKA TÖRTÉNETE V. KÖTET (Részletek a hagyatékban maradt, befejezetlen műből)

Sik Endre „Fekete-Afrika története” című művének, mint ismeretes, négy kötete jelent meg. A 3.–4. kötet előszavában (a 3. és 4. kötet ugyanis együtt tartalmazza a teljes mű VII. – Fekete-Afrika a második világháborúban – és VIII. – A gyarmati rendszer felbomlása Fekete-Afrikában – részét) ezt írta Sik Endre: „Az V. kötetbe ... IX. rész gyanánt a még gyarmati sorban levő országok háború utáni története kerül, egészen napjainkig. Ugyanide kerül Etiópia és Libéria háború utáni története 1960-ig. Ennek a két országnak történelmi sorsa ugyanis sem a függetlenné vált országokéval, sem a gyarmatoknak megmaradtakéval nem egyforma.”*

A tervezett IX. (A gyarmati rendszer utolsó sáncai Fekete-Afrikában) és X. (Etiópia és Libéria eltérő útja) részt Sik már nem írhatta meg: műve, négy kötettel, csonka maradt. Nincsen ötödik kötete, ami – szakmai szempontból – még azt is jelenti, hogy összefoglaló tartalomjegyzéke, névmutatója, stb. sincsen a teljes műnek, azaz néhány, a tudományos felhasználhatósághoz rendkívül fontos kellék is sajnálatosan hiányzik.

Súlyos és hosszadalmas betegségével küzdve Sik Endre majdnem haláláig, egyre bénultabb testtel is dolgozott. Örökké tervező agyában már kialakulódott az ötkötetes művet követő mű terve is: a függetlenné válás utáni afrikai történelem, amit azonban különböző okokból nem hatodik kötetként, hanem külön műként készült megírni. Az anyagot már ehhez is fáradhatatlanul gyűjtötte, jegyzetelte.

Az ötkötetesnek tervezett mű ötödik kötetének részletes terve és szövegének is egy része – 217 gépelt oldala – azonban elkészült. Ezek az elkészült részek a Délafrikai Unió második világháború utáni történetét tárgyalják, 1958-ig (IX. rész 2–5. fejezet), illetve Délnyugat-Afrikaét (Namibia), 1960-ig (IX. rész 9. fejezet 2–23. pont). A szöveg jórészt megszerkesztett,

bár a kézirat néhány jelzése azt mutatja, hogy a szerző nem tekintette minden részletében véglegesen megfogalmazottnak.

Az alábbiakban közöljük a megírt mű néhány részletét – minden módosítás vagy szerkesztői beavatkozás nélkül –, továbbá a hagyatékban maradt tartalomjegyzéket, azaz a már megírt részek részletes, a meg nem írtaknak a szerző által fő címekben vázolt sorrendjét, vázlatát.

Kende István

*Sik Endre: Fekete-Afrika története, Akadémia Kiadó, Budapest, 1972.
III. köt. 13. p.

A IX. résznek a Délafrikai Unió 1945 utáni történetét ismertető fejezeteinek bevezetése

A háború utáni Délafrikának egyik jellemző vonása, hogy az fasiszta állam. A fasiszmus Délafrikában Malannál jutott uralomra. Smuts rezsimje – főleg a háború utáni években – ennek előkészítője volt, átmenet a fasiszmushoz. Strydem rezsimje tovább fejlesztette a fasiszta rendszert. Verwoerd alatt a fasiszmus nyílt fronttámadásba ment át.

Ha a délafrikai fasiszmust röviden jellemezni akarjuk, négy olyan főtörekvést kell leszögeznünk, amelyek kisebb (Smuts) vagy nagyobb (Malan, Strydom, Verwoerd) valamennyi háború utáni délafrikai kormány politikájában feltalálhatók.

1. A monopoltőke uralmának megszilárdítása; a munkásosztály és a délafrikai népek fokozott kizsákmányolása.
  2. Faji politika, „apartheid”, a délafrikai népek nemzeti elnyomásának fokozása, az indiai kisebbség jogfosztása.
  3. Imperialista törekvések: a) törekvés Délnyugat Afrika anektálására, b) a délafrikai brit protektorátusok bekebelezésére és c) Dél-Rodéziának és azon keresztül Brit Közép-Afrikának politikai befolyásolására és gazdasági kizsákmányolására.
  4. Nemzeti és szociális demagógia.
- Másik jellemző vonása a háború utáni délafrikának az, hogy a nemzeti

kérdés jellege megváltozott. Ez a változás főleg a következő öt vonalon mutatkozik:

1. az afrikáner nacionalizmus progresszív elemei teljesen elhomályosultak;
2. a brit imperializmus nagymértékben elvesztette pozícióit;
3. az afrikaiak nemzeti függetlenségi mozgalma erősödött és tudatosává lett;
4. a különböző nemzeti mozgalmak (afrikaiak, „színesek”, indiaiak) egyre inkább kialakulóban vannak;
5. nemcsak a Délafrikai Unió (Köztársaság) általános nemzeti érdekei, de az uralkodó európai származású (telepes) nemzeti burzsoázia érdekei is szembenállnak az Egyesült Államok (az amerikai monopoltoke) érdekeivel.

Jelentős változások mentek végbe a második világháború után a Délafrikai Unió gazdasági struktúrájában. Ezeknek a változásoknak egyik fő tényezője az Egyesült Államok fokozott behatolása.

A nacionalisták által folytatott féktelen fasiszta propaganda és az egyre erősödő kormány-terror ellenére a délafrikai munkásmozgalom fejlődését az ország tőkés-földesúri oligarchiájának nem sikerült megakadályoznia. Különösen nagy fontossággal bír az a tény, hogy minden nehézség ellenére jelentős lépések történtek a háború utáni években a munkásmozgalom egységének helyreállítása felé.

A Délafrikai Unió problémái a háború utáni időszak egész tartama alatt állandó témák gyanánt szerepeltek az ENSZ közgyűlésén és politikai bizottságaiban. Nevezetesen három olyan délafrikai kérdés van, amelyek immár több mint 20 év óta változatlanul szerepelnek az ENSZ napirendjén. Ezek: a) a délafrikai kormány faji politikája; b) az indiai kisebbség kérdése; c) Délnyugat Afrika kérdése.

Smuts politikájának általános jellemzése (A IX. rész 3. fejezete részlete)

Smuts tábornok, aki a századforduló éveiben lezajlott angol-bur háború óta, tehát négy évtizede, aktív szerepet játszott a délafrikai politikában — pályafutása első éveiben mint bur szabadságharcos, az azt követő 30 éven át pedig mint az angol imperializmus támogatója — a második világháború kitörésével előállott új helyzetben mint a német fasiszmussal szimpatizáló afrikáner nacionalisták politikai ellenfele került a délafrikai kormány

élére és mint ilyen tartotta kezében csaknem egy további évtizeden át (pontosan kilenc évig) az ország politikai irányítását. Az elvi nézeteltérés azonban, amely Smutsot és a nacionalistákat egymástól elválasztotta és egymással szembehelyezte, egyetlen kérdésre szorítkozott: Smuts az angol monopol-tőke érdekeit képviselte és tűzön-vizen keresztül az angol imperialisták politikáját támogatta, szemben az afrikáner nagytőkések és nagybirtokosok érdekeit képviselő nacionalistákkal. Semmi más lényeges, elvi különbség Smuts és a nacionalisták politikája között nem volt. A tőkések és munkások, az európai nagybirtokosok és afrikai parasztok közötti osztályharcban Smuts, épp úgy mint a nacionalisták, a tőkések és nagybirtokosok oldalán állt, s politikáját mindenkor azok érdekei vezették – mindössze azzal az árnyalati különbséggel, hogy ott ahol a nagytőkések és a nagybirtokosok érdekei ütköztek, Smuts a nagytőkések érdekeit vette elsősorban figyelembe. Az afrikáner-angol telepes kisebbségnek a lakosság túlnyomó részét kitevő afrikai népekkel szemben folytatott elnyomó és kizsákmányoló politikáján (nemzeti elnyomás, faji megkülönböztetések, politikai jogfosztás, gazdasági guzsbakötés) sem a háború alatt, sem az azt követő években Smuts semmi lényeges változtatást nem eszközölt. Az afrikáner nacionalistáknak Délnyugat-Afrika irányában folytatott agresszív imperialista politikáját Smuts ugyan-csak teljes mértékben magáévá tette. Ha tett olykor-olykor valami engedményt az afrikaiaknak vagy a munkásságnak, az mindig csak látszatengedmény volt.

Malan személye és politikájának általános jellemzése

(IX. rész 4. fejezet – A fasiszmus előretörése Dél-Afrikában –
bevezető sorai

Mikor a második világháború kitört, Malan nem is titkolta, hogy együtt érez a nációkkal, Hitler győzelmét kívánja és abban reménykedik (1953-ban az a vád is felmerült ellene, hogy nemcsak együtt érzett a nációkkal, de titokban Hitlerhez fordult segítségért Anglia ellen, és hogy Hitler a nációk győzelme esetére megígérte neki, hogy a két Rodéziát Dél-Afrikához fogják csatolni).*

Malan politikáját és rezsimjét nagy részben ugyanazok az elvek és el-

*lásd Gunther id. m. 468. old.

gondolások vezették, mint elődjéét, azzal a különbséggel, hogy ezeket az elveket és elgondolásokat Smuts-nál következetesebben és szélsőségesebben igyekezett megvalósítani.

Malan politikáját — mint a fenthivatkozott paarl-i beszédéből is megállapítható — (épp úgy mint Smuts-ét), mindenek előtt az afrikai-ellenesség* és a demokrácia-ellenesség jellemezte, amely utóbbit ő is (mint ahogy Smuts is) a kommunista-ellenességgel igyekezett elkendőzni.

Malant és pártját, épp úgy mint Smuts-ot és az Egyesült Pártot, imperialista törekvések fűtötték: mind a ketten egyformán Délnyugat-Afrika bekebelezésére és a három délafrikai brit protektorátus anektálására törekedtek.** A különbség köztük csak az volt, hogy Malan a maga afrikai-ellenes, munkásellenes és demokrácia-ellenes politikáját, úgyszintén imperialista törekvéseit többé-kevésbé nyíltan kifejezésre juttatta és fokozott energiával törekedett azok megvalósítására, ugyanakkor amikor Smuts ugyanazt a reakciós politikát álszent frázisokba csomagolva igyekezett a liberális gondolkodású európaiak és az afrikaiak legalább egy része számára elfogadhatóvá tenni.

Malant és a nacionalistákat azonban nemcsak ezek a fokozati és árnyalati különbségek választották el Smuts-tól és az Egyesült Párttól és állították szembe velük, de ugyanakkor a nacionalisták kifejezett és határozott angolellenessége, szemben Smuts mindenre kész angol-csatlóságával.

Ez az angolellenesség Malan egész pártját jellemezte. Már akkor, amikor Hertzog kormányának tagja volt, ebben a kérdésben nézetei gyökeresen eltérték Hertzog nézeteitől. Hertzog a két délafrikai uralkodó csoportnak (angolok és afrikánerek) és a két nyelvnek teljes egyenjogúsága mellett foglalt állást, Malan nézete viszont az volt, hogy a Dél-Afrikában élő angoloknak fel kell hagyniuk azzal, hogy még mindig Angliát tekintik hazájuknak, és példaképüknek, végleg be kell oltadniuk az afrikáner társadalomba, s az angol nyelvet a kormánynak csak mint kiegészítő nyelvet szabad az ország egyetlen hivatalos nyelve, az afrikaans mellett elismernie. Ez az angolellenesség vezette Malant akkor is, amikor 1934-ben nem értett egyet a fúzióval; akkor is, amikor nem volt hajlandó Anglia háborúját támogatni. Kormányrajutása után világosan megnyilvánult ez az angolellenessége kormánya összetételében (láttuk, hogy annak már egyetlen angolajkú tagja sem volt), úgyszintén a dél-afrikai protektorátusok bekebelezésének forszírozásában.

*Gunther állítása szerint Malan soha egyetlen afrikáival nem fogott kezét.

**1953-ban Malan kijelentette, hogy öt évet ad Angliának a három protektorátus átengedésére, majd 1954-ben forszírozta az erre irányuló tárgyalások megkezdését.

De mindezeknél döntőbb bizonyítéka Malan angolellenességének az 1949-es „Dél-Afrikai állampolgársági törvény”, amelyet a normális parlamenti ügymenet felborításával (előzetes bizottsági előkészítés nélkül), az ún. „guillotine ügyrend”^{**} alkalmazásával hajszolt keresztül a parlamentben. Ez a törvény megszüntette Anglia és a birodalomhoz tartozó többi ország polgárainak azt az előjogát, hogy már két évi helybenlakás után automatikusan elnyerhették a dél-afrikai állampolgárságot. Ezentúl ehhez nekik is ugyanazokon a bonyolult formaságokon kellett keresztül menniük, mint más államok polgárainak, azzal az egyetlen különbséggel, hogy tőlük a törvény nem öt, hanem csak négyévi helybenlakást követelt (illetve ha házastársuk dél-afrikai állampolgár volt, úgy nem két, hanem egy évet).

Strijdom személye és politikájának általános jellemzése

(IX. rész 5. fejezet — A fasiszta terror-rendszer továbbfejlődése — bevezető sorai, részlet)

(Strijdom) fasiszta és antiszemita érzelmeit nem is titkolta. A második világháború alatt nyíltan a tengelyhatalmakkal érzett együtt, akik szerte az „aljas angol zsidó érdekek” ellen harcoltak, s az ő győzelmüket kívánta. Soviniszta érzelmeire jellemző az a Gunther által idézett kijelentése, melyet állítólag egy barátjával folytatott beszélgetésben tett: mennyire sajnálatos, hogy a washingtoni iskolákban nem tanítják az afrikánerek nyelvét.^{***} jellemző rá, hogy a külföldet egyáltalán nem ismerte. Európában 1954-ben, közvetlenül kormányra lépése előtt járt először, akkor is csak néhány napra.

Azokat a reakciós fajüldöző eszméket, amelyeken Malan apartheid politikája nyugodott, Strijdom — ellentétben Malannal — teljes nyíltsággal hirdette és Malannál erélyesebben és következetesebben, minden gátlás nélkül igyekezett megvalósítani. Teljes nyíltsággal állást foglalt a nem-európaiak teljes jogfosztása mellett, aminek szükségességét azzal indokolta, hogy az európaiaknak meg kell tartaniuk vezető szerepüket, ez pedig csak egy úton ér-

*Így nevezik azt az eljárást, amikor valamelyik parlamenti javaslat vitájára meghatározott óraszámot írnak elő, aminek leteltével a vitát berekesztik és áttérnek a szavazásra, a meg nem vitatott módosítási javaslatokat pedig egyszerűen nem veszik figyelembe.

**Lásd id. m. 472. old.

***u. ott 461. old.

hető el: ha, mint az ország egyedüli *gazdái*, a nem-európai többséget uralmuk alá kényszerítik. Malan jelszavát („apartheid”) új jelszóval egészítette ki: az európaiaknak a *gazda* (főnök, parancsnok) tiszttét („Baasskap”) kell az országban betölteniük.

1955 áprilisában tartott parlamenti beszédében többek közt ezeket mondta: „Nevezzük főnökségnek, uraságnak (baasskap) vagy aminek akarjuk, mindenképpen uralkodás. Olyan nyers vagyok, amilyen csak tudok lenni. Nem keresek kibúvókat. Vagy uralkodik a fehér ember, vagy a feketék veszik át a hatalmat. Állítom, hogy a nem-európaiak nem fognak fennhatóságot túrni – ha erre módjuk lesz. Az európaiak csak egyféleképpen tarthatják meg felsőbbiségüket, hatalom útján. ... És csak egyféleképpen tarthatják fenn hatalmukat, ha megtagadják a szavazati jogot a nem-európaiaktól. Ha nem így volna, ma nem lennénk itt a parlamentben. Azért kormányozhatja ma a fehér ember Délafrikát, mert a szavazatok feletti hatalom a kezében van. A fennálló törvények szerint nincs rá mód, hogy a bennszülöttek érdekek alapján, vagy más módon hozzájuthassanak a kormányzáshoz. A választási törvényből folyik, hogy az ország vezetése a fehérek kezében van, s ezért úr Dél-Afrikában a fehér ember ... Az az elgondolás, hogy a fehér ember megtarthatja vezető szerepét azon az alapon, hogy jobban ért a vezetéshez nem reális. A fehér ember hozzáértése nem eshetne latba a számszerűséggel szemben, ha a bennszülöttek és az európaiak azonos választójogot élveznének.”*

*L.E. Neame: The History of Apartheid, pp. 131–132.

Call it paramountcy, baasskap or what you will, it is still domination. I am being as blunt as I can. I am making no excuses. Either the white man dominates or the Black man takes over. I say that the Non-European will not accept leadership – if he has a choice. The only way the Europeans can maintain domination is by withholding the vote from the Non-Europeans. If it were not for that we would not be here in Parliament today. It is because the voting power is in the hands of the White man that the White man is able to govern South Africa today. Under the existing law it is not possible for the Natives, through merit or any other means, to get the government into their hands. The government of the country is in the hands of the White man as the result of the franchise laws, and for that reason the White man is baas in South Africa ... To suggest that the White man can maintain leadership purely on the grounds of his greater competency is unrealistic. The greater competency of the White man can never weigh against numbers if Natives and Europeans enjoy equal voting rights.

In our actions toward the Non-Whites in the application of our traditional policy of separation we shall have to act in such a way as to give proof that we are not hostile towards the Non-Whites, that separation is in the interest of both colour groups; and

Másik különbség Malan és Strijdom politikája között, hogy Strijdom az Afrikaiakat arról igyekezett meggyőzni, hogy az apartheid politika az európaiak uralmának biztosítása mellett ugyanakkor az afrikaiak jól felfogott érdekét is szolgálja, s számukra jobb élet-, munka és fejlődési feltételeket biztosít.

Egy 1955 decemberében tartott beszédében ezt így fogalmazta meg: „Hagyományos elkülönítési politikánk alkalmazása során, a nem-fehérek irányában úgy kell eljárunk, hogy bizonyosságát adjuk annak, miszerint nem állunk szemben ellenségesen a nem-fehérekkel; az elkülönítés mindkét csoportnak érdekében áll; s ezzel a politikával kiküszöböljük az összeütközéseket és súrlódásokat, és az együttélés, de nem az egyesülés, általa biztosítvan van.”

Egy, az American Press hírügynökség vezetőjével folytatott beszélgetésben azt magyarázta, hogy az apartheid politika célja biztosítani az afrikaiak számára, hogy „lassan elnyerjék – fejlődésük arányában – a politikai és egyéb jogokat saját területeik keretén belül, a fehér ember vezetése alatt... Az apartheid politikának végső soron részét képezi, hogy tanult bennszülöttekből saját területeiken orvosok, gyógyszerészek, építészek, kereskedők, közhivatalnokok, rendőrök és hasonlók váljanak, úgy, hogy szó sincs akár a legmagasabb fokig való emelkedésük megghiúsításáról vagy akadályozásáról, saját népük között. Más szóval: azt kívánjuk, hogy a bantu a maga bennszülött-rezervátumát hazájának tekintse, azt megszeresse, és tegye magáévá azt a politikát, amely az országból neki jutó részen őt védi, és biztosítja számára a lehetőséget mindazoknak a tevékenységeknek kifejtésére, amelyek a fehérebert a maga területén megilletik. Ha nem érvényesítjük ezt a politikát, úgy mindezeket a jogokat a fehérek területén kell számukra biztosítanunk, s ha ezt tesszük, könnyű kiszámítani, hogy néhány évtized alatt a fehér ember teljesen alul marad.”*

lábjegyzet folytatás előző oldalról

that with this policy clashes and friction are eliminated and coexistence but not integration, is assured.

L.E. Neame, The History of Apartheid, p. 132.

*Slowly, as he develops, to obtain political and othererights in his own areas under the White man's guidance... Ultimately it is part of the Apartheid policy that educated Natives should be doctors, chemists, builders, traders, civil servants, policemen and so forth in their own areas so that there can be no question of frustrating them or preventing them from rising to the top among their own people. In other words we want the Bantu to look on his Native Reserve as his homeland, to

A Tomlinson jelentés

(Az előbbieken közölt részlet közvetlen folytatása)

Strijdom, amikor az ország kormányzását átvette, abban a helyzetben volt, hogy következetes apartheid politikáját tekintélyes „tudományos” dokumentummal, az ún. Tomlinson jelentéssel támaszthatta alá. A jelentés, mint láttuk, még Malan visszavonulása előtt készült el. Malan a maga részéről teljes egyetértését nyilvánította a jelentéssel, de az abban foglalt ajánlások megvalósítása már utódjára hárult.

A bizottság jelentésében abból indult ki, hogy Dél-Afrika válaszüton áll. Az 1951-es népszámlálás adatai szerint az Unió lakossága 12,646,000; ebből 8,575,000 bantu, 1,103,000 „színes”, 367,000 ázsiai és 2,643,000 európai. A bizottság becslése szerint a század végére az ország lakossága 31,248,000-t fog kitenni, ami a következőképpen fog megoszlan: 21,361,000 bantu, 3,917,000 „színes”, 1,382,000 ázsiai és 4,588,000 európai.*

A mai helyzetben, amikor a rezervátumok nem tudják a bantu lakosság ellátását biztosítani, az afrikaiak egyre nagyobb számban hagyják el a rezervátumokat, és a városok afrikai lakosainak száma egyre növekszik.** Ha ezen a helyzeten gyökeresen változás nem történik, az afrikaiak előbb-utóbb szétszóródnak az ország különböző részeibe, és a század végére az afrikaiaknak nem kevesebb mint háromnegyed része – mintegy 17 millió – az európaiak lakta területeken fog élni, ami a Dél-Afrikában jelenleg uralkodó rendszer tarthatatlanságához vezetne. Hogy ez meg ne történjék, gyökeres reformokra van szükség.

(lábjegyzet folytatás előző oldalról)

develop a love for it and to accept the policy that in his part of the country he will be protected and given an opportunity to practice all the occupations which are reserved to the White man in his area. If a policy of this kind is not carried, out you must allow him all these privileges in the White man's area, and if you do that it is a matter of simple arithmetic that in a few decades the White man will be completely submerged.

L.E. Neame, The History of Apartheid, pp. 132–133.

*Ez a becslés nem számol a további európai bevándorlással, ami az európaiak számát esetleg 5–6 millióra is felemelheti.

**A bizottság adatai szerint az európai városok afrikai lakosságának száma évi 85.000-es növekedést mutat.

A bizottság véleménye szerint Dél-Afrikának két út között kell választania: vagy teljes elkülönítés, vagy teljes integráció. Harmadik út nem lehetséges, a két út közül viszont Dél-Afrika csak az elsőt választhatja, mert az integráció – és ami ezzel együttjár: a jogegyenlőség – a dél-afrikai európai lakosság „faji és nemzeti egységének” feladását jelentené és elkerülhetetlenül oda vezetne, hogy a politikai hatalom az országban az afrikaiak kezébe jutna, már pedig sem erre, sem arra a dél-afrikai „fehérek” semmiképpen sem hajlandók. Az integráció politikája ezért csak fokozná a fajok közötti ellenségeskedést.

Harmadik, közbülső út viszont, illetve a dolgok jelenlegi állásának változatlan fenntartása, nem jöhet szóba, mert ez a probléma megoldásáról való lemondást jelentene.

Marad tehát egyetlen út: elkülönített afrikai közösségek kialakítása saját elkülönített területeken, ahol szabadon fejlődhetnek, az európaiak számára fenntartott területeken pedig az ott élő afrikaiak teljes politikai és társadalmi elkülönítése. Ez az egyetlen lehetőség a faji konfliktusok kiküszöbölésére, a fajok közötti harmónia megteremtésére, s ugyanakkor az európaiak „faji és nemzeti egysége” fennmaradásának és az afrikaiak feletti uralmának biztosítására. Ha az európai lakosság gazdasági megfontolásokból az integrációt választaná, vállalnia kellene annak politikai és szociális következményeit is.

A feladat megoldása a bizottság véleménye szerint nemcsak hogy lehetséges, de nem is okoz különösebb nehézséget, nem többet, mint amennyit a háborús pusztításokat szenvedett ország helyreállítása okozott 1945 után, amely feladatot pedig akkor sikerrel megoldották. Az afrikaiak jelenlegi rezervátumainak területe azonban erre a célra nem elégséges. A három dél-afrikai brit protektorátust be kell kebelezni az Unióba*, és a bantuk számára eddig fenntartott, az ország területén szétszórt mintegy 260 kisebb-nagyobb rezervátumból a két „bantu anyaföld” („Bantu Heartlands”) – Transkei, Zuluföld, Basutoföld, Becsuanaföld, Svaziföld, Sekkukhune és Venda – köré hét nagy bantu blokkot kell kialakítani. Ez azt jelentené, hogy a protektorátusokkal megnövekedett Dél-Afrikai Unió 765,915 mérföldet kitevő területéből 358,421 mérföld – vagyis az egész területnek mintegy 47 %-a – lenne bantu terület (mintegy 65.000 mérföld a jelenlegi Unió területéből, 275,000 Becsuanaföld, 11,716 Basutoföld, és 6,705 Svaziföld területe).

*Más helyen a jelentés nemcsak a három protektorátusnak, de Dél-Nyugat Afrikának az Unióba való bekebelezését is javasolja.

Ezeknek a területeknek gazdasági fejlődését oly módon lehet és kell biztosítani, hogy egyrészt lehetővé kell tenni az afrikaiak számára, hogy saját területeiken ipari üzemeket létesítsenek, másrészt elő kell segíteni azt, hogy európai vállalkozók a bantu területek közvetlen szomszédságában ipari üzemeket létesíthessenek, amelyek a szomszédos bantu területek lakosságának egy részét az iparban foglalkoztathatják. Ily módon a bantu területek lakossága, amely ma kizárólag földműveléssel foglalkozik, két szektorra – mezőgazdasági és ipari szektorra – oszlana. Ezzel kapcsolatban, a bizottság véleménye szerint, meg kellene változtatni a rezervátumokban ma érvényben lévő földtulajdon rendszert, lehetővé téve az afrikaiak számára, hogy a részükre elkülönített területeken mezőgazdasági célra, a városokban pedig lakóhely, illetve ipari üzemek létesítése céljára egyéni földtulajdont szerezzenek. Ezzel el lehetne érni azt, hogy ezek a területek már 25–30 éven belül 10 millió ember megélhetését biztosítsák, akik közül a bizottság becslése szerint mintegy 8 millió az elkülönített területen belül folytatna mezőgazdasági vagy ipari tevékenységet, 2 millió pedig a szomszédos európai területeken dolgozna mint munkás.

A jelentés szavai szerint nemcsak az európai, de az afrikai lakosság is válaszüton áll, és saját jól felfogott érdekében, (az integrációval szemben) neki is az elkülönítést kell választania, mert az integráció azt jelentené, hogy egy olyan közösségnek válik tagjává, ahol érthető okokból állandó megszorításokban lenne része, az apartheid rendszere viszont biztosítja az afrikai közösségek egészséges fejlődését, mert elidegeníthetetlen területet és belső önkormányzatot biztosít számukra, lehetőséget teremt az afrikaiak egyéni és kollektív fejlődésére, alkalmat adva nekik arra, hogy mint munkások szakképzettséget szerezzenek, vagy hogy ipari vállalkozásokba kezdjenek.

Sik Endre Fekete-Afrika története c. műve 5. kötete tartalomjegyzéke

KILENCEDIK RÉSZ. A GYARMATI RENDSZER UTOLSÓ SÁNCAI FEKETE-AFRIKÁBAN

Első fejezet. BEVEZETÉS

1. Az imperialista hatalmak hagyományos gyarmati politikája a neokolonializmus korában.

2. Az imperialista hatalmak és az ENSZ bűnlajstromának fő pontjai: három dél-afrikai gyarmat, öt portugál, egy spanyol és egy francia.
3. A dél-afrikai gyarmatosítók rémuralmának három színhelye. Dél-Nyugat-Afrika és Dél-Rhodézia elrablása.
4. A portugál imperialisták gyarmati politikája.
5. A spanyol imperializmus gyarmati politikája.
6. Franciaország hagyományos gyarmati politikájának agóniája.
7. A még mindig gyarmati elnyomás alatt élő népek harca a függetlenségért.
8. A függetlenségi harc perspektívái.

A DÉL-AFRIKAU UNIÓ A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

Második fejezet. BEVEZETÉS

- a) A dél-afrikai fasiszta rendszer kibontakozásának és megszilárdulásának szakaszai
- b) A nyugati imperialista hatalmak – a dél-afrikai fasiszta rendszer patrónusai
- c) Az ENSZ kétarcú szerepe a dél-afrikai kérdésben
- d) A dél-afrikai apartheid-rendszer a modern kapitalista világ szégyene
- e) Dél-Afrika népeinek harca az apartheid ellen és a fasiszta gyarmati rendszer megdöntéséért.*

Harmadik fejezet. A SMUTS KORMÁNY UTOLSÓ ÉVEI (1945 szeptember – 1948)

A Smuts-kormány politikája a háború után és a nacionalisták magatartása – A Fagan jelentés – A dél-afrikai tömegek helyzete a háború után – Tömegmozgalmak a háború utáni első években – Az indiai kisebbség jogfosztása és az indiai nemzeti mozgalmak – Az igazolvány-rendszer elleni mozgalom új szakasza. A második igazolvány-rendszer ellenes kongresszus (1946 június) – Az afrikai bányászok mozgalma 1945–46-ban és az 1946–47-es tömegpercek – A Dél-afrikai Szövetség problémái az ENSZ-ben 1946–47-ben

*Megjegyzés: az elkészült rész nem tartalmazza az első fejezetet, bár a kézzel írt oldal-számozás figyelemre méltó módon a kéziratban az 52. oldallal kezdődik. Ebből feltételezhető, hogy az „Első fejezet. Bevezetés” elkészülhetett, – de nyoma nem maradt. A fent Második fejezet-nek jelzett részek helyett egy rövid, alig kétoldalas Bevezető készült a Dél-afrikai Unióról szóló rész elé. Feltételezhető, hogy a tervezett tartalomjegyzék a)–e) ponttal jelzett részei megírásáról Sik Endre lemondott, mivel az itt jelzett elemeket amúgyis részletezi a későbbi fejezetekben.

– A dél-afrikai indiai kérdés az ENSZ-ben 1946–47-ben – Az 1948-as választások. A Malan kormány megalakulása – Smuts politikájának általános jellemzése – Smuts helye a történelemben – *Irodalom*

Negyedik fejezet. A FASIZMUS ELŐRETÖRÉSE DÉL-AFRIKÁBAN: A MALAN REZSIM (1948–54)

Malan személye, és politikájának általános jellemzése – A fasiszta apartheid rendszer bevezetése – Az apartheid propagandája – A Malan fasizmus politikája a „színesek” kérdésében. Az ún. „alkotmányválság” beindulása – A Malan fasizmus politikája a délafrikai indiai kisebbség kérdésében – Az apartheid politika liberális kritikája – A „Fáklyás Mozgalom” – Az Afrikai Nemzeti Kongresszus tevékenysége. Az 1952-es passzív ellenállási mozgalom – A Malan kormány terrorintézkedései – Az 1953-as választások – A Malan kormány politikája az 1953-as választások után – Új erőfeszítések az alkotmány módosítására – Új ellenzéki pártok alakulása az 1953-as választások után (A „Liberális Párt”. A „Föderális Unió Pártja”. A „Konzervatív Párt”. A „Dél-Afrikai Demokrata Kongresszus”.) – A Malan fasizmus és az ENSZ – A Malan kormány és az indiai kérdés – Malan visszavonulása és a Strijdom kormány megalakulása – *Irodalom*

Ötödik fejezet. A FASISZTA TERROR-RENDSZER TOVÁBBFEJLŐDÉSE: A STRIJDOM REZSIM (1954 november – 1958)

Strijdom személye és politikájának általános jellemzése – A Tomlinson jelentés – Kitelepítések – A „színesek” törlése a szavazók listájáról – Az 1955–56-os apartheid törvények – Nemzeti és munkás mozgalmak a Strijdom rezsim alatt – A hazaárulási per – Újabb apartheid törvények – Az 1957 január-márciusi busz-bojkott – Az 1957 júniusi egynapos sztrájk – Az 1957 decemberi „fajközi értekezlet” – A Strijdom rezsim liberális ellenzéke – A Strijdom rezsim és az ENSZ – Az 1958-as választások. Az „Egyesült Párt” újabb veresége. Strijdom halála – *Irodalom*

Hatodik fejezet. A FASIZMUS TÉRFOGLALÁSA: A VERWOERD REZSIM A BRIT NEMZETKÖZÖSSÉGBŐL VALÓ KILÉPÉSÉIG

Hetedik fejezet. A DÉL-AFRIKAI KÖZTÁRSASÁG VERWOERD HALÁLÁIG.

Nyolcadik fejezet. VORSTER RÉMURALMA

Kilencedik fejezet. DÉL-NYUGAT AFRIKA

1. Bevezetés

- a) A dél-nyugat-afrikai gyámsági terület története a kapitalista világ politikai farizeusságának kiáltó iskolapéldája
  - b) Az ENSZ szégyenletes negyedszázados huzavonája Dél-Nyugat-Afrika kérdésében
  - c) A dél-afrikai fasiszták terror-rezsimje Dél-Nyugat-Afrikában
  - d) Dél-Nyugat-Afrika népeinek harca a függetlenségért
  - e) A nyugati imperialista hatalmak szerepe Dél-Nyugat-Afrika sorsában
2. Dél-Nyugat-Afrika jogi helyzetének alakulása a háború után
  3. A dél-afrikai kormány népszavazási komédiája. A dél-nyugat-afrikai kérdés az ENSZ 1946 november-decemberi és 1947-es második ülészakán
  4. Malan „alkotmány reformja”
  5. A hágai Nemzetközi Bíróság felemás döntése
  6. A dél-nyugat-afrikai kérdés az ENSZ V., VI. és VII. ülészakán. Az ad-hoc bizottság
  7. A dél-nyugat-afrikai kérdés az ENSZ VIII. ülészakán
  8. A dél-nyugat-afrikai népek függetlenségi mozgalmának első lépései
  9. A Nacionalista Párt 1954. évi határozata
  10. A dél-nyugat-afrikai kérdés az ENSZ IX. ülészakán
  11. A Nemzetközi Bíróság válasza az ENSZ közgyűlés újabb kérdésére
  12. A dél-nyugat-afrikai kérdés az ENSZ X. és XI. ülészakán
  13. A dél-nyugat-afrikai kérdés az ENSZ XII. ülészakán. A „Jószolgálati Bizottság” létrehozása
  14. A dél-nyugat-afrikai kérdés az ENSZ XIII. ülészakán
  15. A függetlenségi mozgalom új szakasza
  16. Az 1959-es kitelepítés és az ezzel kapcsolatos Windhoek-i vérfürdő
  17. A fordulat éve (1960)
  18. A dél-nyugat-afrikai kérdés az ENSZ XV. ülészakán
  19. A „Dél-Nyugat-Afrika Bizottság” sikertelen afrikai útja
  20. A dél-nyugat-afrikai kérdés az ENSZ XVI. ülészakán
  21. A Carpio botrány
  22. A dél-nyugat-afrikai kérdés az ENSZ XVII. ülészakán
  23. A Nemzetközi Bíróság 1962 decemberi határozata
  24. (?)
  25. Az 1966-os nemzetközi bírósági határozat
  26. A határozat világviszhangja
  27. Az afrikaiak reagálása

28. A 24-es bizottság
29. Az ENSZ XXI. ülészsaka
30. A kommunistaellenes törvény kiterjesztése Dél-Nyugat-Afrikára
31. Az ad hoc bizottság
32. Self rule
33. Az 1967 áprilisi rendkívüli közgyűlés
34. A függetlenségi mozgalom 1966 júliusa után
35. 1967 július–december
36. A Biztonsági Tanács 1968 január-februári ülése
37. Új perek
38. Sikertelen misszió
39. A XXII. közgyűlés folytatása
40. Vorster új tervei
41. A Biztonsági Tanács 1969 márciusi ülése
42. Az urán-kérdés
43. A Biztonsági Tanács 1970 januári határozata
44. A Biztonsági Tanács július-augusztusi határozata
45. Az ENSZ Emberi Jogok Bizottságának jelentése az afrikai gyarmatokon folyó kegyetlenkedésekről
46. Új bantusztán, Ovamboland
47. A Gyámsági Bizottság 1970 novemberi határozata
48. Dél-Nyugat-Afrika kérdése újra a Nemzetközi Bíróság előtt
49. Fejlemények a Nemzetközi Bíróság döntése után (AESZ, Diggs stb.).

Tizedik fejezet. DÉL-RHODÉZIA

1. A brit kormány kompromisszuma a dél-rhodéziai telepeseikkel
2. Dél-Rhodézia népének harca federáció létrehozása ellen
3. A dél-rhodéziai fasiszták szerepe a federációban. A Federáció – a dél-rhodéziai fasiszták ugródeszkája a hatalomért való harcban
4. Dél-Rhodézia népének harca a federáció felszámolásáért
5. A dél-rhodéziai kormány politikája a federáció feloszlása után
6. Az 1965-ös fasiszta államcsíny
7. A brit kormány megalkuvó politikája. A laboristák felelőssége
8. Dél-Rhodézia népének harca a függetlenségért
9. Az ENSZ szégyenletes huzavonája a rhodéziai kérdésben
10. Az angol konzervatívok megegyezése a rhodéziai fasisztákkal. A nyugati imperialista hatalmak gyalázatos szerepe

PORTUGÁLIA AFRIKAI GYARMATAI

Tizenegyedik fejezet. BEVEZETÉS

1. A portugál imperialisták gyarmati politikája a háború után
2. Portugália fasiszta rezsimje (faji rezsim és rendőr-terror)
3. A portugál imperializmus gyarmati háborúi három fronton
4. A portugál imperialisták agressziói független afrikai országok ellen (Guinea, Szenegál)
5. A portugál gyarmatosítók külpolitikája és nemzetközi kapcsolatai
6. A portugál gyarmatok kérdése az ENSZ-ben
7. A portugál gyarmatok népeinek függetlenségi harca

Tizenkettedik fejezet. ANGOLA

Tizenharmadik fejezet. MOZAMBIK

Tizennegyedik fejezet. PORTUGÁL GUINEA ÉS A SZIGET-GYARMATOK (Cap Verde, San Tomé, Príncipe)

Tizenötödik fejezet. FRANCIA SZOMÁLI

1. Bevezetés. A szakszervezeti mozgalom fejlődése és az 1957-es pártalakítások
2. Az 1958-as meghamisított választások és kormányalakítás rendőr-terrorral
3. De Gaulle kétszínű politikája és terror-uralma. Az ellenállási mozgalmak kibontakozása
4. De Gaulle 1966 augusztusi látogatása
5. De Gaulle látogatásának visszhangja és következményei
6. Határozat a népszavazásról. A népszavazás előkészítése
7. A népszavazás körülményei
8. A népszavazás visszhangja és következményei
9. Francia Szomáli 1967–1971
10. Francia Szomáli jövője

Tizenhatodik fejezet. SPANYOL SZAHARA (Rio de Oro)

1. Bevezetés. Rio de Oro sajátos helyzete a múltban és jelenleg (Mi volt az oka a spanyol gyarmatosítók eddigi passzivitásának)
2. A spanyol imperialisták elhúzódo kótélhúzóása Marokkóban és Mauritániában

3. Spanyolország politikát változtat
4. Az 1971-es népszavazás

TIZEDIK RÉSZ. ETIÓPIA ÉS LIBÉRIA ELTÉRŐ ÚTJA

Bevezetés

Első fejezet. ETIÓPIA

1. Bevezetés
2. Etiópia belső helyzete 1945–1955
3. Etiópia gazdasági fejlődése a második világháború után
4. A négus külpolitikája a háború után 1945–1955
5. Az 1955-ös reformok. A belső helyzet az 1950-es évek második felében.
Mozgalmak
6. A négus külpolitikája az ötvenes évek második felében
7. Az 1960 decemberi puccs
8. Etiópia másfél évtizedes háború utáni fejlődésének mérlege

Második fejezet. ERITREA

1. Angol-amerikai olasz versengés. Az eritreaiak fonák helyzete
2. A tárgyalások folytatódnak
3. Az eritreaiak reagálása
4. A négyhatalmi bizottság
5. Az eritreai kérdés az ENSZ III. ülészakán. A Bevin-Sforza terv
6. Eritreai reagálás
7. Eritrea kérdése a IV. ülészakon. A vizsgálóbizottság
8. Döntés Eritreáról az V. ülészakon
9. Reagálás
10. Az átadás előkészületei. Acivil kormányzat
11. A rombolások
12. Eritrea átadása Etiópiának. A négus látogatása
13. Reagálás
14. Eritrea gazdasági és politikai helyzete és kulturális fejlődése a federálás után
15. Eritrea anektálása Etiópia által
16. Eritrea jövője

Harmadik fejezet. LIBÉRIA

1. Bevezetés
2. Az „open door” politika a gyakorlatban
3. „Nemzeti egység” és „demokratizálás” a gyakorlatban
4. Kulturális politika és kulturális fejlődés
5. Ellenállási kísérletek
6. Tubman elnök külpolitikája
7. Libéria útja az önállóság felé

NÉHÁNY MAGYAR KUTATÓ SZEREPE AFRIKA TUDOMÁNYOS
MEGISMERÉSÉBEN
(XVIII – XIX. század)

Az első, összegző és elemző tudósítások a magyar Afrika kutatás eredményeiről a XIX. század nyolcvanas éveiben jelentek meg történeti- és hírlapi irodalmunkban.¹

Az Afrika magyar kutatóinak munkásságát ismertető első feldolgozásokban is megtalálható a nyugat-európai szakirodalmat ekkor, Afrika imperialista felosztása idején érthető okokból átható vetélkedés és önbizonyítás szelleme. Ez magyar vonatkozásban mindenekelőtt az Afrikával kapcsolatba hozható személyek számának felduzzasztásában tapasztalható. Ifj. Jankó János jelzett tanulmányában 45 személyt sorol fel, noha ezek közül csupán öt kutató munkássága gyarapította számottevően Afrikáról szóló ismereteinket.

A magyar Afrika-kutatás eredményeinek összegzésére irányuló ezen első, múlt századvégi kísérleteket nem követték eredményesebb próbálkozások. Ilymódon még csak felsorolás-szerű áttekintéssel sem rendelkezünk a magyar Afrika-kutatás múltjáról, fejlődéséről és eredményeiről.

A legutóbbi időben megjelent egy minden eddigi hasonló kiadványnál részletesebb szemelvénygyűjtemény magyar kutatók és felfedezők munkáiból.² Afrikára vonatkozóan azonban – sajnos – csak Benyovszky, Magyar, Teleki és Torday, az egyébként is valamelyest ismert kutatók műveiből közöl részleteket, rövid bevezetésekkel. Egy másik, ugyancsak szaktudományi – földrajzi – kiadvány, bár nem közöl szemelvényeket, mégis tágabb keresztmetszetben képes bemutatni a magyar Afrika-kutatás eredményeit, és a legalaposabb munkának tekinthető a témával kapcsolatos publikációk sorában.³

Jelen tanulmányunkban – terjedelmi korlátozottsága miatt – kizárólag arra vállalkozhattunk, hogy néhány új adattal és gondolattal, ismeretlen, vagy elfelejtett kutatók életműveinek feltámasztásával megkíséreljük gazdagabbá tenni Afrika megismerésének mába nyúló folyamatát.

Benyovszky Móric (1741–1786)

A hazai Benyovszky kutatások állapotát és eredményét talán az a körülmény jellemzi leginkább, hogy mindmáig egyetlen teljes és használható fordítás sem készült Benyovszky Emlékiratairól,⁴ amely az első magyar szerzőtől származó forrásértékű leírást tartalmazza egyebek között Madagaszkár népeiről, társadalmáról, a nép szokásairól, anyagi és szellemi kultúrájáról. Benyovszky Emlékiratai fontos és szerves állagát képezik az Afrika-tudomány forrásbázisának; aligha akadt kortársai között nyelvi ismeretekben, a nemzetközi politikában, a katonai- és gyarmati kérdésekben, a geográfiában, valamint a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatokban nála járta-sabb személy.

Noha Benyovszky e sokoldalúságát a XIX. századi hazai⁵ és külföldi tanulmányok kielégítően feldolgozták, az e tanulmányokban közölt eredményekről a XX. századi szak- és ismeretterjesztő irodalom nem vett tudomást.

Ugyancsak és teljesen hiányzik a magyar szakirodalomból Benyovszky életének és jellemének egy meghatározó és igen kifejező vonatkozása: az észak-amerikai függetlenségi háborúhoz és a függetlenségi harc vezetőihez, Benjamin Franklinhoz és George Washingtonhoz fűződő kapcsolata.⁶

Benyovszky azzal a szándékkal utazott Amerikába, hogy patrónust szerezzen a függetlenségéért harcoló Amerikai Egyesült Államokban az ugyancsak függetlenségre törekvő, de a francia gyarmatosítók támadásai miatt nehezen boldoguló madagaszkári népnek. Nem tudjuk, miért vetették el „fantasztikus Madagaszkár-expedíció”-ja tervét, melyet Benyovszky Pulaski tábornok útján terjesztett elő, és amelyben támaszpontot ajánlott fel az amerikai függetlenségi hadseregnek „Királysága” – Madagaszkár – területén, az Anglia elleni háborúban.⁷

Magyar László (1818–1864)

Az egyetemes Afrika-tudomány legnagyobb alakjai közé tartozik, annak ellenére, hogy az afrikai népek életére, múltjára és e népeknek a XIX. század közepére kialakult társadalmi és politikai viszonyaira vonatkozó kutatásairól a tudományos világ – nyelvi okokból, tudatosan magyar nyelven írott művei és a fordítások elégtelensége miatt – alig szerezhetett tudomást.⁸

Magyar László munkásságának tudományos jelentőségét a rendelkezésünkre álló néhány oldalon még csak érzékeltetni sem tudnók, ha egész életművének méltatására tennénk kísérletet. Éppen ezért felfedezései közül

csupán két olyan kérdéssel kívánunk foglalkozni, amelyek új szempontok és összefüggések feltárására ösztönöznek az afrikai társadalmak vizsgálatában. E kérdések az alábbiak:

- a) *Az afrikai (elsősorban nyugat- és közép afrikai) társadalmak morális zullása a rabszolgakereskedelem évszázadaiban.*
- b) *Szabad közösségek kialakulása és életvitele a rabszolgaság közegében.*

Magyar Lászlónak az afrikai népek közösségében való teljes és tartós „incorporatio”-ja, afrikai nővel kötött házassága, lehetőséget nyújtott arra, hogy *belülről* vizsgálja azokat a torzulásokat, melyek a rabszolgakereskedelem idézett elő az afrikai társadalmak és az emberek életében és jellemében.

Az afrikai társadalmak és népek morális zullása szerinte attól az időtől kezdődött, amikor az emberek egy csoportjának, vagy az egyes embereknek más emberek – kezdetben idegenek, később saját törzs- és családbéliek – áruba bocsátásával alkalmuk nyílt megszerezni az afrikai körülmények között jelentősnek számító és betegesen áhított „gazdagságot” – európai szöveteket, fegyvereket, szeszitalokat és különféle csecsebecskéket.

A rabszolgakereskedelemből nyerhető haszon az embereket tömegesen fordította el a termelőmunkától és egész törzsek egyetlen megélhetési forrását az élőáruval folytatott kereskedelem haszna képezte.

Am ahhoz, hogy az ily úton meggazdagodni kívánók egyre gyarapodó tömegének igényeit e kereskedelem kielégítthesse, szüntelenül növelni kellett az „áru” mennyiségét. E mennyiségi növekedést ösztönözte századokon keresztül a szakadatlanul emelkedő külső kereslet is.

A rabszolga-világpiac igényeit Afrika népei két forrásból fedezték: az intézményessé váló rabszolgaszerző háborúk hadifoglyaiból és azon tömegekből, melyeket a társadalmak önmagukból termeltek ki. A folyamatosabb ellátást és a nagyobb tömegeket ez utóbbi, a társadalmi forrás biztosította.

A rabszolgatermelés társadalmi folyamata egyúttjárt az afrikai társadalmak gyökeres átalakulásával. Annak érdekében, hogy az élet minden viszonyából rabszolgákat lehessen nyerni, célirányosan meg kellett változtatni a szokásokat, a társadalmi intézményeket, a vallást és az együttélés szabályait, kezdve a törzsi közösségtől a családig.

Legnagyobb átalakulás az igazságszolgáltatási szervezetben ment végbe. Az „ének” egykori ítélőszéke – amely érdem szerinti büntetésre törekedve, a büntetések széles skáláját ismerte és alkalmazta – korrump bírák és tanúk gyülekezetévé aljasult, amely a rágalmozástól az emberölésig egyetlen büntetést alkalmazott: a rabszolgaságra ítéletet. Legfeljebb annyiban mo-

tívalódtak ezen ítéletek, hogy súlyosabb vétkek esetében az elkövető családját is rabszolgaságra kárhoztatták. „... ezen kapzsi, irigy és egymással szüntelen pörlekedő népeknél a legkisebb vétség, vagy gondatlanul kiejtett szó ... vétkeknek tekintetik, s mindhogy írott törvény nincsen, a szokásokat pedig kényök-kedvük szerint, legtöbb esetben a hatalmasabbak a gyengébbek kárára magyarázzák, s végre minthogy a vétkek súlya, s a neki megfelelő bűnhődés közt nincs kellő arány, a büntetés pedig mindig súlyos váltsági bírságban áll: ezért nem lehet azon csodálkozni, hogy a nemzetnek csaknem fele a másik fele résznek, mint rabszolga adatik el.”⁹

A rabszolgakereskedés évszázadai alatt átalakultak a családi kapcsolatok és megszűnt a családi kötelék tisztelete. A házasság nem ritkán a rabszolgatermelés egyfajta eszközévé vált, és a családfők gyakran éltek jogaikkal: gyermekeiket, örökös, vagy időszakos rabszolgaságra adván.¹⁰

A szokások, a vallás, és a babona, különösen pedig a halálhoz fűződő hiedelem is oly módon változott, hogy e változások óriási tömegeket döntöttek rabszolgaságba.

Az afrikai társadalmak valósággal beálltak rabszolgaártermelésre és e termelési folyamat a társadalom morális züllesztésével és fizikai gyengülésével, enerválódásával és a társadalmi kötelékek felbomlásával járt együtt.

Magyar László kutatásaiból kiemelt másik kérdés a rabszolga közegbe ékelődött szabad telepek és közösségek élete.

Az első híradás szökött rabszolgák szabad települeiséről Magyar László munkájában 1849 tavaszáról származik:

„Tunbe a Bulumbulu pusztában közepén magasló halom tetején épült, incendera fáktól környezve, mintegy 800 gunyhója van. Lakossága a már említett szomszéd tartományokból idefutott, s letelepedett szökevényekből áll, kik régi szokásnak, vagy valamely babonánál fogva a szomszéd népektől nem háborítatnak, mint egykor a rómaiaktól tiszteletben tartott menhelyek lakói. Maguk választotta főnök patriarchális igazgatása alatt élnek, mindazonáltal a bihéi fejedelem felelősségét ismerik el, s neki adót és katonát adnak. Földművelésből, kereskedésből, és vadászatból élnek, az idegek iránt nyájasak és vendégszeretők.”¹¹

A szökevénytelepek alapítói, noha később adóval is igyekeztek megvásárolni nyugalmukat a környező hatalmasságoktól, már a hely megválasztásánál is ügyeltek arra – több tartomány határmezsgyéjére, mintegy a senki földjére települve – hogy háborgatás esetén könnyen átmenekülhessenek egy másik tartomány területére. Emellett az alapítóknak arra is gondolniuk kellett, hogy nagyszámú szökevénynek adhassanak menedéket, mert egy-

egy ilyen szőkevény-szállás lakossága mintegy 10–15-ször haladta meg egy közönséges falu lélekszámát.

A szőkevények falvainak továbbá jól védhető helyen, víz- és mezőgazdasági termelésre alkalmas terület közelében kellett feküdniük.

A szőkevény-telepek lakossága a társadalom két rétegéből képződött: a volt rabszolgákból és a rabszolgasággal fenyegetett személyekből és családtagjaikból.

A szökött rabszolgák szabad szállásain a rabszolgaság intézménye megszűnt. A település igazgatásában szükségszerűen demokratikus gyakorlat érvényesült. Valamennyi lakót azonos jogok illették meg és maguk választották, maguk közül, előljáróikat. Általános volt továbbá, a munkakötelezettség, mivel e telepek önellátásra kényszerültek. A kereskedelemből eredő haszon — perifériális fekvésük miatt — csak elenyésző lehetett, s így a megélhetés fő forrása a termelőmunka volt.

A szökött rabszolgák szabad szállásain az együttélésnek olyan szabályait törvényesítették, amelyek meggátolták más személyek javainak és munkaerejének kisajátítását.

E településeken Magyar László olyan mikrotársadalmakat fedezett fel, amelyek — mintegy szigetként a rabszolgaság tengerében — a vagyoni, társadalmi és jogi egyenlőségen alapuló együttélést valósítottak meg. A lakókat, családi kereteken túl, nem fűzte össze vérségi kötelék. Távoli vidékekről sereglettek egybe, több törzsből, amelyek egymás ellen gyakran rabszolgaszerző háborúkat is viseltek. Előfordult, hogy nem értették egymás nyelvét és szokásait. De az együttélés, a sorsközösség, az egymásra utaltság és a közösen végzett munka kialakította a szökött rabszolgák szabad szállásainak nyelvét, szokásait és erkölcsi normáit. Így nemcsak demokratikus mikrotársadalmak alakultak ki a szökött rabszolgák szabad szállásain, hanem e telepek a rabszolgaság elleni harc és tiltakozás eszközeivé is váltak.

A rabszolgaság elleni védekezés egy másik — élet- és társadalmi viszonyokat kialakító — formáját a „rejtőző népek” valósították meg. Magyar László A Munka — Evámbo, Lungo és Kapota tartományok vidékén találtakozott rejtőző néptörzsekkel.¹²

A „rejtőző” jelző itt elsősorban nem települést — hanem életformát fejez ki.

A „rejtőző népek” közössége nem egyéni szőkevényekből képződött, hanem egész népek, törzsek, közös akarattal választották ezt az életformát. A „rejtőző népek” első szálláshelyei valószínűleg a rabszolgakereskedők elől a kontinens belsejébe menekülő népek csoportjainak szétszakadozása nyomán alakultak ki és tovább csak akkor osztódtak, amikor a természetes szapo-

rodás folytán annyira megnőtt a közösség létszáma, hogy a rejtekhely területén már nem tudták megtermelni a létfenntartásukhoz szükséges javakat, vagy megszaporodott csoportjuknak a búvóhely már nem nyújtott biztonságos rejtést.

Magyar László a Mundombe nép kötelékéből kiszakadt rejtőző falvak életét figyelte meg, több mint másfél évtizedet felölelő afrikai kutatásainak utolsó szakaszában.

A „rejtőző népek” együttélési törvényeit az a körülmény különböztette meg a szökött rabszolgák szabad szállásain megismert szabályoktól, hogy a „rejtőző népek” sohasem érintkeztek idegenekkel és ezért számukra a megélhetés kizárólagos forrása a termelőmunka volt. Az elzárkózást annyira szigorúan alkalmazták, hogy a rejtekhelyet csak különös szükség esetén hagyták el, de ilyenkor is mindig más-más helyen tértek vissza, nehogy kitaposott ösvény keletkezzék, ami elárulhatja a rejtőzőket.

Az előjárókat a rejtőző népek is választották, és csupán csekély ranggal¹³ ruházták fel őket, nehogy a közösség érdekeit sértő hatalomra tehesenek szert.

Míg a szökött rabszolgák szállásain egyfajta törzsi ötvöződés ment végbe, a „rejtőző népek” falvaiban viszont törzsi elkülönülés.

Magyar László kiemeli a „rejtőző népek” nemes emberi tulajdonságait. A közönséges bűncselekmények szinte ismeretlenek voltak előttük, és a „rabszolgaságot, mint az emberiség legcsúfabb vétkét, lelkükből utálják”.¹⁴

Magyar László a rabszolgaság közegében kialakult szabad mikrotársadalmakra vonatkozó utalásaival az afrikai társadalmak fejlődésének egy ismeretlen mozzanatát tárta fel.

A Magyar Afrika Társulat egy évtizede

Az 1870-es évek elején, a belga király kezdeményezésére és elnöklete alatt, Nemzetközi Afrika Társaság alakult ki azzal a céllal, hogy Közép-Afrikában a „keresztény művelődést terjessze”. A keresztény kultúra afrikai terjesztésének jelszava valójában a belga uralkodónak egy kongói magányarmat létrehozására irányuló manővereit álcázta.

A Nemzetközi Afrika Társaság brüsszeli titkársága 1877. őszén levélben fordult dr. Haynald Lajos kalocsai érsekhez kérve, hogy a tudós érsek – akit a szervezés alatt álló Magyar Afrika Társulat elnöki tisztségére kívántak felkérni – jelöljön ki a Nemzetközi Afrika Társaság által indítandó közép-afrikai expedíció részére valamely tudományos feladatot.¹⁵

A botanikus Haynald érsek növényteni kutatások elvégzését kérte.

Ez volt az egyetlen konkrét tudományos feladat, melyet magyar részről javaslatba hoztak, de a kérés teljesítésének a későbbi években semmi nyoma sem található.

E Nemzetközi Afrikai Társasággal szoros kapcsolatra lépő Magyar Afrika Társulat szervezését 1877 nyarán kezdte meg Fülöp Szász Coburg Gothai herceg, mint a „magyar nemzeti Afrika-Bizottság” elnöke.

A Magyar Afrika Társulat alapszabályai¹⁶ a következőkben határozták meg az egyesület legfontosabb feladatait:

„1. A társulat feladata a Brüsszelben alakult nemzetközi Afrika-Társulat céljait előmozdítani. Ezen célok a következők:

- a) Közép-Afrika ismeretlen vidékeinek tudományos kikutatása.
- b) Közép-Afrika megnyitása a művelődés és a kereskedelem számára.
- c) Az előbbiekből kifolyólag a rabszolgakereskedés megszüntetése.

2. E célok elérésére a brüsszeli értekezlet határozataival egyetértőleg a társulat alkalmas eszközöknek tartja:

- a) Tudományosan képzett utazók kiküldetését Közép-Afrika ismeretlen részeibe.
- b) Állomások alakítását alkalmas pontokon, melyek részint a kiküldött utazóknak támpontokul, részint pedig művelődési, s kereskedelmi központokul szolgálnak.

Ilyen értelemben a társulat a nemzetközi vállalatot erkölcsileg, s a Brüsszelben székelő központi bizottság útján a körülményekhez képest anyagilag is támogatandja.”¹⁷ A Társulat választmánya fenntartotta magának a javaslatétel jogát „a nemzetközi bizottság által szervezendő expedíciókban részt venni kívánó honfiakat illetőleg”.¹⁸ Egyetlen magyar kutató sem került azonban a Nemzetközi Afrika Társaság által szervezett expedíciókba.

A Magyar Afrika Társulat a valóságban jobbra csupán asszisztált a belga király magánvállalkozásához, mivel a Nemzetközi Afrika Társaság aligha volt egyéb, mint a hódító politika egyik fedőszerve. A magyar tagok – bár sohasem voltak nagyszámban – lassanként teljesen elmaradtak.

„1883 óta a tagok annyira megfogytak, hogy többé közgyűlést tartani nem lehetett.”¹⁹

A Magyar Afrika Társulat, kilenc éves fennállása alatt több mint 21 000 frankot utalt át, anyagi támogatás címén Brüsszelbe, a Nemzetközi Afrika Társaság pénzalapja, valójában a belga király javára. Ez a jelentős összeg nem tagdíjakból került ki, hanem magánadományokból. Coburg her-

ceg a Társulat díszelnöke adományozott egy ízben 1000 frankot, Haynald érsek pedig – aki időközben a Társulat elnöke lett – „évente 2000, összesen már 20 000 frankot küldött sajátjából.”²⁰

A Magyar Afrika Társulat 1886. augusztus 26-án – vagyonát a Földrajzi Társaságra hagyományozva – feloszlott.

Ebben az esztendőben indult el kelet-afrikai kutatóútjára Teleki Sámuel. Az expedíció 145 000 aranyforintra rúgó költségeit ő maga fedezte.

Tudós misszionáriusok

Afrika tudományos megismerésének folyamatában kiemelkedő és különleges helyet foglalnak el a XIX. század második felétől egyes Afrikában működő hittérítők.

Különleges helyzetük abból származott, hogy ők kerültek legközvetlenebb kapcsolatba az afrikai lakossággal, közelről, hosszú időn át és folyamatosan tanulmányozhatták az afrikai valóságot. S ami ebben a legfontosabb, az az, hogy a lakosság között szerzett tapasztalatok nem rekedtek meg a misszióstelepeken, hanem eljutottak a hittérítőket kiküldő rendek központjaiba, missziós folyóiratok szerkesztőségeibe, s ily módon levéltári okmányok, vagy publikációk formájában fennmaradtak és nagyon fontos forrásbázisát képezik a jórészt írásbeliség nélküli kontinens újkori törtéelmének.

Hazánkban jelentős mennyiségű és elsőrendű forrásértékű missziós irat- és folyóiratanyagot őriznek a levéltárak és könyvtárak. E forrásanyag kutatása tárta fel két magyar misszionárius, Czimermann István és Menyhárt László hozzájárulását Afrika tudományos megismeréséhez:

Czimermann István (1849–1894)

Kalocsai jezsuita tanárként utazott Mozambikba 1885-ben. Állomáshelye a Tete melletti boromai misszióstelep volt. Czimermann István 1886-tól haláláig harmincegy levélben és közleményben számolt be afrikai élményeiről és tapasztalatairól. Leveleit hazai és külföldi missziós folyóiratok közölték.

A hittérítő írásai elsősorban a késői rabszolgakereskedelem, az afrikai társadalmak, a bennszülött gazdaságok, a kelet-afrikai népek, a földművelés, az afrikai növények, a vallás, az istenítéletek és az ősi afrikai civilizációk vizsgálatához szolgáltatnak adatokat.

E levelek történeti forrásértéke szinte felbecsülhetetlen, Czimermann

életművének részét emellett az írásbeliségnek, a Zambézi mentén történő elterjesztése érdekében kifejtett tevékenysége képezte: „... berendeztem itt egy kis néger konviktust, ahol jelenleg már negyven kis fekete gyermekem van, kiket nagyobbrészt olcsón vettünk az itt még mindig divatozó rabszolgakereskedésben... A nagyobbak olvasnak és írnak már.”²¹

„Czimermann a zambézi négerek nyelvéhez grammatikát írt és imakönyvet nyomtatott.”²²

Maga fordította le tanulói számára az olvasmányul szánt szövegeket: bibliát, katekizmust, imakönyvet.²³ Ha az afrikai nyelvnek valamely fogalomra nem volt kifejezése, akkor Czimermann a magyar nyelvből kölcsönzött szavakat.

E munkássága Czimermann Istvánt az afrikai írásbeliség és a szervezett népoktatás kezdeményezői, Afrika kulturális fejlődésének nagyjai közé emeli.

Menyhárt László (1849–1897)

Menyhárt László útja ugyancsak Kalocsáról, a jezsuita gimnázium igazgatói székéből vezetett a Zambézi partjaira. Rendkívül alapos, sokoldalúan képzett, kitűnő pedagógus volt, de legszívesebben meteorológiával és növénytannal foglalkozott.

Afrikába 1889-ben érkezett; óriási energiával látott neki a modern mezőgazdasági termelés meghonosításának. A boromai misszió területén egy mintagazdaságot szervezett. Kávé, kakaó és cukornád ültetvényeket létesített, szőlőt, datolyát termelt. A gyapotot saját gőzgépével dolgozta fel. Öntözéses földművelést honosított meg. Meteorológiai megfigyeléseit egy mezőgazdasági termelési naptár összeállításához kívánta hasznosítani.²⁴ Növénytani megfigyelései világhírűvé tették nevét a botanikusok körében. Az egyetemes növényatlaszban tizenegy növény viseli felfedezőjének – Menyhártnak nevét.²⁵

Menyhárt közelről láthatta az imperialista gyarmatosítás ellen felkelő afrikai mozgalmait. E felkelésekről küldött tudósításai az afrikai nemzeti felszabadító mozgalmak krónikájához egyedülálló adatokat szolgáltatnak. Különösen figyelemreméltóak a XIX. század végéig jelentős kiváltságokat élvező kelet-afrikai arab lakosság szerepéről közölt adatai az európai hatalmak elleni felkelések előkészítésében.

JEGYZETEK

- 1 Dr. Márki Sándor: Magyarok Afrikában. „Pesti Napló” 1884, 330. szám.
Ifj. Jankó János: Afrika és a magyarok. „Budapesti Szemle” 1888, 135. sz.
- 2 Messzi népek magyar kutatói. I–II. kötet, Bp. 1978. Szerkesztette és a bevezetést írta Bodrogi Tibor.
- 3 Magyar utazók, földrajzi felfedezők. Bp. 1973. Szerkesztették: Havasné Bede Piroska – Somogyi Sándor.
- 4 Benyovszky Emlékiratainak jelentősebb kiadásai: angol kiadások: London, 1790; Dublin 1790; London, 1893 és 1904.
Német kiadások: Berlin 1790; Leipzig, 1791; Tübingen, 1791; Hamburg, 1791; Berlin, 1794; Reutlingen, 1796; Hamburg, 1797; Berlin, 1806, 1807; Wien, 1816; Stuttgart, é.n.
Francia kiadások: Paris, 1791, 1803; Tours, 1863;
Holland kiadások: Haarlem, 1791–2; Amsterdam, é.n.
Svéd kiadás: Stockholm, 1791.
Lengyel kiadások: Varsó, 1797, 1802, 1806, 1907; Krakkó, 1898, 1909.
A magyar kiadás, Jókai Mór: Gróf Benyovszky Móric saját emlékiratai és útleírásai. Angolból fordítva. 1–2. kötet, Budapest, 1888. (E kiadvány az Emlékiratoknak válogatott részeit tartalmazza, számos hibával és tévedéssel, esetenként a fordítás szakszerűtlenségével.)
- 5 Ifj. Jankó János: Gróf Benyovszky Móric, mint földrajzi kutató. Budapest, 1890.
Thallóczy Lajos: Gróf Benyovszky Móricz és a magyar tengerparti kereskedelem első kezdetei.
„Nemzetgazdasági Szemle” 1879.
Gróf Benyovszky Móricz haditengerészeti és kereskedelempolitikai tervei 1779–81.
„Magyar Gazdaságtörténeti Szemle” 1901.
- 6 E kérdéssel bővebben a lengyel és az amerikai történeti irodalom foglalkozott:
Dr. W.Z. Wayda: Beniowski w Ameryce. Kwartalnik Historyczny, 1926; Eufrosina Dvoichenko- Markov: Benjamin Franklin and Count M.A. Benyowski. Studies on Benjamin Franklin. The two hundred and fiftieth anniversary of his birth January 17, 1956. Philadelphia, 1955. The American Philosophical Society; John C. Fitzpatrick: The writings of George Washington from the original manuscript sources 1745–1799. Vol. 24. Washington, (1938).
- 7 E. Dvoichenko-Markov: i.m.p. 407.
- 8 Magyar László Válogatott Munkáit a szerző szerkesztésében az Akadémiai Kiadó a közeljövőben angol nyelven publikálja. A moszkvai „Nauka” könyvkiadó megbízásából készült Magyar László műveinek orosz nyelvű fordítása is.
- 9 Magyar László Délafrikai utazásai 1849–57. években. Első kötet. Pest, 1859. pp. 279–280.
- 10 U.a.: 211–212 p.
- 11 U.a.: 185–186 p.
- 12 Magyar László: A délafrikai Munda-Evambo, Lungo és Kapota tartományok általános földirati vázlata.
Magyar Akad., Philosophiai, törvény és tört. tud. Közlemények. III. kötet, 1862, pp. 254–268.

- 13 Ua.: 264. p.
- 14 U.a.: 266. p.
- 15 Kalocsai Érseki Levéltár. Personalia. 1877. okt. 22. Afrika ügy.
- 16 Magyar Országos Levéltár.
Belügyminisztérium levéltára 47429/1877.
- 17 Belügyminiszterileg jóváhagyott alapszabály.
(OL. BM. 47429/1877.)
- 18 Ua.: 24. pont.
- 19 Dr. Haynald Lajos kalocsai érsek beadványa a belügyminiszterhez, a Magyar Afrika Társulat feloszlása tárgyában. 1886. júl. 24. OL. BM. 42341/1886.
- 20 Haynald érsek idézett beadványa.
- 21 Kalocsai Érseki Levéltár. Personalia.
Czimermann István levele Haynald Lajos kalocsai érsekhez. Boroma, 1888. máj. 25.
- 22 „Pesti Napló” 1898, 33. sz.
- 23 Estevan Czimermann: Biblia sagarda ia testamento ... Lisboa, 1890; Marua a Maria peno Mnezi ua Maio... Lisboa, 1890; Katekismo ia doktrina rakristao ... Lisboa, 1890; Nk’uebzi mundjira ia Kupurumuka. Lisboa, 1890.
- 24 Meteorologische Beobachtungen in Süd-Afrika. (Az adatokat feldolgozta és kiadta P. Fényi, Kalocsa, 1896.)
- 25 Plantae Menyhárthiannyae. Wien 1905.

KENDE ISTVÁN:

JOSEPH KI-ZERBO: EGY AFRIKA-TÖRTÉNÉSZ MŰVE ÉS ARCKÉPE

Nagyonis egyértelmű történelmi okai vannak, hogy Afrika, különösen az ún. Fekete-Afrika történetét eddig jobbra nem Afrikában és nem afrikaiak írták meg. S ha az Afrika történetéről eddig megismert művek összességét, mintegy mennyiségi mérlegét vizsgálnánk, alighanem azt is megállapíthatnánk, hogy azok többségét kolonialista és faji szemléletű megvilágításban és elfogultsággal írták. Csak részben ellensúlyozta ezt néhány régebbi antikolonialista (pl. Vigné d'Octon) vagy liberális beállítottságú (pl. lord Hailey) történész, majd újabban haladó nyugati kutatók (Davidson, a délafrikai származású Segal), akik közül egyesek hosszabb-rövidebb időre Afrikában telepedtek le (mint a kommunista Suret-Canale), vagy olyan amerikai néger tudósok, akik egy része élete késői szakaszában Afrikába telepedett „vissza” (ha visszatelepedésnek minősíthetjük az ősi, családi származás szerinti áttelepülést) (mint W.E.B. Dubois vagy A.Hunton). Mind számottevőbb tényezővé válik a szocialista országokban – a Szovjetunió mellett első sorban alighanem az NDK-ban és Lengyelországban – kialakult, szélesedő Afrika-kutatás. Érthető azonban, ha éppen főleg a haladó kutatók még kevésbé férhettek hozzá az amúgyis igen szűkösen fellelhető eredeti forrásanyagokhoz, mint egyik-másik kolonialista elődük. Tegyük ehhez hozzá az ismert tényeket: hogy Afrika történetének igen gyér az eredeti írásos dokumentum-anyaga, s az is jobbra arab, vagy európai kolonialista eredetű, hogy más régióknál kevesebb legalábbis a már feltárt régészeti anyag, hogy a tárgyi emlékek – és anyagaik – itt gyorsabban pusztulók, mint kontinentális vagy zord éghajlat alatt, hogy az itt különleges – bár vitatott – fontossággal bíró szájhagyományi, orális forrásanyag különösképpen nehezen hozzáférhető ma is, s az országok jelentős részében éppen azok számára nehéz, akik a múlt következetesen antikolonialista feltárásán munkálkodnának.

Napjainkban viszont helyenként komoly lendülettel indult meg (bár néhol meg is torpant már) az afrikai eredetű történelmi dokumentumok módszeres felkutatása (pl. Ghana, Nigéria, Madagaszkár), az erőteljesebb régészeti kutatás, antropológiai feltárás (pl. Leakey nagyjelentőségű afrikai leletei). A legjelentősebb tény azonban, hogy mindezekkel párhuzamosan, részben ezek következményeként is, felnöveben van egy számottevő afrikai

honos afrikanista gárda, ebben az értelemben is igazolva Lumumba búcsúlevele emlékezetes, bár szélesebben értelmezendő szavait: „Afrika maga fogja megírni történelmét.”

Ennek az új gárdának egyik neves képviselője a felső-voltai Joseph Ki-Zerbo. Életpályája az afrikai, azon belül a „frankofón” országokbeli néhány kiemelkedő értelmiségi – az „elit” tagjai – szokványos módján indul: missziós iskolában sajátítja el az alapismereteket (ezzel bejutva az országában akkor mintegy 4–5 %-nyit kitevő írni-olvasni tudó réteg tagjai közé, mondhatnánk: értelmiségi-jelöltnek), képességei eredményeként 1949-ben a párizsi Sorbonne-ra jut, résztvesz a párizsi afrikai diák-mozgalmakban, majd Franciaországban marad – az ötvenes évek közepe ez! – középiskolai történelemtanárnak. Az első felszabadult francia gyarmat, Guinea, azonban már az 1958 végén bekövetkezett függetlenség első hónapjaiban meghívja tanárnak – és innen kezdve ismét Afrika válik állandó letelepedési és munkahelyévé. Magasabb pedagógiai funkciók, immár Felső-Voltában, saját hazájában, nemzetközi szervezetek (ENSZ, UNESCO) megbízásai, tudományos munka és politikai tevékenység jelzik ettől kezdve éveit. Elnöke lett a három mérsékelt „polgári” felső-voltai párt egyikének, a Voltai Haladó Uniónak (UPV), 1978-ban sikertelenül indul a köztársasági elnöki választásokon is. Elnökjelöltsége mellett képviselő, pártelnök, de képviselői mandátumáról lemond, hogy ideje nagyobb részét áldozhassa felsőoktatási tevékenységnek, nem csak felső-voltai, de össz-afrikai, legalább bis össz-frankofón-afrikai síkon. Párt- illetve politikai tevékenységével nem hagy fel, de – mint egy interjúban megjegyzi – „Felső-Volta jelenkori történelme gyakorlatban alakul a Nemzetgyűlés keretein kívül, mint azon belül.” (Jeune Afrique 1979. jan. 31.)

Történelmi kutató-elemző munkájának eredményeit főként cikkekben foglalta össze, amelyek jórészt afrikai vagy afrikai témájú folyóiratokban (Présence Africaine, Afrique Nouvelle stb.) jelentek meg. Fő műve, amely az ismert és elismert Afrika-történészek sorába emelte, az 1969-ben befejezett, 1972-ben a párizsi Hatier-nél megjelent *Histoire de l’Afrique noire* (Fekete-Afrika története); a kötet alcíme: Tegnaptól holnapig. A több mint 700 oldalas kötet elsősorban azokkal száll nyílt vitába, akik szerint Afrikának nincsen történelme, vagy, ami ezzel kb. egyértelmű, akik számára ez a történelem a gyarmatosítók – vagy: a rabszolgahajcsárok – megjelenésével kezdődik. Ez valóban gyakori állítása a nyugati Afrika-történelmi irodalomnak. Ki-Zerbo bőven idéz ilyen megállapításokat, neves szerzőktől is. Ugyane gondolatkör kapcsán érdemtelenül vitázik Sík Endre Afrika-történetének egy megállapításával is. Furcsának találja, mennyire egymás köze-

lébe kerülnek, szerinte, időnként a faji előítéletekkel terhelt történészek és a szigorú elvű marxista történészek is; ennek kapcsán Sík Endrére mint „nagy magyar történész és államférfi”-re hivatkozik, aki „különben néhány igen kiváló módszertani elvet fogalmaz meg”. S itt idézi Sík Endre négykötetes Fekete-Afrika története bevezetőjének azt a passzusát, amely szerint „az afrikai népek legnagyobb részénél – a szó igazi értelmében véve – állam még nem létezett, minthogy még osztályok sem voltak. Helyesebben: mindkettő még csak csirájában létezett. Ezért velük kapcsolatban az európai hódítók megjelenése előtt, a szó tudományos értelmében valóban nem lehet történelemről beszélni. Helyesebben: az afrikai népek *előtörténetének* tanulmányozása inkább az etnográfiai mint a történelemtudományok körébe tartozik.”* Ismerjük el, hogy Sík fogalmazása e ponton valóban nem a legszerencsésebb. Mégis úgy véljük, hogy idézése Ki-Zerbo mondani-alója alátámasztására indokolatlan; egyrészt pontatlan is: elhagyja a „történelmükről” szó Sík által nem véletlenül kitétt – a francia kiadásban is szereplő – idézőjelét, másrészt a fent általunk idézett rész befejező mondatát is. Ha ugyanis figyelembe vesszük ezeket is, akkor Sík fogalmazásának kapcsán Marx és Engels Kommunista Kiáltványának értelmezésére utalhathatunk: ismeretes, hogy a híres megállapítást, miszerint „minden eddigi társadalom története osztályharcok története”, negyven évvel a mű kiadása után maga Engels tartotta szükségesnek így pontosítani jegyzetében: „azaz minden *irott* történet”. Nyilvánvalóan így értelmezte Sík is az „inkriminált” ponton a maga megállapítását. Megjegyezzük és témánk kapcsán igen fontosnak tartjuk, hogy az osztályalakulás előtti Afrika történetiségének kérdése körül gyakori és éles ma is a vita. Úgy véljük, ezért kellett Amílcar Cabralnak, a portugál-ellenes afrikai szabadságharc egykori vezetőjének, Afrika legkiemelkedőbb marxista teoretikusának is kitérnie erre a sokak által vitatott kérdésre egyik jelentős megnyilatkozásában, 1966-ban Havannában tartott előadásában:

„Azok, akik azt mondják – és szerintünk helyesen – hogy a történelem mozgatóereje az osztályharc, ha alaposabban ismernék az egyes gyarmatosított, azaz az imperializmus által leigázott népek lényeges jellemzőit, bizonyára egyetérténekek azzal, hogy pontosítás és még nagyobb alkalmazási terület létrehozása céljából felülvizsgálják ezt az állítást... Vajon a történelem csak attól a pillanattól kezdődött, ahogy az *osztály* jelensége és ennek következtében az osztályharc kifejlődött? Az igenlő válasz azt jelentené, hogy történelmen kívül helyeznénk azoknak az embercsoportoknak a teljes

*Sík Endre: Fekete-Afrika története, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964. I. köt. 17. p.

életkorszakát, amelyek a vadászat és később a nomád és letelepült mezőgazdaság felfedezésétől a nyájak kialakításáig és a föld magánkisajátításáig éltek. Ez azt is jelentené – és ennek elfogadását elutasítjuk –, hogy Afrika, Ázsia és Latin-Amerika több embercsoportja történelem nélkül vagy a történelmen kívül élt, amikor az imperializmus igája alá került.”**

Érthető, ha olyan kiemelkedő személyiségek, mint Amílcar Cabral vagy Ki-Zerbo, egyaránt ilyen érzékenyen reagálnak minden olyan megállapításra, amely – szerintük – Afrika történelme létezésének vagy fontosságának tagadásán keresztül az afrikai múlt jelentőségét csökkentené. S Ki-Zerbo szóbanforgó könyve mindvégig ennek a tételnek a cáfolatát tekinti egyik fő céljával.

A „Fekete-Afrika története” felépítése viszonylag egyszerű és jól áttekinthető. Tizenhárom fejezetéből tizenegy voltaképpen periodikus fejezet; felsorolásuk a mű periodicitásióját is jól mutatja (az oldalszámokat az arányok érzékeltetése céljából közöljük):

1. A történelem-előtti kor. Afrika, az Ember hazája (39–62)
2. Az antik Fekete-Afrika (63–84)
3. Sötét századok (Ez a viszonylag legkevésbé feltárt 1.–6. századokat tárgyalja) (85–102)
4. Fekete-Afrika a 7. századtól a 12. századig: a királyságoktól a birodalmakig (103–128)
5. Nagy századok (12.–16. század) (129–196)
6. A fordulat (A 16. sz. és a rabszolgakereskedelem története a 15–19. században) (197–230)
7. Az újjászerveződés századai: 16–19. század (231–353)
8. Integrációs törekvések a 19. században (354–400)
9. A kontinens megszállása: az afrikaiakat megfosztják Afrikától (401–428)
10. Idegenek aranykora (429–468)
11. Fekete-Afrika ébredése, vagy az újrakezdett történelem (469–568)

Ez a valójában csupán tartalomjegyzék-közlés is bizonyos fokig megmutatja szerző koncepcióját is, a korszakolást, amelyen belül minden esetben sorra veszi a főbb régiókat illetve államalakulatokat, majd gyarmatbirodalmakat. Figyelemreméltó, hogy a legbővebb fejezetek, a szokásostól eltérően, éppen Afrikának a belső fejlődésével, bel-problémáival, jórészt az ide-

*A.Cabral: A nemzeti felszabadítás: a termelőerők felszabadítása az idegen uralom alól.
In: Fejlődő országok, haladó eszmék. Kossuth, Budapest, 1976. pp. 204–205.

genektől mentes periódusokkal foglalkozó részek: terjedelmi sorrendben a 7., a 11., az 5. és a 8. fejezetek. A 12. fejezet külön egységként tárgyalja (569–592) Madagaszkár egész történetét – mint amely az afrikai kontinens történelmi áramlataitól jórészt függetlenül alakult és korszakai igen kevésbé esnek egybe a kontinens történelmének szakaszaival –, míg a 13. utolsó fejezet (593–649) „Afrika mai problémái”-t tárgyalja. Fényképanyag, térképek és egy 28 oldalas Afrika-központú, de világtörténelmi kitekintésű, 1972-vel záruló szinoptikus kronológiai táblázat egészíti ki a művet.

Az, hogy Afrika történelmét afrikai tudós írja meg, mint említettük, érthető okokból új jelenség. Érthető az is, ha magának e ténynek újszerűsége olyan fogalmazásokra készíti a szerzőt, hogy, miután barátként külön említi azokat, akik nem-afrikai voltak ellenére Afrika történelmével úgy foglalkoznak, hogy „levetik a ‚civilizatori’ mundért”, a többiekkel ezt közli: „Mi nem adunk Önöknek tanácsot, hogyan értékeljék Cromwell, Napoleon, Washington vagy bárki történetét. Önök se adjanak nekünk, hogy értelmezzük Soundjata történetét.” (31. p.)

Tegyük nyomban hozzá: sok minden tenné érthetővé, már-már elfogadhatóvá azt is, ha az új afrikai történész-generáció mintegy a gyarmatosítás és a gyarmatosító szemléletű történelemírás ellenhatásaként idealizálná a prekolonialista szakaszokat és csak fekete színekkel festené a rabszolgakereskedelem illetve a gyarmatosítás valóban szörnyű évszázadait. Ki-Zerbót nem érheti ilyen vád. Néha már-már bántó elővigyázattal keresi azt is, ami az európaiak – rabszolgakereskedők, kalmárok, hittérítők, utazók, katonák stb. – megjelenésében pozitív vagy pozitív hatású volt. Mindemellett a „fehérek” jelenlétének periódusait, mint a fentiekből is kitűnt, viszonylag szűkszavúan kezeli. Gondot elsősorban a kevésbé ismert és feltárt, „tisztábban” afrikai szakaszokra fordít. Az államalakítási kísérletekre, a szerveződő társadalmakra, a belső ellentétekre és ellentmondásokra, Fekete-Afrika külső – de nem gyarmatosító-gyarmatosított – kapcsolataira, a fellendülések szakaszaira. A nagy megrázkódtatások, az európaiak ismételt megjelenései kapcsán is elsősorban ezen eseményeknek az afrikai társadalmakra, eseményekre gyakorolt hatását kutatja. Ezért tud sok újat adni a meglévő Afrika-irodalomhoz: az önálló fejlődésnek és a „nemzet-előtti” szinten való népi ellenállásoknak leírásait, elemzését. És egyben a szó tudományos értelmében vett objektivitás mellett tud határozottan állást foglaló is lenni, úgy, ahogy ezt könyvének a továbbiakban általunk közölt részletében, történelmi koncepciója ismertetése kapcsán a történésztől igényli.

Állásfoglalásával – megjegyezzük – nem tudunk mindig egyetérteni. Igaz, az általa leírtakkal csak viszonylag ritkán lenne vitatkozni valónk. In-

kább azt hiányoljuk — és ezt tekintjük állásfoglalásnak — amit nem írt meg, ami felett elsiklik, vagy amit arányaival érzékeltet.

Már maga az a tény sem kielégítő, hogy a historiográfiai leírások és hivatkozások során megfélemedezik a szocialista országok Afrika-irodalmáról. Egyetlen számottevő utalása e téren a Sfik Endre művével való fent idézett polémia. Igaz, részben magyarázhatja e mulasztásokat a szocialista irodalom nyelvi elszigeteltsége egy nyilvánvalóan francia és angol olvasási körű kutató elől — de nem mentheti.

Elsődlegesen „afrikai” hiányosságnak érezzük azonban a portugál-afrikai szabadságharcok jelentőségének nem kellő felismerését. 1969-ben, amikor a szerző befejezte művét, már nem csak javában folytak a fegyveres harcok Angolában, Mozambikban, Guinea-Bissauban — amiről a mű be is számol — de világos volt e harcok politikai tartalma, világnézeti jellege, és így kontinentális jelentőségük is. A mozambiki harcok vezetőjét, E. Mondlanét ebben az évben gyilkolta meg a reakció és világszerte ismert volt már a guinea-bissauai harcok vezetőjének, a rövidesen ugyancsak meggyilkolt Amílcar Cabral-nak számos jelentős elméleti munkája, amelyek Afrika jelenkori körülményeire, de annak történelmi előzményeire is fényt vetnek. Sajnos, Ki-Zerbo láthatóan kevésbé ismerte fel e harcok és e vezető egyéniségek jelentőségét, mint a nemzetközi imperializmus. Mellőzi értékelésüket, nem foglalkozik sem politikai harcaikkal illetve a szabadságharcok tényleges politikai töltetével, sem e harcok és az említett szerzők munkássága elméleti tanulságaival. Igaz, egy mellékmondat egyetlen jelzőjével elismeri Amílcar Cabralt „kiváló vezető”-nek, kontinentális jelentőségét azonban nyilvánvalóan félreismeri. S ha igaz is, hogy a portugál-afrikai harcokat világtörténelmi jelentőségűvé végül a csak később — 1975-ben — bekövetkezett győzelem tette, a marxista — és az imperialista! — Afrika-irodalom már jóval előbb tisztában volt jelentőségükkel, sajátos új vonásaikkal.

Ami könyve végkövetkeztetéseit illeti — amelyek egy részét a továbbiakban közöljük — joggal emeli ki Afrika megváltozott fontosságát a nemzetközi erőviszonyok alakulása szempontjából. Mégis, úgy véljük, érdemén alul kezeli — nem csak a portugál gyarmatok harcai kapcsán — az Afrikában is éles és élesedő ideológiai ellentéteket, az út- és rendszer-választásból fakadó szükségszerű konfliktusokat. A jövődőt illetően pedig némileg Nkrumah nyomdokain járva idealizál egy olyan afrikai egység-megoldást, amelynek korunk politikai realitásai közepette aligha van lehetősége.

Könyvében egyébként Nkrumahot a szerző „a nagy pánafricanistá”-nak nevezi — de nem elemzi bukása okait, a legújabbkori afrika történelem e fontos eseménye körülményeit. Figyelemreméltó módon megteszi ezt

azonban egy későbbi interjúban, amelyben kifejti, hogy Nkrumah „alábecsülte a burzsoázia ellenállóképességét. Semlegesítenie kellett volna azt – és ő nem így tett. Ezért kellett buknia.” (Jeune Afrique 1979. jan. 31.)

Ki-Zerbo politikai nézeteit illetően ugyanebben az interjúban azt fejti ki, hogy „bár a szocializmus híve vagyok, ellenzem a bürokratikus szocializmust, amely Afrikában ugyanúgy új privilegizált osztályokat teremthet, mint a klasszikus kapitalizmus... Nem vagyok kommunista, amennyiben nem vagyok ateista – mivelhogy hívő vagyok. Mindemellett elfogadom a marxizmus bizonyos elemeit. Így teljesen magamévá teszem a dialektikát, mint az elemzés eszközét és a valóság megértésének módszerét. Ugyancsak teljes egészében csatlakozom az osztályharc elméletéhez, mert, mint történész, tapasztalom, hogy az osztályharc, miként különben az erőszak is, realitás. A kérdés az, kinek a szolgálatában alkalmazzák. Nem vagyok az erőszak kultuszának a híve.”

Nem tekintjük feladatunknak Ki-Zerbo interjúja elemzését. Úgy véljük azonban, az idézett részek hasznos kiegészítést adhatnak fő műve és arcképe ismertetéséhez. De talán érzékeltetik azt is, milyen elméleti ellentmondások, eszmei tisztázatlanságok jellemzik ma Afrikában nem csak a politikai harcok szféráját, hanem a kialakuló történelmi kutatómunkát és a kutatókat is.

Electro-Photo-Rite

JOSEPH KI-ZERO:

FEKETE AFRIKA TÖRTÉNETE – Tegnapról holnapig –

(Részletek Joseph Ki-Zerbo: Histoire de l'Afrique noire – D'Hier a Demain – Librairie Hatier, Paris, 1972. 702 p. című könyvéből)

1. A történelem koncepciója

(Az „A Történelem feladatai Afrikában” c. bevezető zárórésze, teljes terjedelmében. pp. 27–31.)

Afrika vonatkozásában még a történelem koncepcióját magát is vita tárgyává kell tenni. Gyakran hangoztatják, hogy a történelem tudomány és hogy az afrikaiak ne csináljanak belőle kedvtelést. Ez a distinkció a maga sematizmusában rendkívül szegényes. A történelem ember-tudomány, mely a morális bizonyosság vagy valószínűség egy bizonyos fokának elérésére törekszik, hogy rekonstruálhassa és értelmezhesse az ember múltját. A történelem valódi tudomány, s nem csupán valamiféle „hozzávetőleges tudományocská”. De a történelem nem csak tudomány. Ilyet állítani tudatlanság vagy képmutatás lenne, hiszen még az úgynevezett egzakt tudományok igazsága is viszonylagos. Az ember arra hivatott, hogy az igazságot keresse és hogy ezt az ideált maximálisan megközelítse. De azok, akik magukat tudósnak tartják és a történelmet valami színtelen, szagtalan, íztelen laboratóriumi folyadéknak képzelik, ahelyett, hogy eleven folyónak ismernék el, azok, akik mivel felsorakoztattak néhány elszórt ismeretekre alapított szillogizmust, előszeretettel emlegetik a tudományt, ezek vagy naivak, vagy középszerűek. Azt képzelik, Cliót, a múzsát csókolják, pedig csak egy testetlen délibábbal manipulálnak. A legjobb történészek is elismerik, hogy történésznek lenni annyit jelent, mint megválasztani témájukat, adatgyűjtésük helyeit, forrásait, érveiket, előadásmódjukat, stílusukat... és közönségüket. Mindezek a választási tényezők, nem szólva a tudatalatti súlyos és homályos erejéről, valamint a társadalmi közeg és az előítéletek finom hatásairól, elég jól mutatják a történész munka szubjektív oldalát. Attól a pillanattól fogva, hogy mindezekben a kérdésekben döntött, a történész már nemcsak az „Igazságot” keresi, hanem a „maga” igazát is. Ezért van az, hogy a legnagyobb történészek mindig állást foglaltak, mind műveikben, mind pedig saját életükben. A sok példa közül álljon itt most Marc Bloch, a nagy professzor neve, akit a nácik agyonlőttek.

Mégis mindez nem jelenti azt, hogy a történésznek a fegyverszállító szerepét kellene játszania a ma vitáiban és háborúiban. Emlékeztetni a náci bűneire és kizsákmányolására, ahogyan ezt a tankönyvek teszik, nem történelmietlen, sőt ellenkezőleg. És a történésznek intelligenciát, de akaratot is kell vinnie ebbe a leleplezésbe. Nem szükséges megfontoltan egyen-súlyozgatnia a pro és kontra érvek között, hogy azután olvasóját Buridán szamaraként hagyja ott egy kegyetlen és halálos alternatíva előtt. A történész nem rejtőzik el egy egzakt pszeudó-tudomány álarca mögé, hogy száraz, jelentőség nélküli tényeket soroljon fel, hiszen ezt egy robot jobban meg tudja tenni. Az ilyen horderejű eseményekkel szemben nem maradhat semleges, hiszen ő egyszerre tanúja a múltnak és tanúja az embernek. Afrika történészeinek, anélkül, hogy a gyűlölet kufárjává válna, olyan súllyal kell foglalkoznia a feketékkel űzött rabszolgakereskedelemből fakadó szenvedésekkel és az imperialista kizsákmányolással, amekkorát ezek a dolgok valóban játszottak a kontinens fejlődésében és amelyet némely európai történész oly gyakran és oly ügyesen bagetellizál, mindezzel szörnyű nyomokat hagyva azoknak a fiatal afrikaiaknak a mentalitásában, akik az iskolapadban ezt a mérgezett ételt ették.

Ha egy római tábornok kivégezteti a fiát, mert vétett a „pro patria” fegyelme ellen, ezt hazafiúi hősiességnek ismerik el. Ha Samori¹ teszi ugyanezt, barbárnak kiáltják ki. Az eredmény: olyan mondatok, mint amelyeket 1964-ben afrikai diákok dolgozatainak kétharmadában találtam, mint hogy: „Samori vérengző ember volt, nem ismert sem hitet, sem törvényt. Szerencsére a franciák ártalmatlanná tették”. Hol tanulták ezt? Azoknak a könyveiből tanulták, akik azt mondják, hogy a történelem tudomány. A történész sem nem robot, sem nem látnok, aki a saját tudatalatti-jában megszülető forgatókönyveket a múltba vetíti, a történész egyszerűen a múlt valósága után kutató zarándok. Jól fel kell tehát hogy legyen szerelve, s magával kell hordoznia egy lángot, amely megvilágítja és amely – miért ne – fel is forrasítja felfedezésének eredményeit. A történelem élő anyag. Nem hajolhat fölé az ember úgy, mint egy rovar fölé a múzeumban vagy mint a vegyész a laboratóriumi edénye fölé. A történész nem számítógép, mely egy, a külvilág minden porától elszigetelt teremben emésztgeti a rádió-aktív szénvizsgálat adatait. Habár valójában még ezeket az adatokat is értelmezni kell.

Az is biztos egyébként, hogy a történész ma már nem beszélhet úgy Afrikáról, ahogyan Viktória királynő vagy Jules Ferry korában beszéltek róla. Miért nem? Mert ez a múlt az élő Afrika egy darabja, amely a XIX. század óta sokat változott, valamint azért, mert ezt nem engedné meg sem a

kontinens alaposabb ismerete, sem az egészségesebbé vált közszellem. Afrika történése ugyanakkor természetesen nem válhatna a Tájékoztatásügyi vagy a Propagandaügyi Minisztérium egyszerű hivatalnokává sem.

A történetész nagysága és feladatának nehézsége éppen abban rejlik, hogy aktív benne kell élnie saját korában és közösségében, de egyúttal meg kell tartania a szükséges távolságot is, hogy megőrizhesse tanú szerepét.

Az afrikai történetész ugyanazokat a módszereket alkalmazza, mint bármely más országbeli kollégája. Éppen ezért témájával bármely jószándékú ember foglalkozhat, bárholnan jöjjön is. De el kell ismerni, hogy amennyire természetes, a gátak és az utak építésében nyújtott műszaki segítség, annyira nem lenne természetes, hogy ez a segítség kiterjedjen a falu fejlesztésre vonatkozó tervek kidolgozására és az ezzel kapcsolatos döntésekre.

Hasonlóképpen amennyire szükséges, hogy a tudósok versengjenek monográfiák írásában, sőt az Afrika történelmével kapcsolatos általános kutatásokban, olyannyira elengedhetetlen, hogy mindenekelőtt az afrikai történészek dolga legyen ennek a múltnak az általános értelmezése és tankönyvek írása a fiatal afrikai állampolgárok számára. Az ő hivatásuk honfitársaik nevelése. Talán még az egyetemes történettudományt is gazdagíthatnák kutatási módszereikkel és előadásmódjukkal. Valóban, Afrikában a történelem ábrázolási módszerében van egy olyan eljárás, mely az elbeszélésben megengedi a választást. Az afrikai történészeknek, ha teljes elismeréssel viseltetnek is oxfordi, Sorbonne-i, Egyesült Államokbeli, Szovjetunióbeli stb. mestereik iránt, a trópusok vidékén nem szabad egyszerűen és tisztán lemásolniuk ezeket a magasztos modelleket. Gyakorlati szempontból rájuk a közjó érdekében folytatandó tevékenység vár és mindenki másra is, aki segíteni akar Afrikának és meg van győződve arról, hogy egy nép nem nézhet szembe jövőjével anélkül, hogy ne legyen képe saját múltjáról. Mások emlékezetével nem lehet élni. Márpedig a történelem a népek közös emlékezete.

A fejlődése problémáival elfoglalt Afrika azonban nem sokat gondolkodtató felelevenítésével. Az ezzel kapcsolatos kiadásokat luxusnak tekintik. Pedig az afrikai történelem ismeretét a fejlődés, sőt a gazdasági fejlődés integráns részének is kell tekintenünk. Valóban, hogyan is várjuk el a paraszttól, hogy felülmúlja önmagát a termelékenység növelése terén is, hogy belevesse magát a gazdasági harcba, ha nem tudja legalább nagy vonalakban, hogy milyen játszma is zajlik. Ahhoz, hogy az ember érintettnek érezze magát a jövő ügyében, szükséges, hogy valamilyen múlt örökösének érezhesse magát. Az afrikai államférfiaknak tehát érdeklődniük kell a történelem, mint a nemzet vagyonának lényeges összetevője iránt, mely nemze-

tet ők hivatottak irányítani. Az ember összeborzad a gondolatra, hogy hány olyan személyiség székel Addis-Abeában vagy Kairóban és találkozik etiópiaiakkal és egyiptomiakkal, aki egy árva szót sem tud ezeknek az országoknak a történelméről, kivéve talán az utolsó két évtized eseményeit. A testvériségi nyilatkozatok ellenére idegenek találkoznak egymással ilyenkor. Az afrikai egység feltételezi, hogy minden afrikai ismerje egész Afrikát.

Éppen ezért szükség van afrikai történészekre, mégpedig jó afrikai történészekre. Márpedig ez nem képzelhető el addig, amíg a fiataloknak nincsenek már az általános és a középiskolában jó tankönyvek az afrikai történelemről. Öt évvel függetlenség kivívása után néhány afrikai ország középfokú oktatásában még mindig azokat a könyveket használják, melyeket a gyarmati korban használtak és amelyek semmit sem szólnak Afrika múltjáról. Még olyan is előfordult ezen országok egyikében, hogy az egyik szuperfejlett ország kutatója ajánlkozott a nemzeti történelem megírására. Továbbra is gyökértelen embereket próbálnak nevelni, hogy kezükbe vehessék a kontinens sorsának irányítását. E törekvések összefogására és igazolására természetesen kutatók agytrösztjeire, hatalmas kiadókra és meglehetősen nagy piacokra van szükség. De biztosan nem lenne hiány nemzetközi multi- vagy bilaterális segítségben, ha az afrikai országok közösen egy részletesen megindokolt, értelmes tervet javasolnának múltjuk megmentése és feltárása érdekében. Minden nappal, ami elmúlik, értékes tanúk tűnnek el. Minden elhunyt öreg magával viszi a sírba a kontinens régi képének egy darabját. Egy diákkori vakációm során alkalmam volt meghallgatni egyiküket, amint egy olyan dalt adott elő, amit egy legendás hírű nőharcos énekelt faluja kapui előtt, mikor meghátrálni látta a férfiakat, s azután ő maga állt a hadműveletek élére. Komor szépségű epikus ének volt. Minthogy akkor nem volt magnetofon nálam, elhatároztam, hogy a következő vakáció alatt visszatérek és magnetofont is viszek magammal. Két évvel később, mikor öreg hírmondómról kérdezősködtem, mondták, hogy meghalt. Csoportokat kell szervezni, míg nem késő, melyeknek az lenne a feladatuk, hogy ennek az afrikai múltnak minél több emlékét összegyűjtsék. Múzeumokat kell építeni, törvényeket kell hozni mindenütt, Nigériában és másutt a helyszínek és a tárgyak védelmére. Ösztöndíjakat kell adni minél több egyetemi hallgatónak, hogy a régészet technikájára specializálódhassanak. A tanterveket és diplomákat úgy kell megreformálni, hogy egy Afrika-tárgyú diploma (nyelvészetből, történelemből, antropológiából) ne számítson másodrendű „szamárbőrnek”. Sürgősen össze kell állítani a tankönyveket. Persze, mint mondják, egy nagy szintézishez több éves analízisre van szükség, és a szintézis sok területen talán még nem érett be. De minthogy végérvényes

szintézist elérni úgysem lehet soha, a felnövekvő generációk számára lehet ideiglenes szintézist alkotni.

Az afrikai történelem ismeretén alapuló nemzeti lendületet nem lehet megakasztani sem azzal, hogy ez vagy az a régész még nem biztos néhány tucat paraméterben, melyekre szüksége lenne ahhoz, hogy egy történelem előtti koponya fajáról nyilatkozzon, sem pedig egy nyelvész aggályai nem tartóztathatják fel, aki még egy további változatot keres mielőtt kijelentené, hogy mi is a „zanj” szó pontos jelentése.

Egyébként pedig úgysem az önmagukban véve fontos, de a közönség számára szinte mindig hozzáférhetetlen monográfiák teszik majd lehetővé az afrikai tömegek számára, hogy közös múltjukról közös kép alakuljon ki bennük, mert ezek a múltat túlságosan felaprózva és túl specializáltan ábrázolják.

Ezt a hatalmas munkát nem lehet kizárólag a Berliini Konferencia² határainak keretében elvégezni, amely ugyan lényeges momentum volt, de mégis csak egy momentum Afrika történelme szempontjából. Egy ilyen munkát, több okból is, az egész kontinens szintjén kell elvégezni, tudományos szellemben, hiszen elég sok nagy dolog van ebben a történelemben ahhoz, hogy ne legyen szükség megalapozatlan találgatásokra.

Afrika történelmének a felnövekvő generációk – politikusok, írók, költők, színházi emberek, zenészek, tudósok és egész egyszerűen az utca embere – számára az inspiráció forrásává kell válnia. Ami az európai országokban olyan különleges, az éppen az, hogy a múlt állandóan táplálja a jelent. A folytonosság töretlen. A politikusok XVI. századi szerzőket, sőt, görög-latin írókat idéznek. A repülőgépek elnevezése a múlt létesítményeit idézi: karavell, fregatt stb. A hajósok és presszók nevei nagy történelmi alakokat vagy ütközeteket keltenek életre: Richelieu, Pasteur, Jules Verne, Trafalgar stb. Afrika történésze, mikor felidézi ennek a kontinensnek a múltját, hasonlóképpen olyan szellemi tőkét hoz létre, mely az inspiráció sokféle és állandó forrása lehet. Aura Poku³ önfeláldozása, aminek Baoulé népe létét köszönheti, regény- és drámaírókat fog meghihletni. A négerekkel üzött rabszolgakereskedelem okozta szenvedések, az afrikai országokat gyengítő tragikus viszályok, a rettenetes Csakáról⁴ szóló epikus ének, mindez felbecsülhetetlen kincset jelent. Ezért kell a történelemnek élőnek lennie és mindenekelőtt a fiatalokhoz szólnia, hiszen ebben a korban építi magának a képzelet azokat az álmokat, melyek egész életre meghatározzák a lelket. Nagyon fontos, hogy a fiatal afrikai hallja nyерíteni és toporzékolni a lovakat, melyeket Usman dan Fodio⁵ talibéinek⁶ vallásos heve ragadott el. Kell, hogy a feketék hajóinak rossz szagú fedélzetközén a fojtó atmoszfé-

rát magába szívja és hallja zúgni körös-körül az ébenfát szállító óceán hullámain. Kell, hogy a történelem előtti korokból összegyűjtött fogvicsorító koponyák az emberáldozat misztériumához közelebb hozzák.

Ebben a nagy munkában nemcsak a történészeknek, de minden tudós-nak részt kell vennie, hiszen, tekintettel az afrikai historiográfia speciális nehézségeire, csak az interdiszciplináris munka vezethet eredményre. Minden kutatóhoz szól tehát a felhívás: fedezzétek fel harmadszorra is Afrikát, ezt az oly kevésbé ismert, annyira félreismert kontinenst. Miután Afrikát a XV. században a konkvisztádorok felfedezték, s miután a XIX. században elárasztották a felfedezők — mindkettőt nagyon nehéz és Afrika szempontjából gyakran negatív időszakok követték — ime eljött az elfogulatlan kutatók kora. A fiatalok számára egy ilyen vállalkozás van olyan izgalmas, mint egy űrutazás. De ez a nagy szándék humanista kutatómunkában kell hogy tetet öltöjön, nem pedig az elnyomó hódításban.

Afrika hiteles történetét valóban nem a megszállott revansisták fogják megírni. Még kevésbé a semmiféle rokonszenvet nem érző dilettánsok, akik legjobb esetben is csak a túlfajlett országok polgárainak kedvtelését keresik. Afrika történetét olyan nem-afrikaiak fogják megírni, akik levetik a „civilizatori” mundért, hogy azt a humanista szerényebb, de sokkal szebb öltözetére cseréljék fel. Ezek az emberek barátaink és egyben az Igazság barátai is. A többieknek csak ennyit mondhatunk: „Mi nem adunk Önöknek tanácsot hogyan értékeljék Cromwell, Napoleon, Washington vagy bárki történetét. Önök se adjanak nekünk hogyan értelmezzük Sundjata⁷ történetét.”

Ezt a történelmet mindenekelőtt afrikaiak fogják megírni, akik megértették, hogy Afrika dicsősége és nyomorúsága, boldogsága vagy boldogtalansága, történelme éppúgy, mint hétköznapijai együttesen olyan termékeny talaj, melyből az új nemzeteknek lelkierőt és életcélt lehet és kell meríteniük.

2. A társadalmak

(A 12–16. századot tárgyaló „Nagy századok” c. fejezet alfejezetének („A nyugat-afrikai gazdaságok és társadalmak”) összefoglaló záró része, teljes terjedelmében.) (S/IV/B rész, pp. 175–177)

Afrika gyarmatosítás előtti társadalmi igen változatosak voltak az időnként nagyon elszigetelt patrilineáris (apaági) vagy matrilineáris (anyaági) „hordáktól” kezdve azokig a nagyon erősen differenciált társadalmakig, melyeknek települései egészen az őserdő széléig húzódtak és amelyek egyet-

értésben éltek a környező világgal, jóllehet technikai eszközeik a sokféle földrajzi és gazdasági akadály miatt azokénál jóval korlátozottabbak voltak.

Az alapot tehát sok ilyen különálló társadalom képezte, melyekben a legfőbb, néha egyetlen társadalmi-gazdasági mozgatóerőt a közös apai nevet viselő patriarchális nagy család jelentette, mely általában egy közös udvarban (*dou* a bambarák és *yri* a felső-voltai nankanák nyelvén) élt. Több, általában a közös nyelv által összekötött törzs képezett aztán egy etnikumot. Ez utóbbi tehát elemi szinten már kulturális és sorsközösség. Ezekben a társadalmakban a hatalom általában a legidősebbek kezében volt. A szenioritás meghatározását egyébként megkönnyítette az a szokás, hogy a fiatalok felnőtté minősítése az avatási szertartások és szexuális nevelés szakaszának végén következett be, ami gyakran testi jegyekben is materializálódott. Akik elérték egy bizonyos kort, azok miután kiálltak egy sor próbát és átestek a „keresztésen”, teljes értékű férfiakká és nőkké váltak, akiknek már beleszólásuk volt a közösség vezetésébe. De a gerontokrácia hatalmát erősen mérsékeltek a demokratikus jellegű gyűlések, melyek segítséget nyújtottak a családfőnek, a falu, vagy a kerület vezetőjének, és amelyeknek tanácsadói szerepük volt, de gyakran teljes szavazati joggal is bírtak. Ezek a társadalmak lényegüket tekintve falusiak voltak. A föld általában közös tulajdont képezett. Művelését a természetszerű eljárás és a magok kiválasztása szempontjából sokszor igen fejlett módszerekkel végezték. De technikai felszereltségük, bár az ökológiai adottságokhoz okosan alkalmazták, nem volt képes úrrá lenni a trópusi éghajlati viszonyokon. A közös munka, sokféle helyi formájában, az egyik eszköz volt, amivel megpróbálták legyőzni az egyén tehetetlenségét a természet negatív erőivel szemben. A fiziológiai születések aránya egész biztosan nem okozott veszélyes demográfiai növekedést – kivéve a kiváltságosok rétegeit –, tekintettel azokra a komoly veszteségekre, amelyeket a járványok és a helyi endémiák okoztak.

Ezeken a kevésbé differenciált társadalmakon kívül, melyekben a mutációs tényező igen gyenge volt, léteztek komplexebb társadalmak is. Ezek azok voltak, melyekben a kedvező földrajzi-gazdasági feltételek lehetővé tették bizonyos feladatok ellátására specializálódott rétegek eltartásához szükséges készletek felhalmozását, legyen ez a feladat akár a gazdasági elosztás, akár a társadalmi-politikai szervezés, amit a király udvara és hivatal viselői látnak el. Így jöttek létre az etatista államok, a belső fejlődés dialektikájának megfelelően, és nem egyszer külső kisebbségek intervenciója folytán, mely kisebbségek magasabbrendű technikájuk segítségével ily módon egy, saját érdekeiket szolgáló területi integrációs folyamatot indítottak el. Ezekben a társadalmakban a kasztok, melyeknek a preetatikus szinten még

elsősorban gyakorlati jelentőségük volt, amennyiben végső soron a munka funkcionális megosztását fejezték ki, itt egyre inkább társadalmi jelentőségre tettek szert. A legfrappánsabb példa erre a krónikások vagy griot-k⁸ kasztja, akiknek az volt a feladatuk, hogy a jelent a múlttal igazolják, oly módon, hogy az éppen uralkodó dinasztiát a szó varázsa révén összekapcsolják valóban létezett vagy mitológiai ősökkel. Az volt a dolguk, hogy a ma élőket egy töretlen rituális recitálással összekapcsolják a tegnap éltekkel. A Mogho-Naba⁹ ünnepélyes temetésén a griot-k feje, a *ben naba*, szemét félig lehunyva emlékezete csodálatos megfeszítésével, melytől homlokát izsadság borítja, roppant cirkalmasan elsorolja a dinasztia volt uralkodóit, jelzőszavakat, hősi tetteiket idéző neveiket és hőstetteiket. Az etatista társadalmak tehát különböző helyzetben lévő társadalmi rétegeket mutatnak. A mosszi vérből származó hercegek (*Nakomsé*) a központi kormányzat legkisebb megingását is kihasználják a közrendűek kifosztására. Ők egyébként jogilag kiváltságos helyzetben voltak. Gao, Tombuktu és Djenné vidékén az aszkiák királyi szolgálói vagy a nagykereskedők foglyai művelték a földet tulajdonosaik számára.

A nők, ahogy mondták, különösen elnyomott réteget alkottak. Kétségtelen, hogy az afrikai nő olykor dolgozott és egyben biztosította a dolgozók utánpótlását a poligám férfi földjéhez. Időnként cseretárgy volt, aki a házasságba vitt örökrésze által a társadalmi viszonyok megszilárdítását szolgálta.

De a fekete *nőnek*, az öt helyenként sujtó testi csonkítások ellenére, voltak kiváltságai is, melyek ellentmondanak az elnyomás tényének és amelyek irigyelésre méltóvá tették helyzetüket más korabeli államok asszonyainak helyzetéhez képest: a házasság előtti, egyébként néha túlzásba vitt szexuális szabadság néhány animista országban; a szabad mozgás anyaság vagy családi látogatások esetén; a különlegesen intenzív gyermeki szeretetből származó előnyök, lévén, hogy az anya a gyermekek nevelésének első időszakában, 10–15 éves korukig, monopolhelyzetet élvez; a matrilineáris rendszer, mely a nő bátyjának hatalmat ad a gyermekek felett; a nő gazdasági függetlensége, melynek az az alapja, hogy sokféle mezőgazdasági vagy kereskedelmi tevékenységének haszna az övé, főleg a partvidékeken, de a haussza területeken is; politikai vagy szellemi jogok, melyek esetenként megnyithatják előtte az utat a trón és az uralkodás felé, de lehet belőle köztisztületben álló főpapnő, különösen termékenységi ritusok elvégzésére. És mindez annak ellenére, hogy a boszorkányokkal különösen rosszul bántak. Az igazság az, hogy az afrikai nő, időnként hátrányos helyzete ellenére, a *diminutio capitis* dacára, mely őt egyfajta állandó kiskorúságra kárhóztatta,

mindig eleven és kiapadhatatlan forrása volt a reménynek. Nincs vidámabb látvány a rözse vagy a termés betakarítására, a köles törésére és rostálására vagy főzésére összegyűlt asszonyok csapatánál. A javakat termelő, gyermekeket világra hozó afrikai nő, a papnő, és a fekete bor kábulatát szenvedélyesen árasztó szerető mindig elringatta az embereket napi munkájukban, szenvedéseikben, álmaikban, félelmeikben, gyönyörűségükben és örömeikben.

Az egymással szorosan összefonódott vallás és művészet ugyanilyen értelemben hatott. És csakugyan, a környezete természeti erői által szorongatott fekete ember olyan képet alakított magának a világról, mely az ezen erőknek a legyőzéséért vagy hasznosításáért vívott harcként értelmezi. Az ellentétek dinamikus áramlásának ebben az óceánjában hallá változott, hogy úszhasson. Inkább résztvenni akart, mint győzni. Ehhez a magatartáshoz még csodálatos érzelmi, egzisztenciális és szellemi gazdaságra is szert tett. De a gyakorlati hatékonyságot illetően tévedett. Úgy képzelte, hogy szerszámok és mechanikai számítások hiányában az ember ritusok és szavak által uralkodhat a világon. A néger művészeteket, különösen a szobrászatot és a zenét, valósággal mozgósították a vallási célok érdekében. És a tamtam, mely számos más húros és fúvós hangszerrel együtt elég profán volt ahhoz, hogy a háború, vagy a szerelem ritmusát üssék rajta, soha nem volt varázslatosabb, mint amikor Ogun vagy Snagó¹⁰ követőinek extatikus táncaát skandálta. Mindennek ellenére durva hiba lenne a valási tényezőben látni e népek és országok tevékenységének egyetlen mozgatóguóját. Valójában a gyarmatosítás előtti Fekete Afrika, attól függően, hogy mennyire állt kapcsolatban a világ többi részével, öntudatlanul is azon fáradozott, hogy valami nem elhanyagolható gazdasági szerepre tegyen szert. És nemcsak Sahel városi központjai játszottak ilyen szerepet.

A Bouré folyóiban az aranytartalmú homokot mosó szegény aranymosó, az egyszerű lobi vagy konkomba paraszt, aki élelmiszereket látta el a házaló kereskedőt, a szegény nigériai bozo halász, a kóladiót gyűjtő gerzé asszony, a haussa vagy diula kereskedő, aki útvonalát és pihenőhelyeit tervezte — ők mind ténylegesen dolgoztak és hozzájárultak a kor világgazdasága nagy kerekének forgatásához mind az arab országokban, mind Európában, mind pedig Ázsiában. És az a tény, hogy ennek a komplex gazdasági körforgásnak fekete-afrikai részét teljes egészében helyben, a bennszülöttek szervezték meg, mutatja, hogy Fekete Afrika ebben a korban már elég érett volt ahhoz, hogy nemzetközi szinten is elfogadható partner legyen bármely ország számára. Sajnos...!

3. Következtetések (A nagy egyéniségek)

(Az „Integrációs törekvések a 19. században” c., néhány kiemelkedő vezető és hadvezér tevékenységét tárgyaló 8. fejezet záró megállapításai, teljes terjedelemben. pp. 398–399.)

Ilyenek voltak azok a nagy egyéniségek, akik a XIX. században Fekete Afrikában uralkodtak. Mind nagyszerű emberek voltak, megvolt bennük a birodalmakat építő és népeket új utakra térítő vezetők keménysége. Mindegyikük olyan lelkesedést és odaadást váltott ki az emberekből, amilyent csak kivételes lények ébresztenek. Muzulmánok, keresztények vagy anamisták, hercegek vagy parvenük, bármilyenek is voltak pályájuk sajátos történelmi körülményei, mindegyikük ugyanannak a nagy célnak a megvalósításához látott hozzá: a partikularizmus fölé emelkedve nagy politikai egységeket akartak létrehozni és ezeket a nemzeteket elismertetni az európai erőkkel, melyekkel vagy harcban álltak, vagy pedig úgy vélték, hogy azok éppen valami rosszban török a fejüket. Persze sem Usman dan Fodionak, sem Csakának nem kellett közvetlenül tárgyalnia az európaiakkal; de közvetlen utódaik, a következők, akik a belőlük kiindult ösztönzések továbbvivői voltak, már szemben találták magukat az újonnan jöttekkel. ...

A vezetők által alkalmazott módszerek nagyon hasonlítottak egymásra és nem tértek el lényegesen azoktól a módszerektől sem, melyeket a világ többi országában alkalmaznak a birodalomalapítók és a forradalmárok. De végső céljuk világos mindazok számára, akiknek volt alkalmuk megérezni és tapasztalni a külső erők jelenlétét Afrikában. A körülményeket kihasználva meg akarták szerezni, míg nem késő, és afrikai kézben akarták tartani a politikai kezdeményezést. Mindazonáltal ez a törekvésük igen különböző eredménnyel járt. (A) Mahdi¹¹, aki egészen odáig elment, hogy követelte Anglia behódolását, a legnagyobb vallási engedményeket tette, de mindezt egy nagyon ingatag integrációs, szervezeti és anyagi bázis alapján állva. Usman dan Fodio utódainak fantasztikus lovaglása bár olyan erjedési folyamatot indított el, amely ma is élő, és olyan államok magvát hintette el, mint Sokotóé, amely még mindig erős politikai befolyással bír, nem tudta létrehozni Közép-Szudánban a kalifának azt a nagy királyságát, melyet az isteni igazságosság sugallt, s melyről az alapító álmodott. Előéletük centrifugális erői igen erősek voltak, sem a vallásos áhitat, sem a vezetők csodálatos műveltsége nem pótolhatta az integráció technikai eszközeinek hiányát. Csaka epikus viharzása, rettentő nagysága és a tehetetlen, szétforgácsolt törzsek nemzeti egyesítésében elért eredményei ellenére, igen gyorsan né-

hány ezer kilométerre korlátozódott és kimerült jelentéktelen rajtaütésekben. Nyugat-Szudánban Samori, aki kevésbé volt művelt, de jobb szervező volt mint El-Hadj Omar,¹² talán mert akcióit egy homogénebb közegre összpontosította, lényegében azért bukott meg, mert a franciák őt választották ki céltáblául. De ennek a két nagy hadvezérnek és politikusnak mindenekelőtt a technikai eszközök hiányoztak ahhoz, hogy érvényt szerezzenek akaratauknak. Sorsuk attól függött, hány modern puskájuk volt. Érthető tehát, miért vetették magukat időnként vad dühvel a rabszolgák összegyűjtésébe, hogy megszervezzék lovasságuk ellátását és felhalmozzanak „lőport és golyót”. Ez létkérdés volt számukra.

Az is érthető, hogy miért volt nagy birodalmak kontinentális volta bukásuk egyik fő tényezője. Nem voltak tengerre néző ablakaik. A hajdani nagy birodalmak, elsősorban Mali, legalább hűbéri jogokat gyakorolt egy széles tengerparti sávon. De az igazi partot számukra a Szahara déli része jelentette, ahol teljes élelmiszerkereskedelmük bonyolódott. El-Hadj Omar és Samori, mint a menekülést kereső fuldokló tört az Atlanti óceán partjai felé, ahol a fegyvereket szállították. Ezeket a kijáratokat azok a hatalmak tartották kezükben, melyek már döntöttek elpusztításukról. Azt állítani, hogy ha El-Hadj Omarnak és Samorinak elég puskája és ágyúja lett volna, akkor az afrikai történelem másképp alakult volna, egyáltalán nem pusztán spekuláció. Ezt bizonyítja Ashanti¹³ esete, amely e tekintetben szerencsésebb volt (de csak egy a tengerhez való kijutásért vívott ádáz harc után) és amelynek tovább sikerült tartania magát. De frappáns ellenpróbája ennek elsősorban II. Menelik¹⁴ próbája. Elegendő anyagi eszközzel ellátva, régi nemzeti hagyomány birtokában és egy tengerpart uraként, melyet éppen az európai megszállók akartak elvenni tőle, Etiópiának sikerült kilépnie a nemzetközi porondra. Tehát, ha van levonható tanulság ezeknek a XIX. századi afrikai óriásoknak a dicsőséges történetéből, úgy ez az, hogy kétszeresen is szükség van a nagy egységekbe tömörítő integrációkra és a technikai eszközök birtoklására.

4. Az afrikai ellenállás

(Kisebb részletek az „A kontinens megszállása: az afrikaiakat megfosztják Afrikától” c. fejezetnek „Az afrikai ellenállás” c. alfejezete bevezető részéből, amelynek címe: „Az afrikaiak kezdeti magatartása”.)

(9/III/A rész, p. 413, 415)

A gyarmatosító irodalom által széles körben terjesztett és így általánosan elfogadott nézet szerint Afrika egyfajta politikai űrt képviselt, s ez szabad utat adott az anarchiának, a véres és öncélú barbárságnak, a rabszolgaságnak, állati tudatlanságnak és nyomornak. Az európai megszállók ügynökei ebben a sémában kizárólag a civilizáció és a haladás bajnokaiként szerepelnek. Egy másik hibás és nem kevésbé elterjedt vélemény azt hangoztatja vagy próbálja elhíttetni, hogy az afrikaiak nem ismerik a nemzeti érzést. Az őket elnyomó néhány vérengző kiskirályt leszámítva mind tárt karokkal fogadták volna az európai hódítókat, de legalábbis ellenállás nélkül, mint a nyulak a ketrecben. A valóság ezzel szemben az, hogy sokkal több volt köztük az oroszlán, mint a nyúl. Az afrikai nacionalizmus a megszállás első kísérletei óta megszakítás nélkül, mindvégig kifejezésre jutott, sokféle, néha kissé ügyetlen, néha ambivalens formában egészen a függetlenség visszaszerzéséig. A gyarmatosítás korában a hamu alatt szunnyadt az eleven tűz és időről-időre szenvedélyesen fellángolt. Az európaiak XIX. századi megjelenésére az afrikaiak igen különböző módokon reagáltak. Bizonyos, hogy az évszázadok során a kontinens legtávolabb eső csücskét is elérték a hírek, hogy időnként fehér bőrű emberek (nasszar-ok, tubabu-k vagy mzung-k) érkeznek a nagy vízre. A rabszolgakereskedő hajói soha nem hatolnak túl messzire, kivéve a *pombeirók*¹⁵ közvetítésével Közép-Afrikába. A feketék első reakciója ezekkel a fehérekkel szemben ritkán volt ellenséges. Az ellenségesség többek között abból fakadhatott, hogy a rabszolgakereskedelem főleg a kicsi, szervezetlen törzseket érte el, s így ezek hajlamosak voltak minden idegenek által vezetett konvojban a rabszolgavadászat előjelét látni. Stanley mindenesetre vaskos szavakkal ecseteli a „vadaknak” ezt az állítólag általános ellenségességét: „December 18-án, hogy tetézzék nyomorúságunkat, a kannibálok minden erejüket megfeszítve kísérletet tettek elpusztításunkra. Egy részük a Vinya Ndjara falu fölé emelkedő fák legmagasabb ágain ülve, a többiek, mint a leopárd, a kertek közepén lesben állva vagy körben, mint a cukornádkötegre tekeredett óriáskigyók. Sebesüléseink miatt éktelen haragra gerjedtünk, s így lövéseink még gyilkosabbakká váltak. Puskáink ritkán tévesztettek célt stb.”

Meg kell jegyezzük, hogy az afrikaiak ellenséges viselkedéséről a legtöbbet a legrutálisabb európaiak beszéltek. Pedig a feketék messze legaltalanosabb reakciója az ijedt vagy derűs meglepődés volt és mindenekelőtt a vendégszeretet...

...Minden utazó, aki először jár Afrikában, megemlíti feljegyzéseiben az afrikaiak vendégszeretetét. Livingstonnál, Bingernél, Caillénál és másoknál hosszú bekezdések tanúskodnak az afrikaiak humanizmusáról.

...De nagyon hamar, a XIX. század végén már rájöttek az afrikaiak, hogy ezek az idegenek nem olyanok, mint a többiek. Ellenállásuk abból fakadt, hogy tudatára ébredtek az afrikai közösségeket fenyegető halálos veszedelemnek. Az ellenállás kezdetben a vezetők vagy a kisebbség reakcióiból bontakozott ki, akik az európai betolakodóktól kiváltságukat féltették. A megtartás ösztönének megnyilvánulása volt ez. Később, mikor a gyarmati rendszer megszilárdult, állandósult az elnyomás, és az öslakosság-ellen elkövetett bűnök sem voltak ritkák, akkor az ellenállás kiszélesedett és a legkülönbözőbb formákban jutott kifejezésre a meneküléstől kezdve egészen a fegyveres felkelésig. Ez az ellenállás, bár kevésbé látványos és kevésbé ismert, mint az előző, a legszebb bizonyosság Afrika népeinek nemzeti vitalitásáról. Itt sokkal inkább volt szó átgondolt harcról, az előző inkább csak reflex volt. Az afrikaiak mindenütt védelmezték hazájukat, sokszor méterről méterre. Ezerszám került sor ütközetekre. Ezerszám vetettek véget inkább saját kezükkel az életüknek, minthogy túléljék szabadságuk elvesztését. Százezrek estek áldozatul ebben a harcban. A gyarmati kort a feketék sokszor úgy emlegetik, mint „az erőszak korszakát”. Ezt a rendszert kétségkívül erőnek erejével, kényszerrel és fizikai erőszakkal hozták létre.

5. Egyesíteni Afrikát

(A könyv utolsó, záró fejeztének címe: „Mai afrikai problémák”. Ennek három alfejezete: „Afrika gazdasági súlya” – „A tegnapi és a mai afrikai civilizáció” – „Egyesíteni Afrikát”. Ez utolsó alfejezet két záró részét közöljük, teljes terjedelmükben – azaz a könyv záró oldalait és következtéseit.) (13/III/E, F) (pp. 643–646 és 647–649)

Az akadályok

Azok az óriási akadályok, melyek szembeszegülnek az afrikai egység megvalósításának, nem tilthatják meg, hogy azt gondoljuk, az egységet sürgető szükségszerűségek egy napon diadalmaskodni fognak.

Legelőszöris, tekintélyesek az afrikai államok közötti természeti különbségek. A nyelv például, a nemzeti lét egyik igen fontos eleme. Márpedig Afrika nyelvi térképe olyan, mint a puzzlenevű kirakós játék, melyen az afrikai „etnikai” vagy „nemzeti” nyelvek és a gyarmatosítók által meghonosított nyelvek rettenetesen összezavarodnak. Ha például létrejönne egy föderáció Felső-Volta, Mali és Niger között, melyik nemzeti vagy hivatalos nyelvet választanák? A bambarát, mely Mali uralkodó nyelve, a mörét vagy a hausszát, melyek Felső-Voltában, illetve Nigerben a legfontosabb nyelvek? Kétségtelenül megtartanák a franciát mint hivatalos nyelvet. Ha pedig Zaire, Angola és Rhodézia (Zimbabwe) egyesülne, három európai hivatalos nyelvre volna szükség. Arra is lehet gondolni, hogy az afrikai nyelvek között lesz néhány, melyek demográfiai „súlyuk”, kulturális jelentőségük és a nemzetek közötti kommunikációra való alkalmasságuk révén egységesítő hivatalos nyelvekké válnak Afrikában, még ha nem is válnak mind az ENSZ hivatalos tárgyalási nyelveivé. Ilyenek az arabon kívül a szuahéli, a haussza, a mandé és a fula. Kisebb mértékben pedig a wolof, a joruba, a lingala... De ez esetben a jövőt illető látomásról van szó. Rövid távon az a kényes kérdés vetődik fel, hogy az ébredő nemzeti tudat messzebbre fog-e látni a törzsi területnél vagy a gyarmati területnél, amelyet egy közös vagy egyoldalú nyilatkozat segítségével hirtelen átalakított „nemzeti” területté.

Márpedig az idő az importált nyelvek kezére játszik, mert feladatuknak jobban eleget tudnak tenni: van irodalmuk, vannak bevált pedagógiai módszereik, nagyszámú és tapasztalt tanítógárdájuk, kiadói hálózatuk, különben nem jogtalanul bitorolt tekintélyük, egyszóval olyan pénzügyi, kulturális és pszichológiai eszköztárunk, mely ma elsöprő fölényt biztosít számukra az afrikai nyelvekkel szemben. Egyébiránt az egység nyelvi eszközei, az arabbal együtt, importált nyelvek, és hosszú időn át még azok is maradnak. Egyébként semmi nem akadályozza a kétnyelvűséget vagy a többnyelvű jogállást egy afrikai politikai társulásban egyes többé vagy kevésbé föderatív szerkezetű államok (Belgium, Kanada, Svájc) képeire, nem is beszélve a Szovjetunió soknemzetiségű államáról. Lévn azonban, hogy ezek a nyelvek nem anyanyelvek, hanem behozott nyelvek, szükség van bizonyos elővigyázatosságra helyes használatuk céljából. Előszöris meg kell gyorsítani az erőfeszítéseket e nyelvek terjesztésére a kölcsönösség alapján, a franciát az angol befolyás alatt álló területeken és viszont. De az efféle terjesztő munka nem szabad, hogy túlzottan kárt tegyen e nyelvek jellegében, annyira, hogy e nyelveket eredeti forrásuktól eltávolodott keveréknyelvekké alakítsa át.

Egyébként a nyelven kívül szükség van más nagyon erősen föderatív

jellegű elemre, kötőanyagra is: legyen ez akár egy nagyobb történelmi sokk (háború, diplomáciai válság), akár egy ideológia, akár a műszaki-gazdasági infrastruktúra. Valóban nem elsősorban a nyelvi különbség az, ami önmagában a bomlás egyik tényezője, hanem mindaz, ami vele együtt jár, az egy modellálása, illetve újramodellálása. Az importált nyelv olyan, mint egy csővezeték egy európai ország és az adott afrikai terület között, melyen át egy irányból érkeznek a szellemi-társadalmi behatások, melyek még az afrikaiak fizikai viselkedését is kondicionálják. Egy frankofon, még mielőtt kinyitná a száját, azon kapja magát, hogy egy „frenchman”-nel azonosítják, míg az anglofón bő cserkész nadrágjával, hajviseletével és önuralmával egy csapásra fölfedi a brit címkrét. A franciabarátság gyógyszerészeti termékek, könyvek, lemezek stb. és következésképpen eszmék, zene, tánc behozatalát foglalja magában, melyek jellemzőek a franciabarát emberre. Ugyanúgy, ahogy van frank-övezet, nem beszélhetünk-e vajon afrikai „Descartes”-övezetről is?

Akárhogy is áll a helyzet, nem kellene eltúlozni ezt az afrikaiak közötti különbséget, semmibe véve a korábban létező afrikai személyiséget. Hiszen az emberek közötti kapcsolat dolgában soha sincs tabula rasa, bármit mondanak is egyes felületes újságírók, akik a francia-ajkú és angol-ajkú feketék közötti „totális meg-nem-értésről” beszélnek.

A gazdasági ellentétek a szétbomlásnak még jelentősebb tényezői. Az államok már a konkurrenca során szembekerülnek egymással mint ugyanannak az alapanyagának az eladói (kávé, kakaó, ércek stb.), mint az iparosításra készülődők és mint késztermékek importálói. Egy kikötőnek vagy egy gátnak a megépítése, melyet két olyan afrikai ország követel magának, amelyek közül önmagában akármelyik is képtelen volna teljesen kihasználni ezt a létesítményt, néha olyan súlyos problémákat okoz, melyek bizonyos esetekben a gazdasági háborúval határosak. A Mali Föderációban az ipartelepítések a termelési tényezők (energia, munkaerő, infrastruktúrális hálózat) legalacsonyabb árának a törvényét követve a Cap Vert félszigetre összpontosultak. Szenegál szudáni partnere ezért igen kedvezőtlen helyzetben találta magát. De az afrikai belső konkurrenca gyakran csak álcázza a nagyobb szabású külföldi konkurrenciát. Persze tudomásul kell venni egyes tőkék kozmopolita jellegét elsősorban a kereskedelmi szférában (Unilever, Shell, Texaco, BP stb.), melyek Afrikában mindenütt megtalálhatók és a maguk módján afrikai egységet teremtenek azzal a különbséggel, hogy valójában az egész bolygóra kiterjedő birodalmat hoznak létre, melynek Afrika csupán egy kis tartománya.

A bank- és az ipari szektor azonban „nemzetibb” arculattal rendelke-

zik. Nagyobb mértékben viseli a volt gyarmatosító országok jegyeit, mégpedig egyes országoknak pénzügyi téren történt szakítása ellenére, olyan új jövevények behatolása, mint Izrael, az NSZK, az Egyesült Államok, a keleti országok és Japán ellenére. Általában véve egy afrikai ország meghatározó gazdasági szervezetei azonosak a korábbi gyarmatosító országéival, mely arra törekszik, hogy vadászterületévé tegye, még ha ezért ki is kell játszani az elszigetelődés vagy az elszakadás kártyáját (Katanga-Shaba). Az afrikai monetáris övezetek, melyek az egész földre kiterjedő övezet függelékei, valószínűs kínai falként zárják el Afrikát, mégpedig olyan kényes és bizonytalan intézmények ellenére, mint a *klíring*, a kompenzáció és a csere. Az OCAM¹⁶ államai például aligha fosztják majd meg magukat a francia övezet garanciáitól egy afrikai pénzügyi unió hipotetikus hatásainak a kedvéért.

Viszont azok az államok, melyek megteremtették nemzeti pénzüket, azzal a céllal, hogy ellenőrizzék a tőkének a gazdag országokba való visszaáramlását, nem egyeznek bele az unióba, csak ha újra találnak egy azonos struktúrát Afrikán belül. Ami már politikai uniót feltételez...

Az az ellentét, mely a Monrovia-csoport¹⁷ néhány tagja között az Európai Közös Piac kapcsán napvilágra került, azért is eléggé bizonyító erejű, mert fölveti az Európával kapcsolatos hatalmas és növekvő függőleges szolidaritás problémáját, míg az Afrikán belüli, „horizontális” szolidaritás elhanyagolt állapotban van. A CEA¹⁸ főtitkára 1960-ban így nyilatkozott: „A Római Szerződés preferenciális rendelkezéseinek az a törekvésük, hogy megőrizzék, sőt megerősítsék a hagyományos afrikai vonásokat, azaz a külső ipari piacokra való koncentrációt, a kontinens különböző monetáris övezetei között végbemenő mindenféle kereskedelmi áramlás kizárását.” 1965-ben az Afrikán belüli kereskedelem Afrika egész kereskedelmének mindössze 6 %-át tette ki.

R. Gardiner, a CEA főtitkára még pontosabban fogalmazott: „Nehéz összeegyeztetni az afrikai Közös Piachoz való tartozást egy külső preferenciális rendszerhez való kapcsolódással.” De milyen léptékben kell megvalósítani az integrációt? Ha kontinentális viszonylatban közvetlenül kevésbé tűnik rentábilisnak, „nemzeti” viszonylatban pedig abszurditás, az optimális méret regionális szinten lenne elérhető. De melyik régióban? A CEA a maga részéről öt iroda mellett foglal állást: Észak-Afrika (Maghreb, Líbia, EAK és Szudán) számára Tangerban, Nyugat-Afrika számára Niameyban, Közép-Afrika számára Kinshasában, Kelet-Afrika és Madagaszkár számára Lusakában.

Az UAM¹⁹ azonban bírálta ezt a felosztást, mert tagállamai három különböző övezetbe kerültek. Miközben a nkrumahisták azt vetették a sze-

mére ennek a felosztásnak, hogy kizárja a kontinentális keretet. Evvel kapcsolatban a CEA azt válaszolta, hogy a szubkontinentális megközelítés nem zárja ki sem a két vagy több állam által alkotott keretben megvalósuló kisebb terveket, sem a kontinentális terveket, lévén hogy a végső cél kontinentális.

De primitív gondolat volna a külföldi tőkét úgy tekinteni, mint ami tisztán és kizárólagosan külföldi. A tőke a különféle nemzetek köntösét ölti magára. A helyi burzsoáziákat meghívták a külföldről ellenőrzött vállalkozásokban való részvételre és ezek túlzottan partikuláris kritériumok alapján kezdik el megítélni az afrikai egységet. Olyan szempontok alapján, amelyekről a legkevesebb ami elmondható, hogy nem mindig vannak tekintettel honfitársaik nagy tömegeinek érdekeire. Egy gazdag állam nemzeti burzsoáziája egy szomszédos államban épp hogy csak munkaerőtartalékot, nyersanyagforrást, levezető csatornát és piacot fog látni születőfélben lévő ipara termékei számára. De mihelyt tényleges társulásra kerülne sor ezzel a szegény országgal, úgy fogják tekinteni, mint nem kívánatos koloncot. Elfogadnak egy olyan félgyarmati uniót, melyben domináns szerepet töltenek be, de elutasítanak minden olyan tényleges politikai vagy gazdasági uniót, mely a terhek teljes megosztását jelentené.

A politikai, társadalmi és ideológiai ellentétekből fakadó akadályok szintén nagyon lényegesek. G.d'Arboussier²⁰ így írt erről: „Ezen államok függetlenségének a megszilárdítása nagy mértékben segítené az afrikai egységet...a gyarmati rendszer és a törzsi viszályok újjáéledésének bizonyos formái elleni harc révén.” Ez jelentős részben igaz. De vajon jobb út-e új nemzetek kikristályosodása? Vajon nem képes-e Afrika felégetni az európai jellegű nacionalizmus útszakaszát és egy csapásra nagy multinacionális közösségekbe torkollni, melyek jobban alkalmazkodnak a XX. és a XXI. századhoz.

Mindenesetre a törzsi létforma jelentős akadály az afrikai és a nemzeti egység útjában. Ez nyilvánul meg a lubák ellen fordult luluák, a tutszik ellen fordult hutuk, a hausszák ellen fordult ibók stb. esetében. De ilyenkor szinte sosem igazi nacionalizmusról van szó, inkább valamiféle törzsi idegengyűlöletről, melyet igen hevesen szítanak még mindig a gyarmatosítás előtti ellentétek.

Egyébként hol van a nemzet az európai gyarmatosítók által megvont kereteken belül kiformalódott Afrika számára? Társadalmi, politikai és kulturális tekintetben meg lehet teremteni az alapot ahhoz, hogy az ember igazolja a sokféle széttagolódást. A nyelv a nemzeti lét egyik legmélyebben

rejlő alapja. Márpedig, ha egy afrikai nyelvészeti térképet egybevetünk az aktuális államhatárokkal, rendkívüli diszharmóniára leszünk figyelmesek.

Valójában a nacionalizmust általában sokkal kevésbé maguk a népek képviselik, akik nagyon érzékenyek a mikro-nacionalizmus által okozott gonosztettekre és nehézségekre, mint inkább a hatalmon lévő csoportok. Mégpedig nagyon pontosan azok miatt az okok miatt, melyeket Coleman a következő módon diagnosztizál: „Mikor egy osztály vagy a nép egy más csoportja presztizsre vagy politikai hatalomra tett szert, akkor egy nagyobb egység irányába való legkisebb orientációt is kiváltságos státusza elleni fenyegetésnek tekinthet.”

Ez a probléma még csak súlyosabbá válik az egypártrendszerek révén, melyek az afrikai társadalmi klímában csaknem elkerülhetetlenül antagónisztikus személyi kultuszokhoz vezetnek. Ha az állam és a nemzet azonosul a párttal és ha a párt maga X. úr, ez az úriember arra fog hajlani, hogy azonosnak nyilvánítsa magát az állammal és a nemzettel. És egy egész algebrára lenne szükség ahhoz, hogy egy ilyen kaliberű X. és Y. békésen megférjen az afrikai egység egyenletében.

Egyébként a különböző ideológiák, különösen, ha áthatják a tömegeket, radikalizálhatják az ellenzékét. És hogyan jöjjön létre föderáció olyan államokkal, melyek közül egyesek a szocializmust választják, mások meg a kapitalizmus mellett kötelezik el magukat?

A világpolitikai összefüggések még tovább komplikálják az afrikai egység kérdését. A nemzetközi blokkok néha megkönnyítették a függetlenség elérését, de az egység dolgában szerepük sokkal kevésbé pozitív. Hogyan egyeztesse össze az OUA (Afrikai Egységsszervezet) kartájának minden aláíró állama kinyilatkoztatott semlegességét a Kelet irányába történő preferenciális nyitással vagy a Nyugat iránti különleges barátsággal? Így történt, hogy az afrikai országok nem tudtak valóban testvéri szerepet játszani a kongói válságban: megosztottak voltak olyan kritériumok alapján, melyek közül egyesek Afrikán kívüliek. Az eredmény az lett, hogy felváltották őket a nagyhatalmak, akik addig csatározásokat folytattak közbeiktatott néger vezetők révén. Afrika döntő jelentőségű kontinens az egész Föld hatalmi egyensúlya szempontjából. Sok tekintetben szüzföld, ideológiai senkiföldje (no man's land). A nagyhatalmak által különböző helyeken telepített stratégiai katonai bázisok megvalósítják a kontinens fölötti stratégiai ellenőrzés céljait. Európai vagy egyéb államokkal titkos vagy nyílt védelmi szerződéseket írtak alá. Néha fegyverkezési verseny kezdődik két szomszédos afrikai ország között, melyek közül mindegyiknek megvan a maga külső szállítója, a blokkokhoz való hozzátartozástól függően. A színen mario-

nett-figurákat látni, de a kulisszák mögött ott vannak a zsinórok nagyhatalmú kezelői. Haladunk-e Afrika új felosztása felé, mely – lévén, hogy álcázott – még veszélyesebb lesz, mint Berliné?²¹

A vallások szintén belejátszanak ezekben a problémákba. Az animizmus itt már nem jön szóba. De olyan egyetemes vallások, mint az iszlám vagy a kereszténység, jóllehet ezek bizonyos tekintetben egységesítő tényezők, oda vezetnek, hogy egyesek specifikus látószögéből nézik a kontinens problémáit. Ez vagy az a föderáció vajon szolgálná-e egy ilyen vallás érdekét? Ezen tündök el az ember néha, mielőtt a gazdasági vagy politikai problémát, mint olyat vizsgálja.

Igy tehát hatalmas erők szövetkeznek az afrikai egység ellen. De ezeket még tovább szítják a fejlett országok egyes sajtóorgánumai, melyek örömlüküket vagy érdeküket vélik felfedezni az ellentmondások további fokozásában, azoknak a kezére játszva ezzel, akik nyereszkednek Afrika megosztottságán.

Miért van ok a reményre?

Mindazonáltal hatalmas pozitív erők hajtanak az egység irányába.

Itt van mindenekelőtt az a mostani abszurd szétdaraboltság, mely még a gyarmatosítás öröksége. Törzseket, falvakat, sőt családokat vágnak el egymástól a határok, melyek azokat a szélességi köröket vagy délköröket követik, melyeket a XIX. században Párizsban vagy Londonban választottak ki zöld asztal mellett. Ghánából vagy Felső-Voltából lehet közvetlen telefonkapcsolatot létesíteni Londonnal, Párizssal, New Yorkkal, de ha az ember Accrából akar telefonálni Ouagadougouba vagy fordítva, európai relékre van szüksége. Mikor az ember Ouagadougouból Accrán keresztül Lagosba megy, először jobbra hajt, aztán balra, majd jobbra, aztán még egyszer balra, mert anglofón és frankofón országokon keresztül visz az útja. (Ez a sokszoros irányváltogatás halálos baleseteket is okoz.) Néhány ilyen abszurdítás a nagyobb egységeken belül még a gyarmatosítás idején megszűnt. Így eshetett meg, hogy a szenufo nép, mely a Francia Nyugat-Afrikai Szövetségben belül egy csoportot alkotott, ma három államban széttagolódva található: Maliban, Elefántcsontparton és Felső-Voltában. Nyilvánvaló visszalépés figyelhető meg a függetlenség megszerzése óta. Az afrikai mikro-államok megsokszorozódása, melyek a bizonytalan túlélésért vívott harcnak szentelik magukat és tartósan koldusszegénységre vannak kárhozthatva, nem biztosít a kontinens számára semmiféle komoly jövőt, sem a világ ügyeire való jelentősebb befolyást. Ezeknek az államoknak a többségében akkora a né-

peesség, mint egy nagyobb európai agglomerációban vagy vidéki városban, és olyan költségvetéssel rendelkeznek, mely nem haladja meg egy nagy amerikai áruházat vagy szállodát.

Háromszáz milliós népességgel, még ha ez Franciaországnak a hat-szorosa is, Afrikának legalább ezer minisztert, több mint negyven nemzeti hadsereget és több mint negyven diplomatát kell a világ minden fontos fővárosában fenntartania stb. A józan ész előbb vagy utóbb az eszközökkel való jobb gazdálkodásra kellene, hogy kényszerítsen.

E téren egyébként a gazdasági jövő és politikai stabilitás nélküli kis államoknak az érdeke egyezik prosperálóbb szomszédaikkal. Kölcsönös védelmi szerződés nélkül úgy fogják érezni, hogy ki vannak téve a felforgatás veszélyének. De semmi értelme nem volna részt venni egy Afrikán belüli szövetségben, ha a szomszéd államok ezzel ellenséges szövetségben vennének részt. Más szavakkal szólva: az Afrikán belüli kollektív biztonság oszthatatlan. Vagy globális lesz vagy semmilyen.

Másképpen viszont mégis létezik egyfajta gazdasági komplementaritás – mely egyébként nem számottevő a fejlődő országok között – bizonyos termékeket illetően, alkalmazkodva a különböző övezetek eltérő adottságaihoz és ahhoz a tényhez is, hogy az iparosodó partmenti államok gyorsan piacaik szűkösségének a határaiba ütköznek, ha nem vonják be fejlesztési „horizontjukba” azokat a belső államokat, melyeknek maguknak is fokozatosan meg kellene gazdagodniuk, hogy fizetőképes keresletet hozzanak létre. A rövidlátó közgazdászoknak, akik túl hamar megelégednek a mikro-nemzeti kerettel, el kellene gondolkodniuk azon, amit Keynes állított a munkásosztályok vásárlóereje növelésének szükségességével kapcsolatban.

Azonkívül a többé vagy kevésbé keserű tapasztalatok után, az illúzióvesztés után, mely a mikro-szuverenitás mámorára következett, a vezetők visszatérnek tulajdon helyzetük józanabb megítéléséhez. Természetesen nincs már lehetőség Afrika bismarcki stílusú háborús csapásokkal történő egyesítésére, melyek megelőznék vagy felváltanák a diplomáciai tárgyalásokat. Ez kétségtelenül gyorsabban menne, de többé is kerülne, nem is beszélve arról, hogy nehezen tűrné el a nemzetközi közvélemény.

Viszont ezekben az államokban egy őszinte légkörű népszavazás kétségtelenül hatalmas többséget eredményezne csaknem minden országot illetően az egység javára. Saját történelmük sodrában ezek a népek valóban már évszázadok óta összekeveredve élnek. A gyarmatosítás előtti birodalmak olyan nemzetelőtti képződményeket (pré-nations) hoztak létre, melyek túlléptek a törzsi kereteken. A törzsi háborúk, melyek jelentőségét el túlozták, kevésbé hagytak mély nyomokat, mint azok a sokszálú kapcsola-

tok, melyek az emberek csoportjai között békés körülmények között szövdtek az évszázadok során. Végül magukat a hatalmon lévő politikai csoportokat saját érdekeik ráébresztik arra, hogy egyengessék az egység útját, minthogy a gazdasági túlélés parancsoló szükségszerűsége és az a tény, hogy az egység a legdinamikusabb társadalmi csoportok számára serkentő mítosz-szá vált, egységes megoldást fog rájuk kényszeríteni.

De hogyan lehet megteremteni az egységet? A lassú lépések módszere a priori veszélyes. A fiatal országok bizonyos területeken valóban fejlődhetnek, mert az új struktúrákat meg kell teremteniük és mert az ellenséges vagy széthúzó erők halálos csapást szenvedhetnek. Különléfék az öntőformák, melyekben fáradtság nélkül formába lehet önteni a szüz telkeket. Márpedig a fiatalok esetében, akik 1960 után születtek és akik azt fogják az egyetlen politikai realitásnak tekinteni, amit a himnusz és a nemzeti zászló jelképez a számukra, az idő az egység ellen dolgozik. Persze a funkcionális együttműködés még a kisebbik rossz a teljes szétdarabolódáshoz képest. Kordában tartja a pusztítást, de hatékonysága igen korlátozott, ha nem vezet hamarosan politikai szolidaritáshoz.

Viszont a gyorsított módszer, a megfelelő előkészítés nélküli politikai roham, szintén nem veszélytelen, amint a tapasztalat is megmutatta.

Fontos tehát, hogy biztosítva legyen egy olyan érési idő, mely lehetővé teszi egy minimális közös platform létrehozását, valamint tömeges cseréket a tömegszervezetek szintjén (ifjúsági, szakszervezet és nőszervezet). Ezek a szervezetek jelentős szerepet játszanak, ha eléggé függetlenek a kormánytól ahhoz, hogy magukra vállalják az előrehajtó motor szerepét, de elég közel is állanak hozzájuk ahhoz, hogy ne tekintsék őket felelőtlen ellenségnek, melynek a priori vissza kell utasítani minden tervét.

A doktriner idealizmus, mely fittyet hány a valóságnak és a személyes ambícióknak, nem tud behelyezkedni egy ennyire komplex problémába. Szembe kell nézni a nehézségekkel és tudni kell megkerülni őket szükség esetén. A ciklikusan következő elnöki tisztség ideiglenes megoldást jelent a vezető kiválasztásának nehéz kérdésében.

Ami a politikai-jogi formulákat illeti, számos spekulációnak van helye. Mindenesetre bővös recept nincsen.

Két alapvető problémát kell majd e téren megoldani: a területi nagyság (kontinentális vagy regionális) és a tagállamokat egyesítő kötelékek jellegének (államok közötti vagy államok feletti unió) kérdését.

Egy nagyon nagy uniónak az az előnye, hogy a kétoldalú ellentétek feloldódhatnak egy nagyobb egységben. Fennáll viszont a nehézkesség és egyéb hátrányok megnyilvánulásának a kockázata, mint pl. a hivatalos nyel-

vek megszokszorozódása. Mindenesetre az újrendezésnek a régi gyarmati keretektől függetlenül kell lefolynia, mint a Kameruni Egyesült Köztársaságban.

A kontinentális egység közvetlen megvalósítása lehetetlennek tűnik. Sokkal könnyebb volna az öt regionális föderáció megalkotása, melyek központja a kontinens északi, nyugati, keleti, középső és déli részén helyezkedne el. Egy az egész földrészre kiterjedő konföderáció köthetné össze az egészet, különösen, ha közös fejlesztési pólusokra támaszkodna: az olajban és bányákban gazdag Szaharára Észak és Nyugat között, a Nílusra Észak és Kelet között, Alsó-Zaire vizierőműveire Nyugat és a középső régió között, a *copper belt*-re (réz-övezet) a középső régió és Dél között: kontinentális szinten egy regionális föderációkból álló konföderáció működéképesebb, mint egy államokból összetevődő kontinentális konföderáció, mert e második esetben a túlzottan alacsony szintű helyi központok függetlensége szaporítja a centrifugális pólusok számát. Katonai téren egy a kontinens ügyei-be való be nem avatkozást leszögező pán-afrikai deklarációra volna szükség, egyfajta afrikai „Monroe-doktrinára”. A bírósági tevékenységgel kapcsolatban kívánatos volna a szabadság és az emberi méltóság megvédése érdekében egy az emberi jogokat biztosító afrikai megállapodás. De a doktrinális nézőpontot sem szabad figyelmen kívül hagyni. Lehet ideológia nélkül élni, de a történelem felgyorsítására nem kerülhet sor adekvát ideológia nélkül. És nem lehet szó egy kizárólag negatív doktrináról. A gyarmatosítás vagy a neokolonializmus elleni harc nem elegendő. Egy olyan pozitív ideológiára van szükség, mely globális sémába egyesíti a társadalmi és az egyéni élet különböző aspektusait, de amely nem egyszerűen egy külföldön kívülről megtanult lecke mechanikus felmondása. Ebből a nézőpontból a hangsúlyt a kontinens kulturális erőforrásainak közkinccsé tételére kell helyezni, mely az afrikai személyiség és ugyanakkor a gazdasági fellendülés alapjául is kell hogy szolgáljon.

Rostow a következőket írta: „A gazdaságtörténet ősi tanítása, hogy a gazdasági növekedés első feladata az oktatás.”

Következésképpen nem lesz igazi afrikai egység a szuverenitás terén hozott áldozat és a tömegszervezetek szintjén való társulás nélkül. Elgondolkodhat tehát az ember, hogy vajon az egységes Afrika a jelszavakat hajtogató és az embereket testetlen mítoszokkal elárasztó politikusok Afrikája lesz-e. Vagy pedig az afrikai és nemzetközi technokrata menedzserek Afrikája, akik Afrikát tabula rasának tekintve egyszerű tárgyként vetik bele a modern országok öntőformájába, és sokkal inkább Afrika, mint az afrikaiak

előrehaladásáról álmodnak. Vagy pedig végre a sokáig megbontott és végül mégis egységbe gyűlt népek Afrikája lesz?

Az afrikai egységnek bölcsnek és realistának kell lennie, de egyúttal politikusnak és merésznek is. Afrikainak kell lennie kezdeményezéseiben és céljaiban, megalkotva a modern, de a nemzetközi együttműködés és kölcsönös megértés felé orientálódó társadalom autentikus afrikai változatát.

Mindez rettenetesen nehéznek tűnik. De van egy olyan tényező, amit nem szabad alábecsülni: ez az afrikai temperamentum a maga hirtelen fordulataival, váratlan kiengesztelődéseivel, a végeláthatatlan fecsegéseket követő gyors döntéseivel, veleszületett nagylelkűségével.

Végso soron talán ez az emberi tényező – mely nincs leírva semmilyen jogi munkában – fog döntő szerepet játszani, igazolva ismét, de ezúttal pozitív és üdvös értelemben a híres ókori mondást: „*Ex Africa semper aliquid novi*”. El kell várnunk Afrikától, hogy onnan mindig valami új dolog bukkanjon elő.

Jegyzetek J. Ki-Zerbo könyve részleteihez

(Megjegyzés: a jegyzet-apparátus túlterhelésének elkerülése végett nem határozzuk meg az előforduló afrikai törzsek, népcsoportok adatait – elhelyezkedésüket, nagyságukat –, sem a földrajzi neveket. Csak különösen indokolt esetben teszünk ez alól kivételt és ezért általában csupán a személy-neveket, illetve a szöveg megértéséhez szükséges fogalmakat jegyzeteljük. Ugyancsak mellőzzük a nem-afrikai nevek stb. magyarázatát.)

- 1 *Samori* (Samory) Touré (1840? – 1900): kiemelkedő nyugatafrikai államférfi, hadvezér, a francia gyarmatosítók legrettegettebb ellensége („az afrikai Napoleon”). Tizenkilenc éven át vezette népét – valóságos vándor-társadalmát, vándor-államát – a franciák ellen, míg árulás révén elfogták, csapatait szétverték; deportálásban halt meg.
- 2 *Berlini Konferencia* (Kongó-Konferencia): a főbb európai államok és az USA 1884–1885 évi konferenciája, amelyen gyakorlatilag felosztották maguk között Fekete-Afrika területének jelentősebb részét, illetve megfogalmazták a további anektálások alapelveit.
- 3 *Aua Poku* (Abla Poku): a 18. század első negyedében az ashanti királyságot (l. 13. sz. jegyzet) uralmi örökösödési vita folytán elhagyó királynő, aki népével együtt fia feláldozása következtében tudott elmenekülni üldözői elől és megteremteni a rövid ideig fennállt, kis Baoulé törzsi államot, a jelenlegi Elefántcsontpart északi vidékén.
- 4 *Csaka* (Tchaka, Chaka) (1787? – 1828): délafrikai államalapító, a Zulu állam megteremtője, a Limpopo és Zambézi folyó körzetében egyesíti a különböző törzseket, népcsoportokat és páratlan fegyelmű, kb. 100 000 főnyi hadsereget teremt. Hatalma megnövekedésével párhuzamosan rettegett uralkodóvá válik; az általa korábban egye-

- sített népek egy része kiválik az államközösségből, fellázad. Ennek ellenére állama a gyarmatosítók megjelenése előtti egyik legjelentősebb szervezett közössége a déli Afrikának. A burok megjelenése zúzta szét a Zulu államot.
- 5 *Usman dan Fodio*: lásd a 4. sz. dokumentum bevezető jegyzetét.
- 6 *talibé* (arab): szent hívő, megszállottan vallásos ember.
- 7 *Sundjata*: lásd az 1. sz. dokumentum bevezető jegyzetét.
- 8 *griot*: krónikás, többnyire udvari (királyi) énekes. Egyike a legtiszteltebb foglalkozásoknak, művelői többnyire valóságos griot-dinasztiából, a griot-k kasztjából valók. Ők az afrikai történelem orális forrásait jelentő, évszázadokig élő krónikás énekeinek szerzői, illetve előadói.
- 8 *Mogho-Naba*: a mosszi és más törzseknél az isteni tulajdonságokkal felruházott uralkodó (király) neve. A *naba* szó több népnél előfordul a király nevéként, vagy a királyi udvar különböző tisztségviselői nevében szerepel, az udvartartáshoz tartozás jeleként.
- 10 *Ogun, Sango* (Shango): némely animista vallásban előbbi a kovácsok, utóbbi a mennydörgés istene.
- 11 *Mahdi* (Mohammed Ahmed Abdullah) (1843–1885): Messiásnak („Mahdi”) tekintett szudáni vallási és katonai vezető, a török-egyiptomi uralom és az angol hódítók elleni háború vezére, aki Khortaum fővárost felszabadítva önálló, „madhista” államot hozott létre. Halála után Kitchener hadjárata vetett véget a mahdista államnak.
- 12 *El-Hadj Omar* (Omar Seydou Tall) (1797–1864): a jelenlegi Szenegál-Mauritánia-Mali találkozópontra körüli tukulör állam megteremtője. A muzulmán tidjanista közösség nevében vallási jellegű államot teremt a terület kis államainak (Kaarta, Macina, Bambara, Segu) leigázásával. Bár az államalkotás jelentősége ebben a szakaszban vitathatatlan és kétségtelenek El-Hadj Omar kiemelkedő képességei, sőt részben reformátori szerepe is, a különböző, jórészt nem muzulmán népek leigázása súlyos belső ellentéteken nyugvó államot teremtett éppen a francia behatolás küszöbén; így El Hadj Omar állama belső konfliktusai miatt rendkívül megkönnyítette a gyarmatosítók behatolását erre a területre.
- 13 *Ashanti*: már a 17. században fennállt szövetségi jellegű királyság (pontosabban többnyire kis királyságok szövetsége), amelynek szerepe főként az angol behatolók ellen a 19. századon végighúzódo háborúkban vált fontossá. Többször sikerült az angol erőket legyőzniük, de végül, a század utolsó éveiben a britek leverték és beolvasztották Aranypárt nevű (ma: Ghana) gyarmatukba.
- 14 *II. Menelik* (uralkodott: 1889–1913): Etiópia császára, erős kézzel egységes állammá szervezte Etiópiát, ezzel is felkészítve az angol, francia és olasz gyarmatosító kísérletek elleni harcra. Mesterien kihasználta a gyarmatosítók közti ellentéteket, győzelemre vezette az etióp csapatokat az ismételt támadó olasz haderők ellen, amelyekre 1896-ban teljes vereséget mért és a visszavonuló olaszok kénytelenek voltak hivatalosan is elismerni Etiópia függetlenségét: az egyetlen ténylegesen függetlenként megmaradt afrikai birodalmat. (Kivéve a második világháború időszakában az ideiglenes olasz megszállást.)
- 15 *pombeirók*: portugál-néger félvérek.
- 16 *OCAM*: Afrikai, Malgas és Mauritiusi Közös Szervezet (Organisation Commune Africaine, Malgache et Mauritiennne), a volt francia-afrikai gyarmatok jórésztének és két volt belga gyarmatnak gazdasági közössége. Alakult 1965-ben. Összetétele többször változott.

- 17 *Monrovia Csoport*: az OCAM és több volt angol afrikai gyarmat szélesebb és laza közös gazdasági szervezete; gyakorlatilag elhalt.
- 18 *CEA*: az ENSZ Afrikai Gazdasági Bizottsága (Commission Economique des Nations Unies pour l'Afrique)
- 19 *UAM*: az OCAM (l. 16. sz. jegyzet) korábbi, szűkebb formája, – Afro-Malgas Unió (Union Africaine et Malgache) – 1961–1964 közt működött, majd több fázis után vált OCAM-má. Itt gyakorlatilag az OCAM-mal azonos fogalomként szerepel.
- 20 *d'Arboussier, Gabriel* (1908–): neves afrikai politikus, az 1946-ban megalakult jelentős francia-afrikai antikolonialista szervezet, az Afrikai Demokratikus Tömörülés (RDA) egyik alapítója, majd főtitkára, francia parlamenti képviselő. Később szembefordul a RDA következetes baloldali vonalával, majd előbb Szenegálban, azután Elefántcsontparton tölt be fontos politikai tisztségeket.
- 21 *Berlin*: itt utalás az 1884–1885-ös Berlini Konferenciára (l. fenti 2. sz. jegyzet)

DOKUMENTUMOK

1. Névtelen arab szerző korabeli krónikájának részlete: Sundjata győzelme (13. század)

Sundjata (Mari Djata) (? – 1255) korának legnagyobb fekete-afrikai államalapító uralkodója, a malinkék (mandingók) királya, Mali állam alapítója. Az itt közölt krónika-részlet azon kb. 1240-ben lezajlott harcra emlékezik, amelyben Sundjata leverte Sumanguru szuszu királyt; ezt az eseményt tekintik a Mali birodalom megalapításának. A hatalmas királyság kb. a mai Mali területén, valamint Guinea és Felső-Volta jelentős részén terült el. Sundjata vezetésével leigázták Ghana államát is, a kor addig legjelentősebb nyugat-afrikai államát. Sundjata idejében a mohamedán befolyás még nem volt számottevő; halála után azonban Mali hosszú ideig fennállt még, muzulmán államként, jelentős kisugárzó erővel a kontinens határain túlra is. (Lásd a 14. században Ibn Battuta beszámolóját.)

Amint Sundjata előrenyomult csapataival, hogy Sumanguruval összemérjék erejüket, megtudta, hogy ellenfele teljes harckészültségben várja a támadást. Kirinánál találkoztak. Amikor Sundjata megpillantotta Sumanguru seregét, úgy vélte, felhőt lát, és így szólt: „Vajon mi az a felleg a keleti láthatáron?” Közölték vele, hogy az nem más, mint Sumanguru hadserege. Sumanguru pedig, amint észrevette Sundjata katonáit, így kiáltott fel: „Vajon mi az a kőhegy amott?” – mivel úgy vélte, hegyet lát. Ezért megmondták neki: „Az ott Sundjata hadserege, amely tőlünk nyugatra tanyázik.” Majd a két hadoszlop megütközött és gyilkos csatát vívott. A harc hevében Sundjata hatalmasat üvöltött Sumanguru katonáinak arcába, és azok nyomban elfutottak, hogy Sumanguru mögé rejtőzzenek. Ez utóbbi válaszul hatalmasat üvöltött Sundjata harcosainak arcába, és azok mind egy szálig hanyatt-homlok menekültek Sundjata védelmébe. Szokás szerint valahányszor Sumanguru elkiáltotta magát, nyolc fej emelkedett fölébe.

Amint ez így folyt, Sundjata a következő kérdéssel fordult Sangaran Danguinia Konnté-hoz: „Megfeledeztél-e a taburól?” (1) Amint Sangaran Danguinia meghallotta Sundjata kérdését, a hadsereg élére sietett, majd névtelen megtorpant, megragadta fehér kakas sarkantyújával díszített nyilát

(dárdáját?) és Sumangurura vetette. Amint az eltalálta Sumangurut, Sangaran azt mondta: „Annak nyílá ez, aki ismeri az ősi titkokat...” Míg ezt ki mondta, Sumanguru eltűnt és nem is látták többé. A hős csuklóját egy arany karkötő díszítette, amely a földre hullott; helyén egy baobab-fa nőtt és mind a mai napig emlékeztet a győzelemre. (2)

Ami Sundjátát illeti, legyőzte Sumanguru seregét, feldúlta a szuszuk földjét és leigázta népüket. Ezután Sundjata egy hatalmas birodalom uralkodója lett.

- (1) Utalás egy korábbi jóslatra Sumanguru rövides bukásáról és annak körülményeiről.
- (2) Mondják, még fél évszázada is mutogatta Kirina népe a látogatóknak a baobab-fát, amely azonos a Sundjata győzelme napján kisarkadt fával.

Forrás: Arabból való fordítását közzétette Maurice Delafosse: *Traditions historiques et légendaires de Soudan occidental*, Paris, 1913. Újból közzétette, jegyzetelte: *Notes Africaines*, Institut Français d'Afrique Noire, Dakar, Juillet 1959.

2. Részletek Zara Yaqob etióp uralkodó krónikájából (15. század)

Zara Yaqob etiópai császár uralma (1434–1468) az etióp középkori történet kimagasló szakasza. A császár keresztény teológia művek szerzője, állami központosító törekvések sokszor kíméletlen végrehajtója; egyben a vallási türelem hirdetőjeként megnyitja az ország kapuit a muzulmán kereskedők előtt és jelentős gazdasági fellendülést hoz. Állam- és egyházközi kapcsolatokat létesített a mediterrán Dél-Európával is. Az itt idézett krónika az uralkodó halála után mintegy félévszázaddal készült.

Zarah Yaqob királyunk uralkodása idején nagy félelemben és rettegésben élt Etiópia egész népe, az igazságszolgáltatás szigorúsága és az önkényuralom miatt, mindenekelőtt azonban olyan személyek feljelentései miatt, akik miután maguk is bevallották, hogy Dasakot és az ördögöt imádták, sok ártatlan ember vesztét okozták azon hamis váddal, hogy ezek velük együtt imádták az ördögöt...

Egy bizonyos Zara Seyont, becéző nevén Zara Saytant (sátánt), aki hamis vádjaival számos szerzetes, kanonok, férfi és nő halálát okozta, miután Isten felfedte bűneit, arra kényszerítettek, hogy szerzetes legyen és Hayq szigetre száműzték.

Az Aqbe Saat (udvari) tisztséget Amha Seyonra ruházták át, aki nagy becsben állt a király előtt... A palotában megüresedett jobb- és baloldali Beit-Wiedad (udvari) tisztséget a király lányai közül kettőre bízták...

A király minden tartomány élére egy-egy lánytestvérét állította, és megbízta őket azzal, hogy az ő nevében kormányozzák a tartományt... Később a király maga vette kézbe egész Etiópia kormányzását... Minden nép reszketett a király mérhetetlen hatalmától.

Amikor királyunk, Zara Yaqob Axum tartományba látogatott, hogy eleget tegyen az ősei által is követett koronázási törvénynek és szertartásoknak, az egész lakosság és papság eléje ment és nagy örömmel üdvözölték... A város kapuján belépve jobbján Tigre kormányzója, balján Axum helytartója haladt, akik a szokásnak megfelelően olajágakat lengettek. Amikor a király Axum város falai közé érkezett, rengeteg aranyat hozatott, amelyet a város kapujától kezdve az útra terített szőnyegre szórt. Ez az aranymeny-

nyiség több, mint 100 uncia volt, vagy talán sokkal több, biztosan nem tudom mennyivel, talán 30 vagy 40 unciával...

Királyunk, axumi tartózkodása ideje alatt, rendszabályozta az összes egyházi intézményt és elrendelte, hogy a kánoni órákban imádságokat mondjanak, amit idáig elhanyagoltak...

Zara Yaqob királyunk uralkodása idején egész Eitópiában nagy béke és nyugalom volt, mivel a király igazságosságra és hűségre tanította népét.

(Angol nyelvű közlése: *The Ethiopian Observer*, 2. vol. 5, 1960. in: Basil Davidson: *The African Past*. Longmans, London, 1964. pp. 118–119.)

3. Affonso kongói király levele és levél-részlete, a portugál királyhoz (1526)

Affonso (uralkodott 1506–1543) Kongó királya volt a portugál hódítás idején. Felvette a keresztény vallást és váratlan neofita vallásossággal kezdte irtani az animista vallást, megsemmisítette a fétiseket stb. Fia, Don Enrique, X. Leo pápa jelenlétében mondott szentbeszédet Rómában, latinul (1513) és Kongó apostoli vikáriusa lett. Affonso 22 levele maradt fenn a portugál levéltárakban, amelyekben részben a fehérek viselkedéséről, részben pedig Kongó vallási helyzetéről írt. Kereszttség előtti neve Mbemba Nzinga volt.

1/

Uram, Felségednek tudnia kell, hogy indokolt lenne a szükséges orvoslásról gondoskodni azon nagy bajokra, amelyeket Királyságunk elszenvedett annak következtében, hogy az Ön ügyintézői és tisztségviselői az e Királyságba jönni engedett embereknek és kereskedőknek túlzott szabadságot engedélyeztek, hogy üzleteljének olyan javakkal és oly árukkal, amelyeket mi eltiltottunk s amelyekkel ők elárasztották királyságunkat és birtokainkat olyan mennyiségben, hogy sok alattvalónk aki azelőtt engedelmes volt, most nem engedelmeskedik, mivelhogy többet birtokolnak e javakból, mint mi magunk; és éppen e javakkal elégítettük mi ki őket és vetettük vazallusi uralmunk és joghatóságunk alá s így igen nagy a kár, amit most okoznak, nem csak az Istent illető szolgálatoknak, hanem királyságaink és államunk biztonságának és békéjének is.

A károkat fel se tudjuk mérni, mivel az említett kereskedők nap mint nap elrabolják az itt születetteket, országunk fiait, nemeseink és vazallusaink fiait és rokonainkat, mert a tolvajok és sötétlelkűek megkönyékezik őket, hogy megkívánják e Királyság áhitott javait és tárgyait, és rútol rászedve azután eladják őket; Uram, oly méreteket öltött a féktelen megvesztegetés, hogy országunk teljes elnéptelenedése fenyeget és ehhez Felségednek nem kellene hozzájárulnia, sem úgy tekinteni, mintha ez az Ön szolgálatára volna. Ahhoz, hogy minde bajokat megelőzzük, semmi másra nincs szükségünk, mint az Ön Királyságából néhány papra és néhány emberre, akik az iskolákban tanítanak és semmi más javakra, mint borra és lisztre a szentáldozáshoz. Ezért kérjük Fenségedet, segítsen bennünket azzal, hogy az Ön intézői ne küldjenek ide sem kereskedőket, sem árukat, mivel *akaratumk*,

hogy e királyságban ne legyen se rabszolgakereskedelem, se rabszolgapiac. (Kiemelés az eredeti levélben!) Figyelembe véve, ami az előbbieken elmondatott, kérjük Fenséged egyetértését, máskülönben nem lehet ennyi nyilvánvaló kárt helyrehozni. Imádkozunk Irgalmas Istenünkhöz, óvja Fenségedet és engedje, hogy Ön örökké az Ő szolgálatára cselekedjék. Kezeit számtalanszor csókolom.

A mi Kongó városunkban, iratott július hó hatodik napján,

João Teixeira által, 1526

A Király. Dom Affonso

(A levél hátoldalán ez áll:)

A leghatalmasabb és legkitünőbb Hercegnek, Dom João Királyi Testvérünknek.

2/

... Azonfelül, Uram, királyságunkban van még egy másik nagy csapás, amely a legkisebb mértékben sem szolgálja Istent, nevezetesen, hogy számos emberünk igen sóvárog az Ön királyságának áruai iránt, melyeket az Ön emberei hoztak be az országba, és hogy határtalan mohóságukat kielégítsék, szabad és felszabadított embereket rabolnak el és gyakorta megesik, hogy még nemeseket és nemesek fiait és rokonaimat is rabul ejtik, avégett hogy Királyságunkban tartózkodó fehér embereknek adják el őket, miután e célból elrejtették, vagy, másokat, éjszaka elvittek, hogy senki fel ne ismerhesse őket.

És mihelyt a fehér emberek kezébe kerülnek, megbilincselik és megbélyegzik őket, és ha behajózás közben a mi öreink elfogják valamelyiket, a fehérek azt hazudják, hogy vásárolták őket, de azt már nem tudják megmondani, hogy kitől. Így tehát a mi kötelességünk igazságot tenni és visszaadni a szabad emberek szabadságát, ezt azonban mindaddig nem tehetjük, amíg az Ön alattvalói sértve érzik magukat, mint mondják.

És hogy elkerüljük az ilyen nagy bajokat, törvényt hoztunk, miszerint bármely fehér embernek, aki királyságunkban él és bármily úton áruhoz kíván jutni, először három nemesünkkel és tisztségviselőnkkel, akikben megbízunk, tudatnia kell szándékát. Ezek pedig a következők: Dom Pedro Manipanza és Dom Manuel Manissaba fő-szertartásmesterünk és Gonçalo Pires fő-szállításmesterünk, akiknek az a kötelességük, hogy megvizsgálják, fogoly vagy szabad ember-e a szóbanforgó áru és ha ez tisztázott, nem lesz többé kétség, sem zárlat, s azok elvihetők és behajózhatók. Ha azonban a fehérek nem teljesítik kívánásainkat, elvesztik az imént említett árukat. És ha megtesszük nekik ezt a szívességet és engedményt, úgy ez csakis Fen-

séged érdekei miatt van így, mivelhoggy tudjuk, hogy az Ön érdekét szolgálja, hogy mind e javak elvitessenek Királyságunkból, máskülönben nem járulnánk hozzá mindezekhez.

Forrás: Visconde de Paiva-Manso: Historia do Congo (Documentos) Lisbon, 1877.

Közli: Basil Davidson: The African Past Longmans, London, 1964, p. 191–193.

4. Usman dan Fodio a kormányzás öt szabályáról (a 19. sz. elejéről)

Usman (Uthman) dan Fodio (1754–1817) fula származású muzulmán politikus és vallási vezető. A kis haussza államocskákat (egyek források szerint városállamokat) szent háború jegyében egyesítette, leverve a nem elég hithűeknek ítélt haussza és egyéb népeket. Nagykiterjedésű, vallási alapú államot teremtett kb. a mai Nigéria északi részén, Sokoto néven és fővárossal. A fula arisztokrácia vezette állam a hauszsza arisztokrácia elnyomója volt; mind emellett progresszív reformokat hozott, így pl. lényegesen enyhített a rabszolgaság rendszerén. Usman dan Fodio uralma alatt, majd még inkább az uralomból való visszavonulása után jelentős vallási tartalmú, filozófikus irodalmat teremtett; ő és testvére, Abdullahu, valamint fia Muhammad Bello összesen 258 könyvet és röpiratot írtak, vallási mellett orvosi, diplomáciai tárgyúakat és a kormányzás szabályaival foglalkozókat. Usman dan Fodiot ma is szentként tisztelik. Az általa alapított állam a gyarmatosítók megjelenésekor bomlott szét.

... és azt mondom – segítsen Isten! – hogy öt szabálya van a kormányzásnak: az első, hogy ne adassék hatalom annak, aki hatalomra törekszik. A második a tanácskozás szükségessége. A harmadik: mentesnek lenni a kíméletlenségtől. A negyedik az igazságosság. Az ötödik a jó munka. Ami pedig a minisztereket illeti, négyen vannak ők. (Az első) a megbízható vezír, aki felébreszti az uralkodót, ha alszik; felnyitja a szemét, ha vak; és eszébe juttatja, amiről megfeledkezett. És a kormány és az alattvalók számára a legnagyobb szerencsétlenség, ha megfosztatnak becsületes vezírektől. A vezírré vonatkozó feltételek között szerepel az is, hogy az emberek iránti együttérzésben állhatatos és könyörületes legyen. A második miniszter: bíró, akit Isten ügyeiben egy vádaskodó vádjai nem győzhetnek meg. A harmadik: rendőrfőnök, aki a gyengék számára érvényt szerez az igazságnak az erősökkel szemben. A negyedik adószedő, aki teljesíti kötelességét és nem nyomja el az alattvalókat.

Forrás: Abdullah Ibn Muhammad: Tayzin al-Waraqat, Ibadan, 1963. p. 121. közli: Davidson id. mű p. 325.

5. Andrianampoinimerina, Madagaszkár államalkotó uralkodójának végrendelete és utolsó szózata (1810)

Andrianampoinimerina (1740–1810) a több fejedelemségből álló Madagaszkár sziget népeit egy centralizált államba, Imerinába egyesítette. Felvilágosult uralkodó volt, megszervezte az állam közigazgatást, jelentős reformokat vezetett be.

I.

„A következő dolgokat kell elmondanom nektek, drága rokonaim és barátaim. A betegség jelei már nem hagynak több kétséget. Eltávozom, mert Isten hív. Abból az alkalomból gyűjtöttem itt össze benneteket, hogy a Teremtő akarata véget vet napjainknak. Nézzétek, itt áll előttetek Laidama (1): ő fiatal. A testem földre kerül de a lelkem és szellemem továbbra is köztetek és Damalahyval marad.

Legelőszöris, barátaim, ime Dama. Ő nem úgy született, mint a többi ember. A számon keresztül jött a világra. A királyság nem az én akaratomból fog rászállni. A királyságot Isten ajándékozza neki. Rátok bízom őt. Mutassátok meg neki az utat. Ne engedjétek, hogy féltékenységéből habozzon állva maradni, mert különben zavarunkban mi hunyjuk le a szemünket. Övjátok meg minden veszélytől. Vigyázzatok, hogy ne tegyen semmit a balserencsés napokon, ami haszontalan emberi gyarlóság. Én mindenképpen az oldalán állok, hogy lelkesítsem.

Másodszor pedig nézzétek, barátaim: királyságunk örvendett Andriamasinavalonának, míg körünkben tartózkodott. Ő a hatalmat Andriatsimiviaminandrianára, amaz pedig Andriambelomasinára ruházta (2). A tizenkét király (3) örökül hagyta rátok és rám. Én pedig rátok és Damalahyra hagyom. A királyságért nem kímélem az életemet; ti is legyetek készek a halálra érte. Ime most még mind együtt vagytok; mi sziklaszilárdságúvá tettük a királyságot. Szégyen rátok, ha szemeim elhomályosulnak Dama miatt. Ha nem hallgat rátok, gondoljatok arra, hogy a királyság a tiétek, nem az övé. „Betörjük a fejünket, eltörjük a combjainkat, elkoptatjuk az ujjunk hegyét, megvetjük az életünket – mondtátok –, mindaddig, míg Ramboasalana nem uralkodik Beszkánában” (4).

Harmadszor, barátaim, nincs olyan cselekedet, amit meg nem tettek volna nekem: így aztán nincs is hatalmasabb ember, nincs is hűresebb uralkodó, mint én. Sem a háborúban nem voltam bátor, sem tisztán látó tanácsokat nem adtam a ti támogatásotok nélkül. Nézzétek Laidamát: ha nem

volna benne józan ész, Isten nem őt adta volna nektek, hogy a nyomomba lépjen. Kétségtelenül megérdemli, mert Isten akarta őt a kezeitekbe adni, hogy az utódommá váljék. Virágzó ifjúságú és férfias szépségű király lesz. Ne fékezétek szívének a lendületét, mert az ember nem veszi el a gyermek-től azt, ami örömet szerez neki. Laidamából nem fog hiányozni a józan ész, mert én mindenütt vele leszek.

Negyedrészt, barátaim, tudjátok, hogy Laidama egy kis madár: amit ti szántok neki, az meg is kell hogy valósuljék. Nem lesztek dolog híján: tiétek lesz a felelősség és ti fogtok parancsolni. Vezessétek Damát egyenes szándékkal, mert a csavaros eszűek nem kerülhetik el, hogy olyan uralkodójuk legyen, akinek a királyságát magas fű borítja (5). Cselekedjétek úgy, hogy ne legyen keserű a bőre (6), mivelhogy semmit sem fog tudni a tanácsaitok nélkül. Inkább hiányozzék a józan ész az uralkodóból, semmint a nép vezetőiből. Amilyenek a tanácsadók, olyan a király, tőlük függ, hogy képes-e biztosítani mindenki boldogságát vagy sem. A ti dolgotok, hogy azzá tegyétek az uralkodókat, amilyené jónak látjátok.

Ehhez még azt teszem hozzá, barátaim, hogy ha szerettek engem, igyekezzetek Laidamát kiválóvá tenni. A szeretettel mutassátok meg, hogy az emlékem iránti hűséggel viseltetek hozzá. Viselkedjétek úgy vele szemben, ahogy velem szemben viselkedtetek. Ne rejtsetek el előle az igazságot. Ne tévesszétek meg. A királynak nincsenek rokonai. A származását nem osztja meg senkivel. Csupán azok a rokonai, akik támogatják, és engedelmeskednek neki. Ha kormányzásával kapcsolatosan valami terve van, tanácskozatok vele, mert egyetlen ujj nem fog meg egy tetűt, az erdő nem egyetlen fából áll és az ember a többség véleménye alapján kormányoz. Nem fogja elvetni az egyhangú véleményt, mert neki kell cselekednie a parancsoló tekintetű bikák nevében (7).

Továbbá, barátaim, őrizzétek az életét. Gondoskodjatok róla, hogy elérje az öregkort és lány legyen a bőre a nép körében (8), azért hogy minden az övé legyen a földön és az égen. Jó egészségnek kell örvendenie és sokáig kell élnie. A királynak, akinek rövid az élete, mulékony az uralkodása is. Erre minden nap figyelmeztetek benneteket. Ma ezt ünnepélyesen újból megteszem.”

II.

Másnap, ugyanabban a körben, Adrianampoinimerina elsősorban a fiához intézte szavait:

„Ó Dama, legidősebb fiam, életem része, bárcsak meghalhatnék nálad

korábban! Milyen szép vagy! Mennyire nem hasonlítasz az emberi lényekre! A számból jöttél elő. A Teremtő gyümölcse vagy. Ime Te, Damalahy: te vagy a vörös nád, a hatalmas bikák hűséges társa.

Ó Dama, nézd, hogy vonzódnak egymáshoz! Ne kényszeríts rá sem engem, sem az őseidet, hogy szégyenkezve zárjuk le szemünket. Tudod, hogy ez a királyság nemes sarjadékú nemzedékeké. Isten adománya a számmunkra. Ó gyermekeim, a te őseid élesre köszörült fejszék: nem csikorognak, ha használják őket; erős fából készült lándzsák: nem hajlanak meg, ha dő velük az ember. A te őseid tangenából (9) valók, méltók a bizalomra: úgy ítélik meg, hogy a szemük sem rezdül. A megbecsülésnek az a köre, amely körülvesz, magasra emeli az olyan embert, mint te.

Legelőszöris, kedves barátom, nézd az asszonyaimat és a gyermekeimet, akik előtted állnak: legyél irántuk olyan figyelemmel, amelyet maga Andriamasinavalona iránt tanúsítottál. Ne vedd el tőlük, ami az ő jussuk, mert nem kapták meg anélkül, hogy keresztül ne mentek volna számos megpróbáltatáson. Szeresd őket, mert te vagy a fű virága, te vagy ezen a földön nekem és a tizenkét királynak dicsősége és büszkesége.

Másodsorban, Dama, kerüld a vizályt a tieddel és ne gerjeszd erőszakra a rabszolgáidat. A király a hatalmát a sajátjai hatalmára építi (10). Csak a családja segítheti hozzá a sikerhez. Ne légy dolyfös a tieddel, mert foglyok ők, de egyúttal ők erkölcsi örökséged is. Száz mérő rizs nagy értékkel tölti meg a hombárt. Az ember sem a feleségének, sem a gyermekeinek nem engedi meg, hogy ezt eltékozzák. Az a kutya, amelyik megeszi a bárányt, a szívével fizet falánkságáért. A tiéd: ők az ezüst nyakék, amely az ősök ékessége; ők a vastag lepel, amely megvédi a reggeli fagytól: melegít, ha hideg van; pótolja a párnát, ha meleg van. A tiéd tesznek téged nagygyá.

Ó Dama, én most elmegyek és elhagylak téged. Elmesélték neked a hőstetteimet és te láttál engem munkálkodni. Hogyan ítéled meg a hatalmat és a hírnevet? Nincs olyan erdő, amelyen ne keltem volna át, nincs olyan síkság, amelyet ne vívtam volna meg. Amit Isten nekem megadott, azt maradéktalan adta meg. Kegyei szerencsét hoztak nekem, amiképpen az ősök áldásai is. Vajon nem a virágzó egészségű kutyának hívnak-e engem? Azok, akikre ebben az országban a nap süt, segítettek engem és hatalmassá tettek. Ennélfogva úgy tisztelnek, mint Imerina földjéből sarjadt királyt”.

Tudd meg, hogy leromboltam házam körül az udvart, mielőtt szálltam volna: tudd meg, hogy összeesküvők merényletet akartak elkövetni ellenem és kapumra törtek, mielőtt a házam felépült volna. Tudd meg, hogy szétmarcangoltam kötelékeimet és megismertem a legnagyobb akadályokat, mielőtt rokonszenvet ébresztettem volna. Tudd meg, hogy epét hánytam,

mielőtt elértem volna célomat. Mi több: az érett gyümölcsöt éretlenre cseréltem (11), mielőtt élveztem volna az ízét. Kiálltam a legnagyobb szenvedéseket; vért ettem és ittam együtt az ismeretlen állatokkal, mielőtt birtokba vettem volna a mindenséget.

Ó Dama, az erőszak nem ér fel a jóérzéssel. A legnagyobb keserűségben is van édesség. Rád hagyom a legjobbat, amit egy király csak kaphat, mikor téged e próbált bikák (12) körében hagylak: ha jól támogatod őket, meglesz minden, amit csak kívánsz. Még a sziklát is széthasítják, ha nekítámadnak. Kajmánok ezek, a legfélelmetesebb állatok. Minthogy függnek a hatalmadtól, add meg nekik a támogatást minden alkalommal, hogy mindig ők győzedelmeskedjenek. Ne engedd meg senkinek, hogy gonosz szándékokat sugalljon nekik, mert a királyságot e pajzsoknak, e páncéloknek köszönhetem, amelyeket sem a golyók, sem a lándzsák nem tudnak keresztül fúrni. Bármilyen döntést hozol, bármilyen vállalkozásra készülsz, hívd össze őket és tárgyalj velük, mivelhogy nem szállnak szembe a te szándékaiddal. Ha úgy tennének, mint a durva tű, amely elszakítja amit maga varr, szétzúzódnának és darabokra törnének.

De nem mernek majd téged félrevezetni. Ügyelj rá, hogy ne kövessék hiábavalóan lépteidet és ne váljanak olyan aggastyánokká, akiknek a haja az elhagyatottságtól őszült meg. A holtaké a válaszó, az élőké az árnyék. A gyermekek apjuk nyomdokaiba lépnek. Véled, fiamként, békében alhatok, Damalahy.

Hallgasd meg még ezt, barátom, emlékezz, hogy te Ramorabétól és Ralesokától származol (13). Ne legyél olyan, mint a féreg, amely megkeresi magának az ökröket (14) és ne őrizd meg szívedben azt, ami neked bosszúságot okoz. Jobb megőrizni annak a látszatát, hogy közömbös vagy a tieddel szemben. De ragaszkodj néped vezetőihez és a családodhoz, amennyiben követni tudnak téged. Ha elzárják kapujukat egy kövel, ha bevették magukat egy karókkal körülvett sánc mögé, és azt állítják, hogy neheztelnek a királyra és gögösnek mutatkoznak, akkor vágd őket ketté és vedd oda a víz sodrának; szeld őket darabokra és dobd a kutyáknak. Én nem alkudtam meg senkivel; köztük és köztem arról van szó, hogy jóért jót adunk egymásnak. Szilárdan kell kormányoznod. Egyébiránt legyél jószívű. Ha az irántad tanúsított viselkedésükön mit sem változnak és csak arra ügyelnek, hogy te uralkodj egyedül, ne változtass semmit a helyzetükön, hanem intézd úgy, hogy büszkéek legyenek a te jótéteményeidre, nappal haljanak és éjszaka éljenek (15), mert nem kímélték önmagukat, s mindezt tedd azért, hogy én legyek egyedül az úr az ország szívében.

Ezek azok a feladatok, amelyeket a gondjaidra bízok. Ne feledd őket.

Mikor én már útnak indultam, te mindig emlékezni fogsz rájuk. Ne kiméld magad, ha a királyság tőled függ. Ha jól uralkodsz és követed apád útját, ha megtartod a tanácsaimat, semmi sem akadályoz meg benne, hogy meghódítsd az egész szigetet, még ha ki sem teszed a lábad Ambohimangából és Tananarivéből. Vajon puskáimat nem nevezik az egész sziget egyedüli puskáinak?

Dama, te vagy nékem és a tizenkét királynak az örököse. És ti, többi társak, igyekezzetek ti is nagyobbá tenni a királyságot, hogy Laidamának elégedettséggel teljék meg a szíve, és hogy megteremtse asszonyaitok és gyermekeitek boldogságát. Ha a királyság messzire kiterjed, az emberek becsülni fogják királyotokat és tiszteletben tartják az akaratát is. Ne hagyjátok, hogy az ország terhét egyedül Laidama viselje, mert egy híres apa neve súlyos teher és megnehezíti egy királynak az uralkodást. Ne küldjétek fiaimat a seregek élére, ezt már mondtam néktek: most újra emlékeztetlek rá titeket, hogy tartósan az emlékezetetekben maradjon. Laidama nem fog mintául szolgálni, ő király lesz, mentes minden kötelezettségtől. Ne mondjátok vele kapcsolatban: „Jaj a fiatal sarjnak, amely nem éri el a felséges fa magasságát.” Ne tekintétek mértéknek a királyotokat, mert az ő osztályrésze a föld és a királyi nagyság. Ami téged illet, Laidama, az itt egybegyűlt egész Imerina jelenlétében a tengert jelölöm meg birtokod határaként, de szeretném, ha örökséged Imavóra szállna (16).

Ha végső álomra találnám hajtani a fejem, itt temesetek el Ambohimangában, apám és anyám mellett. Csak akkor szereted őket igazán, ha melőlük temetsz. Ne váljon Ambohimanga szomorú és elhagyott várossá. Azzá lenne atyád porhüvelye nélkül. Te pedig, ha majd meghalsz, Tananarivében temettesd el magad, kissé északabbra a hét ősi sírtól (17), ugyanabban a sorban, mint azok, de egy pompázatosabb sírba.

(1) Laidama, Ilaidama, Dama, Damlahy: családi nevek, melyeken Andrianampoinimerina fiát, Radamát szólította.

(2) Andria tsimi toviaminandriana, Andriambelomasina: a haldoklónak nagyapja és apja.

(3) A kifejezés az első imerinai királyok közös megjelölésére szolgál.

(4) Ramboasalana: Andrianampoinimerina neve uralkodása előtt. Besakana: Andrianampoinimerina palotája, mely a királynői palota jelenlegi területén helyezkedett el. Célzás a főváros meghódítására.

(5) Nehéz megtalálni a magas fű lepte ösvényt, mint ahogy nem kellemes, ha olyannal van dolga az embernek, akiből hiányzik az egyenesség.

(6) Tegyetek róla, hogy ne keltsen utálatot.

- (7) A király tanácsadói: a parancsoló tekintetű bikák. Ugyanez a kifejezés jelöli őket gyakran a továbbiakban is.
- (8) Tegyetek róla, hogy szeresse a nép.
- (9) Méreg, amelyet arra használnak, hogy próbának vessék alá a boszorkányságban bűnösnek tartott személyeket.
- (10) Családja és szolgálói.
- (11) A lemondást többre tartottam az élvezeteknél.
- (12) Célzás a győztes főnökökre.
- (13) A haldokló nagyanyja és anyja, akiket jóságukért és szelidségükért tiszteltek.
- (14) Tsingala: parányi állat, amely a vízben él és lenyelése halált okoz.
- (15) Csak olyan szemrehányást tegyél nekik, melyet gyorsan el tudnak felejteni.
- (16) I. Radama hitvese, aki I. Ranavalona (1828–1861) néven követte a trónon.
- (17) Díszhelyen (északabra); az említett hét királyi sírkő a királynő palotájának területén található.

(Közli: Révolution Africaine, (Alger) 1963. márc. 9. pp. 18–19.)

6. Ezeröttszázhat párizsi munkás felterjesztése a francia Nemzetgyűléshez a rabszolgaság eltörlése ügyében (1844)

Képviselő urak!

A főváros alulírott munkásainak van szerencsésük felkérni Önöket, hogy az alkotmánytörvény 45. cikke értelmében jelen ülésen szíveskedjenek eltörölni a rabszolgaságot. Ez a gyalázatos kór, bár már nem napjaink betegsége, még mindig létezik néhány francia birtokon. Az emberek testvérisége nagy eszméjének engedelmeskedünk, midőn felemeljük szavunkat szerencsétlen társainkért, a rabszolgákért. Szükségesnek érezzük továbbá, hogy a munkásosztály nevében hangosan tiltakozzunk az ellen, amit a rabszolgaság támogatói, bár tisztában vannak a tényekkel, mégis állítani mernek, nevezetesen hogy a francia munkás sorsa nyomorultabb a rabszolgáknál. A Code Noir 1685-ös kiadásának 22. és 25. cikke értelmében a tulajdonosoknak táplálniuk és ruházniuk kell az emberi haszonállatot; a Tengerészeti és Gyarmati Minisztérium hivatalos kiadványaiból kitűnik azonban, hogy a tulajdonosok, hetenként csak a szombatokon törődve a rabszolgákkal, kibújnak e gondoskodás alól. Sőt, Francia Guyana rabszolgáinak csak kéthetenként van „néger szombatjuk”, szemben a Code Noir 24. cikkének tilalmaival és a 26. cikk büntető rendelkezéseivel.

Bármilyen fogyatékoságai legyenek is Franciaországban a munka jelenlegi szervezetének, a munkás bizonyos szempontból szabad, szabadabb, mint a gondolkodó tulajdont védelmező bérecek.

A munkás a maga ura; senkinek nincs joga megkorbácsolni, eladni, erőszakkal elválasztani feleségétől, gyermekeitől, barátaitól. A rabszolgákat akkor sem lehetne boldognak tekinteni, ha tulajdonosaik táplálnák és öltöztetnék őket, mert ahogyan ezt de Broglie gróf úr oly jól megfogalmazta, akkor már azt is állíthatnánk, hogy az állat kívánatosabb helyzetben van az embernél, és hogy jobb oktalan állatnak lenni, mint gondolkodó lénynek. Büszke szent és nagylelkű kezdeményezésünkre biztosak vagyunk benne, hogy petíciónk nemes hazánkban visszhangra talál; bizunk Franciaország képviselőinek igazságosságában.

(1506 aláírás)

Párizs, 1844. január 22.

(Közli: Nazi Boni: Histoire synthétique de l'Afrique résistante Présence Africaine, Paris, 1971. p. 282.)

7. Libéria Függetlenségi Nyilatkozata (1847)

Az Amerikai Egyesült Államokból a 19. sz. közepén repatriált mintegy háromezer felszabadított rabszolga nevében tizenkét képviselő fogalmazta meg és tette közzé Monróviában, 1847 július 26-án az alanti Nyilatkozatot valamint az USA alkotmánya mintájára megfogalmazott Alkotmányt. Az itt közölt Függetlenségi Nyilatkozat jól tükrözi azokat az ellentéteket és ellentmondásokat, amelyek az „államalapítás” mögött meghúzódtak és a későbbiek során számtalanszor kiéleződtek.

Preambulum

Mi a Libériai Nemzetközösség népének képviselői, kongresszusra összegyűlve és azon joggal felruházva, hogy új kormányt alakítsunk, a Mindenható segítségében és oltalmában bízva, ezennel kijelentjük és nyilvánosságra hozzuk, hogy e nemzetközösség *szabad, független, önálló állam, Libériai Köztársaság* névvel és címmel.

A letelepítéshez és a függetlenséghez vezető okok

Midőn a világ népeinek bejelentjük azon új helyzetet, amelynek a létrehozására ezen Köztársaság népe indíttatva érezte magát, véleményük iránti tisztelettel szükségesnek látjuk, hogy rövid kiegészítő tájékoztatást adjunk azokról az okokról, amelyek ezen népet arra készítették, hogy előszöris elhagyja szülőföldjét és ezen a kietlen partvidéken települjön le, most pedig új, önálló, független kormányt alakítson. Ezért tiszteletteljesen felhívjuk figyelmüket a következő tényekre:

Alapvető emberi jogok és ezeket biztosító kormány

Minden ember számára elismerünk bizonyos alapvető, elidegeníthetetlen jogokat; ezek közé tartozik az élethez, a szabadsághoz és a tulajdon megszerzéséhez, birtoklásához, használatához és megvédéséhez való jog. Minden korszak emberének tapasztalata és egyetértése arra utal, hogy a kormányzás valamilyen formája vagy rendszere feltétlenül szükséges volt ahhoz, hogy ezen jogokat gyakorolják, élvezzék és megvédjék; valamint hogy minden nemzetnek joga van ahhoz, hogy kormányt alakítson, és azt a kormányzási

formát vagy rendszert válassza, alkalmazza, vagy alakítsa ki magának, amely saját véleménye szerint leghatékonyabban segíti megvalósítani ezen célokat, segítse olyan értelemben vett boldogulásukat, amely nem ütközik mások tényleges jogaiba. A kormányalkotási és az annak működéséhez szükséges minden hatalom joga tehát elidegeníthetetlen jog, s csak a legdurvább igazságtalanság szállhat szembe vele.

Alapvető emberi jogok megtagadása az Egyesült Államokban

Mi, a Libériai Köztársaság népe, eredetileg az északamerikai Egyesült Államok lakói voltunk. Ezen ország némely területén a törvény minden emberi jogot és kiváltságot megvont tőlünk, az ország más részein pedig a közvélemény – amely a törvélynél is erősebb – némított el bennünket. Ki voltunk zárva minden polgári tisztaságból. El voltunk tiltva a kormányban való bármilyen részvételtől. Beleegyezésünk nélkül adóztattak bennünket. Arra kényszerítettek, hogy egy olyan ország bevételeihez járuljunk hozzá, amely nem védett meg minket. Elkülönített és megkülönböztetett osztállyá tettek minket, és lényegében minden fejlődéshez vezető út zárva volt előttünk. Bármelyik idegen, akinek a bőre színe más volt, mint a mienk, előnyben részesült velünk szemben. Közöltük panaszainkat, de oda se figyeltek, vagy az ország sajátos jogrendszerét hozták fel ürügyként. Teljesen kioltották lelkünkben azt a reményt, hogy országunkban kedvező változások történhetnek velünk. Sóvárogra kerestünk valamilyen menedéket külföldön a megalázó lealacsonyítás elől.

Nyugat-Afrika, mint a menedékhely

Afrika nyugati partvidéke volt az a hely, amelyet az amerikai jótékonyság és emberszeretet választott ki jövőbeni otthonunk céljára. Miután kikerültünk a szülőföldön ránk nehezedett elnyomás terhe alól, azt reméltük, hogy lehetővé válik számunkra azon jogok és kiváltságok élvezése és gyakorlása, valamint azon képességeink kifejlesztése, amelyeket a természet Ura nekünk is éppenúgy megadott, mint más emberi lényeknek. Az Amerikai Gyarmatosító Társaság támogatásával letelepedtünk itt, ezen a földön, amelyet a földtulajdonosaitól történt vásárlással szereztünk meg magunknak.

Többé nem szükséges a Gyarmatosító Társaság felügyelete

Egy, a Társasággal kötött eredeti szerződésben mi, fontos okok miatt, bizonyos politikai jogkörrel ruháztuk fel a Társaságot; a Gyarmatosító Társaság viszont szerződésben kötelezte magát, hogy ha népünk bármikor képessé válik az ország vezetésére, vagy ha a nép bármely időben ezt óhajtja, ezen Társaság lemond a ráruházott politikai jogköréről, felügyeletét békés úton megszünteti és rábizza a népre sajátmaga irányítását. Ezen Társaság védnöksége és irányítása idején – mely Társaság becsületesen és nagylelkűen megtartotta a népünknek tett ígéretét – országunk fejlődött és boldogult.

A népesség, terület és kereskedelem növekedése

Népességünk időről-időre szaporodott, az Amerikából történt ide-vándorlás, valamint a helyi törzsek csatlakozásával. Határainkat időről-időre, ahogy azt a körülmények megkövetelték, az itteni lakosságtól történt tisztességes területvásárlásokkal kiterjesztettük. Ahogy területünk és lakosságunk nőtt, úgy fejlődött kereskedelmünk is. A föld igen sok civilizált országának zászlaja leng kikötőinkben és a külföldi kereskedők tisztességes, jövedelemző kereskedelmi ügyleteket indítottak meg. Egészen a közelmúltig ezek a látogatók általában békés jellegűek voltak, de ahogy egyre sűrűbbé váltak és egyre hosszabbodó partvonalunk mind több helyére terjedtek ki, olyan nehézségek merültek fel, amelyeket nyilván csak szuverén hatalmak közötti megegyezés oldhat meg.

Kormányzás a nép révén

Az elmúlt évek során az Amerikai Gyarmatosítási Társaság gyakorlatilag visszavonult a kormányzásban való minden aktív és közvetlen közreműködéstől, kivéve a kormányzó kinevezését, aki szintén letelepedett, nyilvánvalóan abból az okból, hogy a nép kormányzási képességét próbára tegye. Mindaddig nem volt panasz sem embertelen törvénykezés, rossz gazdálkodás, vagy helytelen vezetés miatt. Ezen tényeket figyelembe véve, ezen intézmény, az Amerikai Kolonizációs Társaság, azzal a jóindulattal, amely minden eddigi, velünk kapcsolatos tevékenységét is jellemezte, az Úr 1846. esztendejében, januárban, egy intézkedés-sorozattal Köztársaságunk népével minden politikai kapcsolatot megszüntetett, és visszaadta a ráruházott jogkört, átengedve a népnek a kormányzati jogot. A Libériai Köztársaság népe

jog szerint és ténylegesen is szabad, önálló, független állam, rendelkezik a kormányzáshoz szükséges minden joggal, hatalommal és hatáskörrel.

Bizalom a civilizált világ iránt

A Köztársaság népe az általa elfoglalt helyzettel járó súlyos felelősséget vállalva és a körülményekből eredő szükségszerűség folytán jogosnak tartva e meggyőződése miatt bizalommal számít a civilizált országok jóindulatú figyelmére.

Nincsenek területi igényeink

Libéria nem a kapzsi törekvések melegágya, sem a fősvény spekuláció engedelmes eszköze. Nem a területnövelés vágya hozott bennünket erre a partvidékre, s nem hisszük, hogy azon nemes szándékú emberek gondolataiban, akik minket e menedékhely megszerzésében segítettek, ilyen alantas feltételzés megfordult volna. Libéria számunkra menedékhely a legszörnyűbb elnyomás után.

Ideérkezésünkör táplált reményeink

Afrika partjaira jöve, abban a szép reményben ringattuk magunkat, hogy módunkban lesz gyakorolni és fejleszteni azon képességeinket, amelyek az emberi méltóságot jelentik; reméltük, hogy táplálhatjuk szívünkben a törekvés lángját; dédelgethetjük és valóra válthatjuk azokat a vágyakat, amelyeket a jóságos Teremtő minden ember szívében elültet; reméltük, hogy mindenkinek, aki fajtánkat megveti, gúnyolja és elnyomja, megmutatjuk, hogy mi is ugyanolyan emberi lények vagyunk, mint ők, mi is fogékonyak vagyunk mindenféle jóra, akárcsak ők, és képesek vagyunk ugyanolyan előrehaladásra, mint ők, mindabban, ami az embernek értéket ad, őt méltósággal ruházza fel. Lelkesített minket a remény, hogy itt szabadságban nevelhetjük fel gyermekeinket, úgy ahogy azt tennünk kell, hogy a jóhírnév megbecsülésére ösztönözzük majd őket, felgyújtjuk bennük a magasztos emberbaráti érzéseket, s szilárdan megalapozzuk bennük az emberiség, az erény és a valóság alapelveit. A legfontosabb okok egyike, amiért szülőföldünket, gyermekkorunk színhelyét örökre elhagytuk és legkedvesebb kapcsolatainkat is megszakítottuk, az volt, hogy vágytunk egy csendes pihenőhelyre, ahol a félelem nyugtalanításától és a zaklatásoktól megszabadulva, nyugalomban és biztonságban járulhattunk imáinkkal atyáink istenének színe elé.

A remények megvalósulása

Mindeddig legnagyobb reményeink megvalósultak. Libéria már ezrek boldog otthona, olyanoké, akik egykor az elnyomás halálra ítélt áldozatai voltak. Ha továbbra is zavartalanul folyhat természetes és spontán fejlődésünk, ha törekvéseinket nem gátolja a féltékeny nagyravagyás és a lelkiismeretlen zsuroriság bénító fondorlata, akkor Libéria egyre szélesebbre tárja majd kapuit ezrek számára, akik jelenleg aggódó szívvel keresik a megnyugvás honát.

A törvényhatóságok, iskolák, templomok mindenki számára nyitva állanak

Igazságszolgáltatásunk idegenek és saját népünk számára egyaránt készen áll, hogy sérelmeiket orvosolja, panaszaira jogorvoslással szolgáljon, és a bűncselekmény elkövetőit megbüntesse. Sok, nagy létszámmal látogatott iskolánk bizonyítja erőfeszítéseinket és óhajunkat, hogy gyermekeink fejlődjenek.

Mindenütt láthatók templomaink, ahol a Teremtőhöz imádkozunk, tanúsítva vallásosságunkat és a Gondviselésbe vetett hitünket. Az Afrikai Bennszülöttek, akik velünk együtt meghajolnak az élő Isten előtt, azt állítják, hogy belőlünk, gyarlókból eltávozott a kereszténység fénye, holott mi csapást mértünk az átkok átkára, a rabszolgaságra mindenütt, ameddig csak hatáskörünk kiterjedt.

Felhívás a világ népeihez

MINDEZÉRT az emberiség, az erény és a vallás nevében, a Mindenható Isten nevében, aki valamennyiünket teremtett és megítél, a kereszténység nemzeteihez fordulunk, azzal a határozott, tiszteletteljes kéréssel, hogy azzal az együttérzéssel és barátsággal tekintsenek ránk, amelyre helyzetünk sajátos volta miatt rászolgáltunk, – és terjesszék ki ránk is azokat az iratlan nemzetközi szabályokat, amelyek a civilizált és független államközösségek barátságos kapcsolatát jelentik.

(Közli: George Padmore: Pan-Africanism or Communism? Dennis Dobson, London, 1956, pp. 381–385.)

8. Macemba, yao főnök levele a német gyarmatosító csapatok főparancsnokához (19. sz. vége) (Részletek)

Kelet-Afrikában, Tanganyika területén, Hermann von Wissmann, a „Német-Keletafrikai Császári Véderő” alapítója és parancsnoka, egyébként Bismarck veje, páratlanul véres hadjáratot vezetett a honi törzsek és népek ellen. Egyik ultimátum-szerű felszólítására a Yao törzs feje, a mai Tanzánia kontinentális területén, az itt közölt válaszlevelet küldte, kb. 1890-ben vagy nem sokkal ezt követően. Macemba földjéről elmenekülni kényszerült, de még 1906-ban is találkozni nevével a mozambiki területéről a német gyarmatosítók ellen támadó ellenálló erők egyik vezetőjeként. További sorsáról nem találtunk adatot.

Én meghallgattam amit mondott, de semmi okát nem látom, amiért Önnek engedelmeskednem kellene – inkább meghalnék. Semmilyen kapcsolatban sem állok Önnel és fel nem foghatom, miért kapnék Öntől akárcsak egy pesá-t (1) vagy akár egy negyed pesá-t, vagy egy tűt, vagy egy szál fércet. Hiába keresek magyarázatot arra, hogy miért kellene engedelmeskednem Önnek. Ha barátság az, amit kíván – bármikor kész vagyok rá, ma és mindig; de alattvalója, az nem lehetek... Ha háború az, amit kíván, arra is kész vagyok, de sohasem leszek az alattvalója ... Nem borulok a lábai elé, hiszen Ön épp úgy az Isten teremtménye, akárcsak én... Én szultán vagyok az országomban. Ön szultán ott a sajátjában. De látja, mégsem mondom Önnek, hogy engedelmeskedjék nekem; mivelhogy tudom, hogy Ön szabad ember... Ami engem illet, nem vagyok hajlandó elmenni Önhöz, de ha Ön elég erős, jöjjön értem.

(1) pesa: igen kis pénz: a rupia töredéke

Forrás: szuahéli nyelvű eredeti: Reichskolonialamt, No. 747. Deutscher Zentralarchiv, Potsdam
Közli: F.F. Müller: Deutschland–Zanzibar–Ostafrika, Berlin, 1959.
p. 455.

9. Négy levél Kelet-Afrika gyarmatosításának éveiből (1889–1892)

Az itt közölt levelek némi izelítőt adnak a gyarmatosítók egymás közti versengéseiből és intrikáiból is. Szerzői közül a legjelentősebb Mwanga kabaka (fejedelem) – az itt közölt 1. és 3. levél írója – aki a Kelet-Afrikát és a környező szigetvilágot ellepő francia, angol és német „üzletemberek” és misszionáriusok, valamint a környező terület egy részét régóta uralmuk alatt tartó arab szultánok harcában igyekezett hol az angol, hol a német gyarmatosítók segítségét elnyerni a többiek ellen.

A levelek megértéséhez tudni kell, hogy a 3. levélben említett Peters a német gyarmatosítás egyik legelszántabb úttörője volt Kelet-Afrikában. Az Afrika felosztását szankcionáló Berlini Konferencia napjaiban, 1884 végén 12 „szerződés”-ben biztosította Németországnak Zanzibár és a keleti partvidék jórészének birtoklását (ennek megszervezése céljából 1885-ben ő teremti meg a Német Keletafrikai Társaságot), majd 1890-ben Mwangával íratja alá – mint e levelekből is kiderül – az Uganda feletti német uralmat elismerő szerződést. Néhány hét múlva azonban, 1890 júliusában, Nagy-Britannia és Németország megállapodnak e terület egymás közti felosztásáról; Németország, Helgoland fejében, lemond Zanzibárról és elismeri a britek jogát egyebek között Uganda bekebelezésére. Ezt követően az angol Sir F. Lugard vallási elmentéitekre hivatkozva előbb küzi a területről a muzulmánokat, majd az anglikánok (protestánsok) nevében háborút visel a katolikusok (főként tehát a franciák ill. a nekik behódoltak) ellen. Mwanga, szövetkezve később a szomszéd terület kabakájával, Kabarégával, az angol megszállás ellen felkelést szervez; több éves harc után az angol erők legyőzik az afrikai ellenállást, és elfogják Mwangát, aki száműzetésben hal meg a Seychelles szigeteken, 1903-ban.

IV.

Henry Wright Duta Kitakule anglikán lelkész egy zanzibári misszionáriushoz, 1892. április 5.

Második alkalommal írok Önnek, hogy Ugandáról tájékoztattassam. Első levelemben elmondtam, hogyan harcoltunk a katolikusokkal, és üztük el Mwanga királyt.

Amikor a katolikusokat elüztük, Mwanga elmenekült és eljutott Kizibába, amely német terület, és ottmaradt. Számtalanszor kértük leveleinkben, hogy térjen vissza trónjára, de ezt visszautasította, és a németekhez fordult segítségért. Megtagadták. Mindezek után Mwanga egy írásos javaslatot juttatott el hozzánk, amelyben ez állt: „Vissza akarok témi trónomra”, – mi hívtuk őt és ő otthagya a katolikusokat és visszatért, s mi visszaállítottuk a királyságát. A későbbiek során bizonyos ugandai, illetve budui területeket jelöltünk ki az összes katolikus számára, ahol ők külön élhettek. Megmondtuk nekik: „nem akarunk újra érintkezni a katolikusokkal.”

Jelenleg mi, protestánsok, hatalmas területet birtokolunk, ezenfelül miénk az összes sziget is. Most pedig a mohamedánok kérnek bennünket arra, hogy engedjünk át nekik egy területet, ahol letelepedhetnek és nem harcolnának többé ellenünk; a feltételekkel viszont még nem értünk teljesen egyet. Reméljük, hogy a protestánsok most már vezető hatalomra jutnak Ugandában, és azt hiszem, hogy az ország most már talán békességben fog élni. Mwanga király hivatalos nyilatkozat aláírását javasolta nekünk, mely szerint ő áttér a protestáns hitre, de mi azt mondtuk neki: „Maradj még egy ideig katolikus”, ami eddig is volt, mivel még nem volt igazi, őszinte hívő. Mwanga király pedig felvonta az angol zászlót és most is a háza előtt lobog.

(Források: Public Record Office, London, és Zanzibar Secret Archives. Közli: D.A. Low: *The Mind of Buganda*. University of California Press, Berkeley, 1971. pp. 24–27.)

érkezett-e Önhöz? Az Isten áldja és tartsa meg Önt. Bízzon bennem, az ön testvérében és barátjában.

Leon Mwanga Uganda
kabakája (királya)

- (1) *Usukuma*: terület a Viktória tó déli részén
- (2) *Usugara*: a Viktória tó délnyugati partvidéke
- (3) *Stokes*: Charles Stokes, európai kereskedő volt-misszionárius
- (4) *Nyanza*: Viktória-tó

II.

Apolo Kagwa Katikiro, (alvezér) levele Euan-Smith ezredes brit főkonzulnak, Zanzibar, 1890. április 25.

Viktória angol királynő főkonzuljának, aki Zanzibarban lakik

Én, Uganda uralkodójának, Mwangának a nagyvezire, tájékoztatni szeretném Önt a dolgok állásáról. Bennünket, Uganda egész lakosságát, keresztényeknek neveznek. Nincs azonban közös tanácstestületünk. Két párt-ra szakadtunk. Az egyik párt a katolikusok (római katolikusok). Őket a franciák tanították meg erre a vallásra. A másik párt mi magunk vagyunk, a Biblia vallásának hívei (protestánsok), minket pedig az angolok térítették erre a hitre. Ezek a katolikusok az országnak mintegy felét, mi pedig körülbelül a másik felét alkotjuk. Amikor Mr. Jackson megérkezett hozzánk Ugandába, miután Mwanga hívta őt, háború közepette talált bennünket. Ellenségeinkkel, a mohamedánokkal harcoltunk.

Mikor kértük őt, hogy segítsen nekünk, azt mondta: „Ha segítetek nektek, akkor nektek, az egész népnek, az országnak és a királynak egyaránt angol protektorátus alá kell helyeznie magát.” Mi, a Biblia vallásának hívei, azonnal beleegyeztünk Mr. Jackson feltételeibe, de a katolikusok ragaszkodtak ahhoz, hogy nem helyezik magukat angol protektorátus alá mindaddig, amíg a partvidéken lakókat is meg nem kérdezik, így ebben a dologban nézeteltérés támadt közöttünk, mi különváltunk, és rögtön beleegyeztünk, hogy Mr. Jackson feltételeit elfogadjuk, a katolikusok pedig azonnal úgy döntöttek, hogy máshova mennek.

Igy hát, amikor már készültünk elhagyni az országot, Mr. Jackson azt javasolta nekünk, hogy várjunk türelmesen, mert ő is egyetértett azzal, amit a katolikusok mondtak, azaz, hogy jobb lenne, ha írának a zanzibári be-

folyásos embereknek, — abba is beleegyezett, hogy Mr. Gedge (1) velünk maradjon és segítsen nekünk, akik valóban támogathatják küzdelmünket. Zászlaját Mwangánál hagyta azzal, hogy valószínűleg visszatér a partra embereinkkel, Samuel Mwambával és Victor Senkejivel. Ezek Mwangá udvarának befolyásos emberei, ők viszik ezeket a leveleket is, így csak annyit mondhatok Önnek, hogy jómagam és valamennyi társam elvetünk minden más megoldást, miután egyszer már megígértük, hogy angol protektorátus alá helyezzük magunkat, ha segítenek nekünk. Nem fogjuk megváltoztatni azt, amibe egyszer már beleegyeztünk.

Befejezem levelemet, Szívélyes üdvözléssel

maradok etc.

Apolo Katikiro, Uganda

(1) *Gedge*: Jackson kísérője

III.

L. Mwangá kabaka levele Euan-Shmithnek, a brit főkonzulnak Zanzibar, 1890. április 26.

Tájékoztatom Önt az ugandai hírekről. Amikor a mohamedánok kiűztek engem, egy szigeten laktam. Elküldtem Mr. Jacksonhoz segítségért, de megtagadta, mondván: „Most nem tudok Önnek segíteni”.

Igy hát egyedül harcoltunk és elűztük őket. Amikor visszatértem Mengoba, a német Mr. Peters eljött hozzám és arra kért, hogy írjak alá számára egy kereskedelmi szerződést, és én ezt megtettem. Ezután jött Mr. Jackson és olyan szerződést akart, mely szerint ő az ország vámjait bérbeveheti, a saját zászlaját kitűzheti, és én alávetem magam utasításainak és én is, és a népem is megtagadta.

Most két emberem útban van az angol konzulhoz és a francia konzulhoz és a német konzulhoz, e két emberem neve: Samuel Mwemba és Victor Senkezi, mindketten magas tisztséget viselnek udvaromnál, hogy tanácsot kérhessenek. Ha hajlandók segíteni nekünk, mivel viszonyozhatnánk ezt nekik? Én ugyanis nem szeretném nekik (vagy Önnek) országomat odaadni. Azt óhajtanám, hogy minden európai országból jöjjenek hozzánk emberek, és építkezzenek, kereskedjenek kedvükre.

Igy hát arra kérem, adjon fegyvereket és lőport, hogy Ugandába mehessünk és onnan egzsersmindenkorra kiűzhessük a mohamedánokat.

Maradok, etc.

Mwangá, Uganda királya

I.

L. Mwanga kabaka (uralkodó) levele F.J. Jacksonhoz, a Brit Kelet-afrikai Társaság expedíciója vezetőjéhez, 1889. június 15-én

Irok a fehér embereknek, az angoloknak, akik Maszáföldön át Usoga felé haladnak. Üdvözetemet küldöm az Urban szeretett barátainak. Üdvözetem után következnek híreim. Hallgassátok meg azokat. Régebben én nagyon gonosz ember voltam, és ezért népem elűzött engem királyságomból. Az Usukumában (1) lakó európaiakhoz menekültem és keresztény hitre tértem. Isten színe előtt megbántam minden bűnt, amit elkövettem. A keresztények, akik az európaiakkal együtt az országban maradtak, a mohamedánok ellen harcoltak és kiűzték őket. A keresztények aztán elmentek és Usugarában (2) éltek. Leveleket írtak az európaiaknak, hogy azok engem rávegyenek a visszatérésre, majd ismét a mohamedánok ellen harcoltak. Ismét átvettem a királyi hatalmat. Ekkor érkezett hozzám Mr. Stokes, (3) aki leveleket hozott és beszélt nekem Önről, — ugyanis nem talált meg engem Ugandában. Mr. Mackay Usukumában volt. Hírül adták nekem, hogy 12 európai 1000 fegyverrel vonul Maszáföldön át Usoga felé, Ugandába akarván eljutni. Így hát Mr. Stokes elvitt engem hajóján a keresztényekhez (Ugandába): láttam, hogy másodszor, majd harmadszor is küzdenek a mohamedánok ellen, s harmadik alkalommal legyőzték őket (a mohamedánokat). Láttam egy szigetet a Nyanza tóban, (4). Házat építettem a partján. Elvettem az összes szigetet és minden csónakot a mohamedánoktól, egyet sem hagytam meg számukra. Most a szigeten lakom. Innen ízenem Önnek, hogy idejöhetne, és mi, keresztények, összefoghatnánk. Isten segítségével győzni fogunk. Kérem Önt, legyen olyan jó, jöjjön el és helyezzen vissza királyi hatalmamba. Adok Önnek rengeteg elefántcsontot, és Ugandában bármilyen kereskedelmi ügylettel foglalkozhat, vagy az uralmam alatt álló országban bármit tehet, amihez kedve van. Figyeljen rám mégegyszer, atyám! Ha jön, akkor ízenjen és én majd elküldöm Önért a csónakokat... Stokes itthagytott egy levelet, amelyet most elküldök Önnek. Azt mondta, hogy ha az európaiak megjönnek, mielőtt én visszatérek, add nekik ezt a levelet. Stokes ismét elment Usukumába, hogy puskaport hozzon. Azt mondta, hogy ha az európaiak Usogába érkeznek, várjanak, hamarosan visszatérek, nem fogok késlekedni. Az embert, akit Önhöz küldök, Ukasának hívják, ha odaér Önhöz, mindenről hírt ad, amikor ön Akoliba érkezik. Nem tudom, hogy az az első ember, akit Önhöz küldtem, vajjon meg-

10. Szerződés Franciaország és Yatenga királyság között (1895)

Yatenga a jelenlegi Mali és Felső-Volta határán, jobbára a felső-voltai területen létesült királyság; kialakulása a 13. századra tehető. A 19. század végén belső harcok folytak Piga naba (király) trónjának utódlásáért. Bár Patougou naba már elfoglalta a trónt, még javában harcok dúltak Ouahigouya főváros körül, amikor a francia Gyarmatügyi Minisztérium utasította francia-szudáni főkormányzóját a Yatengával és más környező állam-szervezetekkel (Mossi, Gourounsi) való szerződések gyors megkötésére, hogy ezzel megelőzzék a Niger folyó felé előretörő angolokat. Ezért kínálta fel a yatengai fővárosba látogató Destenave kapitány a francia védelmet Patougounak, vetélytársaival szemben, amit ez a szerződés szentesít.

A Francia Köztársaság nevében, egyfelől Albert Grodet úr, a Becsületrend tisztje, és a Szudán kormányzójának képviselőjében megjelent Destenave tiszteletbeli gyalogsági kapitány,
másrésről

Patougou-naba, Yatenga királya között az alábbi szerződést kötötték:

1. cikk – Yatenga királya királyságát Franciaország protektorátusa alá helyezi mind a maga, mind pedig örökösei nevében.
2. cikk – Yatenga királya elfogad egy helytartót, kísérettel együtt, amelynek létszámát a mi belátásunkra bízza.
3. cikk – Yatenga királya a jövőben csak akkor köthet új szerződést, ha erre a képviselőinek közvetítése útján elnyerte a Francia Köztársaság kormányának engedélyét.
4. cikk – Yatenga királya kötelezi magát, hogy védelmet biztosít minden francia és francia alattvaló számára, aki Yatengába jön kereskedni és hogy áruikra semmiféle vámot nem vet ki.
5. cikk – A Francia Köztársaság segítséget és védelmet ígér Yatengának a szomszédos országok támadásai ellen.
6. cikk – Védelmünk megtisztelő tanúbizonyságaként Yatenga királya egy francia zászlót kapott, amelynek megőrzésére kötelezi magát.

Készült Ouahigouyaban, 1895. május 18-án, négy példányban, az első és a második Szudán Kormányzójának címezett, a harmadik Yatenga királyának adatott át, a negyediket pedig a misszió levéltárában őrzik meg.

Alíráások: Destenave, Voulet hadnagy, Margaine hadnagy, Baba Konaré, a misszió tolmácsa.

Közli: Nazi Boni, id. mű p. 292.

11. A fashodai incidens (1898)

(Részlet Winston S. Churchill: A folyami háború c. könyvéből) (1899)

A Szudán meghódításáért folyó, lord Kitchener vezette brit gyarmati háborúban (1896–1899) egy fiatal hadnagy: „Winston S. Churchill is részt vett. A hadműveletekről és a háború politikai aspektusáról nagy feltűnést keltett könyvet írt, amely még 1899-ben megjelent. Könyve helyenként élesen bírálja az angol kolonializmust és Kitchener magatartását. Az első kiadás előszavában egyben hálóját fejezi ki a szerző az afrikai brit gyarmatosítás egyik legnevesebb irányítójának, Sir C. Rhodesnak, a könyv írásához nyújtott értékes segítségével.

Közöljük a könyv „A fashodai incidens” című, 19. fejezetének rövid részletét.

Tisztázzuk mindenekelőtt Szudán újbóli meghódításának nemzetközi szempontjait. A lényeges kérdéseket illetően megszűntek a viták Anglia és Franciaország között a Felső-Nílus völgyével kapcsolatban, egy Londonban 1899. március 21-én lord Salisbury és M. Cambon által aláírt megegyezés szerint. A nyilatkozat, amely kölcsönösen megszabja a két hatalom hatáskörét, az előző évben kötött Niger-Egyezmény IV. §-ának kiegészítését képezi... Lényege, hogy a Nílus egész csatornarendszerét Anglia és Egyiptom részére biztosítja és kiköti, hogy Franciaország ezen hatalmakkal szemben szabad kezet kap Észak-Afrikának a Nílustól nyugatra fekvő, európaiak által még el nem foglalt egyéb részein. Egy fél világrésznyi terület ilyen elképesztő megosztása két európai ország között aligha válthatja ki a többi ország lelkesedését. Mindazonáltal Németországot megnyugtatta a felső Nílusvidékkel kapcsolatban előírt „nyitott kapu” politikai ígérete, Olaszország enyhe tiltakozás után követte Németország példáját, Oroszországnak nem voltak érdekei ezen a területen. Franciaország és Anglia megegyeztek, a többiek véleményét pedig nem kérték ki: így azt lehet állítani, hogy az egész világ általában elfogadta a Nyilatkozatot.

Talán még korai lenne, ha megpróbálnánk megállapítani, hogy a szerződést megkötő hatalmak közül melyik van előnyösebb helyzetben. Franciaország egyetlen tollvonással, minden komolyabb katonai erőfeszítés nélkül megszerezte azokat a jogokat, amelyek végeredményben később lehetővé tennék számára hatalmas afrikai területek anektálását. Amit valójában most elnyert, azt mint jogilag elismert „igényelt területet” lehetne jellemez-

ni. Ezt a jövő átváltoztathatja befolyási területté, és a még távolabbi jövő meghozhatja az egész terület teljes meghódítását. Sok nehézséggel kell megküzdeni. A senussiak (1) nagy befolyását meg kell szüntetni. A független Wadai királyságot meg kell hódítani. (2) Sok kisebb ország uralkodója kétségbeesett ellenállást fog kifejteni. Mindent egybevetve, Franciaország számára van elegendő, az elkövetkező időszakban elfoglalható terület Közép-Afrikában. S ha már megbirkózott is ezzel a hosszú ideig tartó feladattal, még mindig nem biztos, hogy az elfoglalt területek túlságosan sokat érnek. Ez a rész magában foglalja a Nagy Szahara sivatagot és hasonló nagykiterjedésű, kevésbé értékes, bozótos, vagy mocsaras területeket. Egyetlen jelentősebb folyó, a Shari szeli át, amely soha nem éri el a tengert, és még a Csád tó is, amelybe a Shari folyó ömlik, valamilyen földalatti nyíláson szivárog el és rohamosan alakul át hatalmas mocsárrá. Nagybritannia és Egyiptom viszont másrészt olyan területeket biztosított magának, amelyek, bár kisebbek, de mégis nagy kiterjedésűek, termékenyebbek és viszonylag könnyebben közelíthetők meg. Ez gyakorlatilag már el van foglalva és a Nílus-nyújtotta viziutat is magában foglalja. Franciaország Afrika térképének jó részét kékkkel fogja jelölni, s így a kontinens térképe a hazafias tekintetnek kellemes látvány lesz; már most megjósolhatjuk azonban, hogy mielőtt még Franciaország fejleszthetné területeit – hogy törekvését befolyássá, a befolyást pedig meghódítássá változtassa – keményebben kell dolgoznia, többet kell fizetnie és tovább kell várnia befektetési megtérülésére, mint a Nílus-völgyének szerényebb tulajdonnal rendelkező gazdáinak. És még amikor már eredménye is lesz munkájának, akkor sem biztos, hogy az túlságosan sokat érő lesz.

- (1) senussi: mohamedán testvéri szövetség főként a jelenlegi Líbia területén, nagy befolyással a szaharai beduin lakosság köreiben.
- (2) Wadai királyság: a 16–19. századbeli a Szahara déli szélein elhelyezkedő harcos, lovasságáról híres állam. Bomlása a gyarmatosítók behatolásának következménye; területe jórészt a mai Csád-Líbia-Szudán határvidékre esett.

(Winston S. Churchill: *The River War*
Thomas Nelson and Sons, London etc. 1899, pp. 400–402.)

12. Az első (párizsi) Pánafrikai Kongresszus határozata (1919)

Az amerikai földön, 1900-ban kezdeményezett pánafrikai mozgalom az 1900-ban megrendezésre került pánafrikai konferencia után 1919-től kezdve elkezdte nemzetközi Pánafrikai Kongresszusok szervezését, főként európai fővárosokban. Itt közöljük az első Kongresszus határozatát. Fő fogalmazója W.E.B. Du Bois volt. (Megjegyezzük, hogy egyes források az 1900-as konferenciát az első Pánafrikai Kongresszusként tartják nyilván, s így az 1919-es párizsi Kongresszus több forrásban másodikként szerepel.)

- (a) A Szövetséges és Társult államok készítsenek az afrikai honos lakosság védelmére olyan törvénykönyvet, amely hasonló a tervezett nemzetközi munka-törvénykönyvhöz.
- (b) A Nemzetek Szövetsége létesítsen állandó hivatalt, amelynek speciális feladata legyen ezen törvények végrehajtásának ellenőrzése, a bennszülöttek politikai, szociális és gazdasági boldogulása érdekében.
- (c) A világ négerjei követelik, hogy ezentúl az afrikai honos és az afrikai származású embereket az alábbi elvek értelmében irányítsák:
  - (i) *Föld:* a földdel és annak kincseivel a bennszülött lakosság rendelkezék, amely mindenkor annyi földterület tényleges tulajdonjogával bírjon, amennyit jövedelmezően meg tud művelni.
  - (ii) *Tőke:* A tőkebefektetést és a koncessziók megadását olymódon kell szabályozni, hogy a lakosság kizsákmányolása és az ország természeti kincseinek kiapasztása megakadályoztassék. A koncessziók mindig időben korlátozottak és állami ellenőrzésnek alávetettek legyenek. Figyelembe kell venni a lakosság szociális igényeit és a hasznot a lakosság szociális és anyagi boldogulása céljára meg kell adóztatni.
  - (iii) *Munka:* A rabszolgaságot és a testi fenyítést meg kell szüntetni, a kényszermunkát is csak bűncselekmény büntetéseként szabad alkalmazni. A munka általános feltételeit az állam határozza meg és szabályozza.
  - (iv) *Oktatás:* Minden bennszülött gyermek legyen jogosult közköltésen megtanulni saját, valamint a gyámország nyelvén olvasni és írni, továbbá az ipar valamelyik szakágában kiképzést nyerni. Az államnak ezenfelül lehetővé kell tenni minél nagyobb számú bennszülött felsőfokú műszaki vagy kulturális oktatásban való

részvételét. Az itt folyó oktatáshoz bennszülött tanári testületet kell biztosítania.

- (V) *Az Állam:* Biztosítani kell az afrikaiak számára a kormányzásban való részvétel jogát, mihelyt ezt fejlődésük lehetővé teszi, azon elv alapján, hogy a kormány van a lakosságért és nem a lakosság a kormányért. Nyomban lehetővé kell tenni, hogy részt vállalhassanak a helyi és törzsi kormányzásban, az ősi szokásjognak megfelelően. Ezt a részvételi lehetőséget fokozatosan kell szélesíteni, olyan arányban, ahogy a kiképzés és a tapasztalatok módot nyújtanak rá, a magasabb állami hivatalokra is, amíg aztán, a kellő időben, Afrikát az afrikaiak elgondolása szerint irányítják majd... Ha bármikor is bebizonyosodna, hogy afrikai származásúak nem részesülnek megfelelő bánásmódban bármely állam részéről, vagy az, hogy valamely állam szándékosan kirekeszti néger származású tanult polgárait vagy alattvalóit a politikai vagy kulturális testületekből, úgy a Nemzetek Szövetsége feladata legyen erre a haladó világ figyelmét felhívni.

(Közli: Colin Legum: PanAfricanism.

Frederick A. Praeger, New York, 1963, pp. 133–134.)

13. A brit Munkáspárt elemzése az afrikai imperialista tevékenységről (1926)

A huszas években világszerte élesebbé vált az antiimperialista és antikolonialista politikai harc. A brit Labour Párt Kutató Csoportja is foglalkozott ekkor a brit imperializmus afrikai tevékenységével és egy-egy elemzést készített a Kelet- és a Nyugat-Afrika-i brit tevékenységről. Az alábbiakban közöljük a kelet-afrikai imperializmussal foglalkozó tanulmány egy részletét.

Kelet-Afrikában a kapitalista termelési rendszer nagyon is új és teljesen idegen eredetű fejlődési folyamat. Semmiképpen sem tekinthető az országban megváltozott gazdasági körülményekből eredő spontán fejlődésnek.

A kapitalizmust egyetlen emberöltő alatt erőszakolták rá Kelet-Afrikára. 35 évvel ezelőtt itt nem voltak vasutak, bányák, gyárak és valójában bérmunkások sem.

Az a tény, hogy ezt a rendszert hirtelen kívülről hozták be, azzal járt, hogy hatása sokkal világosabban látható, mint olyan országokban, ahol a kapitalizmus lassan, fokozatosan alakult ki. Talán nincs is a világon olyan ország, ahol a kapitalizmus gépezetének működése leplezetlenebbül tárulna fel, mint Kelet-Afrikában.

Ezek az országok, amelyeknek területe egymillió négyzetmérföld, minden olyan feltétellel rendelkeznek, ami a kapitalizmus expanziójához szükséges; hatalmas területekkel, amelyeken vasútvonalakat, kikötőket, hidakat és épületeket létesíthetnek; nyersanyagokkal, beleértve a rezet és a szenet is; „a legcsodálatosabb hatalmas földterület, megfelelő vízellátással, amely szinte valamennyi trópusi, szubtrópusi és mérsékelt égövi gazdasági növény termesztésére alkalmas”; s olyan bennszülött lakossága van, amelyet a világ a legengedelmesebbek tartanak.

A kormányzat egész szervezete és ügyintézése a bennszülött lakosság teljes mértékű leigázásán alapszik és azt a célt szolgálja, hogy ...arra kényszerítse az afrikai lakosságot, hogy európai gazdáknak dolgozzon. A munkaerőt a kormány toborozza és ellenőrzi, és minden lehetséges eszközt, beleértve a katonai szolgálatra való behívást is, felhasználnak a bennszülötteknek a munkaerő-piacra való kényszerítésére. Minden terület, kivéve azokat, amelyeket már eladtak az európaiaknak, a Korona tulajdona, és egyetlen ugandai körzet kivételével az afrikaiaknak csak bizonyos korlátozott területű földbirtokok nagyonis bizonytalan feltételű igénybevételét engedték meg.

A vasutak, kikötők, bányák és gyárak vagy a kormány vagy az európaiak tulajdonában vannak.

A termelőeszközök és a munkaerő ilyen teljes mértékű kézbe tartása miatt úgy tűnhetne, hogy ha a kapitalista rendszer valahol, akkor éppen Kelet-Afrikában sikerrel tudja véghezvinni a termelési tevékenységet. Imperialista úttörők, mint pl. Sir Frederick Lugard, (1) Kelet-Afrikát a brit behurcolók mérhetetlen jóléte ígéréteinek és a brit gyáripárosok nagy, új piacának tekintették.

Mi lett az eredménye az egy emberöltőn át tartó brit fennhatóságnak?

Kelet-Afrika egyes részei, mielőtt az európaiak birtokukba vették, gabonát exportáltak. Most a kormány importálni kénytelen az élelmiszert olyan országokba, amelyek igen alkalmasak bármilyen növény megtermesztésére. Olyan időszakok is voltak, amikor éhínség pusztított.

Betegségek – a bennszülöttek által már ismertek és az európaiak által behurcoltak – félelmetes gyorsasággal terjedtek és a lakosság száma csaknem valamennyi kelet-afrikai országban csökken.

Mindeddig ezek a kapitalista kizsákmányolás tényleges eredményei... De van Kelet-Afrika kizsákmányolásának még egy szempontja, amelyet, végülis figyelembe kell venni. Azt tudniillik, hogy bármekkora nyereséghez jutnának is, vagy bármekkora számítanak is a társaságok és a magántulajdonosok az afrikai bennszülöttek munkája révén, az ország fontos még a kapitalizmus számára, töleg mint a hiteluzsorások tevékenységi terepe és mint a brit nehézipar termékeinek piaca.

Azt a 10 millió angol font kölcsönt Kelet-Afrika szállítmányozásának fejlesztéséhez, amelyet a Parlament 1926. februári ülésének megnyitása után jelentettek be, az elkövetkező tíz év során majd a brit munkások fizetik meg adó formájában, – viszont az acél- és gépipari termékekből történt nagy megrendelések teljesítésének hasznát, amelyre e kölcsön megadása következményeként számítanak, a brit munkáltatók fogják zsebre venni.

Ezért éppen maga a kapitalizmus készletű egyesülésre országunk munkásait és Kelet-Afrika bennszülöttjeit közös harcban egy olyan rendszer ellen, amely utolsó szakaszában számunkra állandó életszínvonal-süllyedést, az ő számukra pedig olyan életkörülményeket jelentenek, amelyek alig jobbak a rabszolgaságnál.

(1) Sir F. Lugard, brit gyarmatosító. Lásd könyvünkben a „Négy levél Kelet-Afrika gyarmatosításának éveiből” bevezető jegyzetét.

British Imperialism in East Africa, Labour Research Department, London, 1926, pp. 1–5.

közli: W. Wallbank: Dokuments on Modern Africa, Nostrand Co. Princeton, 1964. pp. 35–37.

14. Részletek az ötödik (manchesteri) Pánafrikai Kongresszus határozataiból (1945)

A Pánafrikai Kongresszusok sorában az utolsó, s egyben az első olyan, amely már valóban döntően afrikai volt, az 1945. október 15.–19.-én megrendezésre került manchesteri kongresszus. A mozgalmat már majdnem az alapításától végigkísérő DuBois képviselte az amerikai négerséget, míg Nkrumah, Kenyatta és más hangadó vezetők az afrikai népek és a rövidesen megalakuló új államok képviselői voltak. Itt először szerepeltek számottevő marxista csoportok is pánafrikai kongresszuson. A mozgalom nem eléggé összafrikai voltát mutatta azonban, hogy az afrikai francia gyarmati területről nem voltak jelen küldöttek. Itt közöljük a megfogalmazott határozatok néhány részletét.

I.

Mivel Nagybritanniában egyenlő lehetőségeket kell biztosítani minden gyarmati vagy színesbőrű embernek, ezért a Kongresszus követeli, hogy a faji, vallási vagy bőrszín szerinti megkülönböztetést nyilvánítsák jogilag is büntetendő cselekménynek.

Minden állás és foglalkozás elfoglalható legyen a képzett afrikaiak számára, és az alkalmaztatás megtagadása faj, vallás, vagy bőrszín miatt minősítették törvénysértésnek.

A politikai helyzettel kapcsolatban a Kongresszus megállapítja:

- (a) Az angol, francia, belga és más európaiak megjelenése óta Nyugat-Afrikában haladás helyett visszafejlődés volt tapasztalható, ezen szövetséges imperialista hatalmak rendszeres kizsákmányolása következtében. A „társas viszonyra”, „gyámságra”, „védnökségre” és a „mandátumi rendszerre” való hivatkozás nem szolgálja Nyugat-Afrika népeinek politikai igényeit.
- (b) Nyugat-Afrika hagyományos intézményeinek demokratikus jellegét gyűlöletes és elnyomó törvényekkel és intézkedésekkel szétzúzták, és azokat zsarnoki kormányzási rendszer váltotta fel, ami ellenkezik Nyugat-Afrika népeinek kívánságaival.
- (c) Az úgynevezett alkotmányos reformok erőszakos bevezetése Nyugat-Afrikában nem egyéb, mint álcázott kísérlet az idegen

imperialista hatalmak részéről arra, hogy ezen népek politikai leigázását folytassák.

- (d) A Közvetett Uralom (Indirect Rule) bevezetése nem csupán az elnyomás eszköze, hanem a Nyugat-Afrikai önkormányzat jo-gaiba való beavatkozás is.
- (e) Az imperialista hatalmak által végrehajtott mesterséges terület-felosztás és határ-kijelölés szándékos tevékenység azon célból, hogy Nyugat-Afrika népeinek politikai egységét szétrombolják.

II.

Gazdaság: Nyugat-Afrika gazdasági berendezkedését illetően a határo-zat hangsúlyozza:

- (a) Az imperialista hatalmak rendszeresen kizsákmányolták Nyu-gat-Afrika gazdasági erőforrásait a lakosság kárára.
- (b) A nyugat-afrikai lakosság által véghezvitt iparosítást szétzilálták és tönkretették az imperialista hatalmak, aminek következtében az életszínvonal a létfenntartás szintje alá süllyedt
- (c) A föld, amely a nyugatafrikaiak jogos tulajdona, fokozatosan külföldi kormányok vagy más érdekeltségek kezébe kerül, kü-lönbféle cselfogások és rendelkezések révén.
- (d) Nyugat-Afrika munkásainak és földműveseinek nem engedték meg független szakszervezetek és szövetkezeti mozgalmak léte-sítését hivatalos beavatkozás nélkül.
- (e) A bányaipar a fináncióke külföldi monopóliumainak kezében van, ami azt eredményezi, hogy valahányszor a bányaipar bár-hol is kialakult, máris megkezdődik a törekvés, hogy a lakossá-got ottani földjeitől megfosszák (pl. Nigéria és Sierra Leone ásványkincseinek tulajdonjoga már a brit kormány kezében van).
- (f) Nyugat-Afrikában az angol kormányt valójában egy egységes kereskedői szervezet tartja ellenőrzése alatt, amelynek főcélja a nép kizsákmányolása, s ily módon a hazai lakosságot gazdasá-gilag kiszolgáltatottá teszi.
- (g) Amikor egy országot arra kényszerítenek, hogy egyetlen ter-ményre legyen utalva (pl. kakaóra) és azt egyetlen monopolizált piac részére és kizárólag exportra termelje, akkor, amikor föld-művesei és munkásai a fináncióke karmaiban vannak, nyilván-

való, hogy ezen ország kormányától nem várható el, hogy mind-
ezért felelősséget vállaljon.

A terület szociális szükségleteit illetően a határozat kimondja:

- (a) Nyugat-Afrika demokratikus szervezeteinek és intézményeinek munkájába beleavatkoznak, a külföldi irányítás nem fejlesztette a nyugatafrikai nemzetek oktatásügyét, egészségügyi ellátását, élelmezési helyzetét, ellenkezőleg, eltűri a nagy tömegekre kiterjedő analfabétizmust, betegségeket, alultápláltságot, prostitúciót és sok más szociális bajt.
- (b) A nyugat-afrikai szervezett kereszténység azonosítható a terület népeit politikailag és gazdaságilag kizsákmányoló külföldi hatalmakkal.

III.

1. A Négy Szabadságjog és az Atlanti Charta alapelveit azonnal alkalmazni kell.
2. El kell törölni azokat az agrártörvényeket, amelyek lehetővé teszik az európaiak számára, hogy afrikaiaktól földet vegyenek el. Azonnal meg kell akadályozni bármiféle európaiak által történő letelepedést Kenyában vagy Kelet-Afrika bármely más részén. Minden szabad területet szét kell osztani a földnélküli afrikaiak között.
3. Az afrikaiaknak álljon jogukban akadálytalanul fejleszteni országuk gazdasági erőforrásait.
4. Azonnal el kell törölni minden faji és egyéb megkülönböztetéssel kapcsolatos törvényt és ezennel életbe kell léptetni a polgárjogi egyenlőség rendszerét.
5. Szólásszabadságot, sajtószabadságot, gyülekezési és szervezkedési jogot!
6. Az adóztatási rendszer és a polgári- és a büntetőjogi törvénykönyv felülvizsgálatát.
7. Minden gyermek számára kötelező egységes és ingyenes oktatás 16 éves korukig, térítésmentes étkeztetéssel, ingyenes tankönyvekkel és iskolaszerekkel.
8. A választójog biztosítását, azaz minden huszonegy éven felüli férfi és nő választó és választhatósága jogát a törvényhozó testületet, a tartományi tanácsokat és minden egyéb körzeti vagy községi tanácsot illetően.

9. Mindenki számára biztosítani kell az állami egészségügyi ellátást, orvosi kezelést és szociális gondozást.
10. Meg kell szüntetni a kényszermunkát, és érvényt kell szerezni az egyenlő munkáért egyenlő bér elvének.

IV.

Felhívás a gyarmati hatalmakhoz

A küldöttek hisznek a békében. Hogy is lehetne másképpen, amikor Afrika népei évszázadokon át az erőszak és a rabszolgaság áldozatai voltak? Ha azonban a nyugati világ mégis erőszakkal akarná kormányozni az emberiséget, akkor az afrikaiak, hogy visszanyerjék szabadságukat, végső esetben maguk is erőszakot alkalmaznak, még akkor is, ha az erőszak sajátmaguk és a világ pusztulásával járna.

Elhatározott törekvésünk, hogy szabadok legyünk. Kívánjuk az oktatást. Akarjuk azt a jogot, hogy tisztességes megélhetést tudjunk magunknak biztosítani; hogy kifejezhessük gondolatainkat és érzéseinket, hogy elsajátítsuk és megalkossuk a szépség kifejezési formáit. Önkormányzatot és függetlenséget követelünk Fekete Afrika számára, csak annyit és nem többet, mint ami szükséges ezen az egyetlen világon ahhoz, hogy egyes csoportok és népek sajátmagukat irányíthassák, beleilleszkedve a feltétlenül szükséges világ-egységbe és szövetségbe.

Nem szegyenkezzünk amiatt, hogy évszázadokon át türelmesek voltunk. Mi továbbra is, önként, áldozatot hozunk és küzdünk. De nem vagyunk hajlandók tovább éhezni akkor, miközben robotolunk az egész világ számára, hogy szegénységünk és tudatlanságunk révén a csalárd arisztokráciát és a levitézlett imperializmust szolgáljuk.

Elítéljük a tőke monopóliumát és a magántulajdon hatalmát és a kizárólag a magánprofit céljait szolgáló ipart. Örömmel fogadjuk a gazdasági demokráciát, mint az egyetlen igazi demokráciát.

Ezért panaszt teszünk, felszólalunk és vádat emelünk. Oda fogunk hatni, hogy a világ felfigyeljen életkörülményeink tényeire. Minden lehetséges módon harcolni fogunk a szabadságért, a demokráciáért és a társadalmi fejlődésért.

V.

Felhívás a gyarmati népekhez

Elismerjük minden gyarmaton élő nemzet azon jogát, hogy sorsát sajátmaga irányítsa. Valamennyi gyarmatnak meg kell szabadulnia a külföldi imperializmusnak mind politikai, mind gazdasági fennhatóságától.

A gyarmati népeknek joguk van ahhoz, hogy minden idegen ellenőrzés nélkül sajátmaguk válasszák kormányukat. Felhívjuk a gyarmati népeket, hogy ezen célokért minden rendelkezésükre álló eszközzel harcoljanak.

Az imperialista hatalmak célja a kizsákmányolás; azzal, hogy a gyarmaton élő népek megkapják az önkormányzás jogát, ez az imperialista cél nem valósulhat meg. Ezért a gyarmati és a leigázott népek harca a politikai hatalomért az első lépés ebbe az irányba és szükséges előfeltétele a szociális, gazdasági és politikai emancipációnak. Az V. Összafrikai Kongresszus ezért felszólítja a gyarmati munkásokat és földműveseket, hogy hatékonyan szervezkedjenek. A gyarmati dolgozóknak az imperializmus elleni harc élvonalában kell lenniük. Fegyvereitek – a sztrájk és a bojkott – legyőzhetetlenek.

Felszólítjuk a gyarmatokon élő értelmiségieket és szellemi dolgozókat is, érezzék felelősségüket. A szakszervezeti jogokért a szövetkezetek létesítésének, a sajtó szabadság, a gyülekezés, a tüntetés és a sztrájk jogáért harcolva, azért küzdve, hogy szabadon kinyomtatható és olvasható legyen mindaz, ami a tömegek tanításához szükséges, azt az egyetlen módszert alkalmazzátok, amelynek segítségével szabadságotokat elnyerhetitek és megvédelmezhetitek. Ma a hatásos cselekvésnek egyetlen útja van – a tömegek megszervezése. És ehhez a szervezkedéshez a gyarmatok tanult embereinek is csatlakozniuk kell. Gyarmati és leigázott népek, egyesüljete!

(Közli: Padmore id. mű pp. 133–137)

KELET-AFRIKA TÖRTÉNELMÉVEL ÉS A KAPCSOLÓDÓ TUDOMÁNYTERÜLETEKKEL FOGLALKOZÓ MAGYAR ÍRÁSOK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

(Összeállította Páricsy Pál)

I. Általános művek

- Ágh Attila: *Labyrinth in the Mode of Production Controversy*. Budapest, 1980. MTA Világgazdasági Kutató Intézet, 78 p. (Studies on Developing Countries, 105)
- Balogh András: *A gyarmatosítás és a nemzeti felszabadító mozgalom története Ázsiában és Afrikában, 1914–1939*, Budapest, 1974. Tankönyvkiadó, 191 p.
- Bognár József: *A gazdasági növekedés irányítása a fejlődő világban*. Budapest, 1967. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 660 p.
- Bokorné Szegő Hanna: *Az új államok és a nemzetközi jog*. Budapest, 1971. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 262 p.
- Fejlődő országok lexikona*. Főszerkesztő Kende István. Budapest, 1973. Akadémiai Kiadó, 1327 p.
- Kende István: *Helyi háborúk Ázsiában, Afrikában és Latin-Amerikában, 1945–1969*. Budapest, 1972. MTA Afro-ázsiai Kutató Központ, 103 p. (Tanulmányok a fejlődő országokról, 60.)
- Kende István – Szentés Tamás: *Fejlődő országok nem kapitalista útja*. Budapest, 1966. Kossuth Könyvkiadó, 295 p.
- Mándi Péter: *Oktatás és gazdasági növekedés a fejlődő országokban*. Budapest, 1975. Akadémiai Kiadó, 187 p.
- Salgó László: *A gyarmatosítás története Ázsiában, Afrikában és Latin-Amerikában, 1789–1918*. Budapest, 1965. Tankönyvkiadó, 189 p.
- Salgó László: *Gyarmatpolitika Napoleontól de Gaulle-ig*. Budapest, 1977. Kossuth Könyvkiadó.
- Varga Csaba: *Modernization of Law and Its Codification Trends in the Afro-Asian Legal Development*. Budapest, 1976. MTA Afro-ázsiai Kutató Központ, 45 p. (Studies on Developing Countries, 88)

II. Történelmi, gazdasági, politikai tanulmányok

- Afrika és a szocialista országok gazdasági kapcsolatai*. (A szocialista országok Afrika-kutatóinak V. nemzetközi konferenciájára – Bpest, 1976. nov. – készített magyar tanulmányok) Budapest, 1977. MTA Világgazdasági Kutató Intézet, 157 p. (Tanulmányok a fejlődő országokról, 93.)
- Ágh Attila: Afrikai termelési mód? = *Valóság*, 12 (1969), 10. sz. pp. 18–29.
- Árkus István: *Rhodésia – Zimbabwe*. Budapest, 1980. Kossuth, 240 p.
- Balogh András: A szocialista orientációjú afrikai fejlődés néhány kérdése. In: *Merre tart Fekete-Afrika?* (Szerk. Borgos Györgyné – Kovács Géza). Budapest, 1980. TIT, pp. 123–131.

- Borsányi Károly: Fekete-Afrika helye az emberiség történetében. In: *Merre tart Fekete-Afrika?* (Szerk. Borgos Györgyné – Kovács Géza) Budapest, 1980. TIT, pp. 7–17.
- Bruhács János: *Az ENSZ kísérlete Namibia (Délnyugat-Afrika) nemzetközi státuszának rendezésére*. Pécs, 1970. Pécsi Szikra ny. 29 p. (Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata 74)
- Ecsedy, Csaba: Some Questions of the Political Evolution of Traditional State in Africa South of the Sahara. = *Néprajzi Értesítő*, 54 (1972) pp. 189–216.
- Ecsedy Csaba: A közösségi földtulajdon szerepe a fekete-afrikai uralkodó csoportok kialakulásában. = *Magyar Filozófiai Szemle*, 19 (1975), 3–4. sz. pp. 446–454.
- Ecsedy Csaba: Földtulajdon és államszervezet Fekete-Afrikában. In: Tókei Ferenc (szerk.): *Óstársadalom és ázsiai termelési mód*. Budapest, 1976. Magvető, pp. 233–342.
- Ecsedy Csaba: Hagyományosság és törzsiség a mai Fekete-Afrikában. In: *Merre tart Fekete-Afrika?* (Szerk. Borgos Györgyné – Kovács Géza) Budapest, 1980. TIT, pp. 18–38.
- Gál Tamás: *Afrika! Afrika!* Budapest, 1978. Ságvári Könyvszerkesztőség, ILV, 124 p.
- Gál Tamás: A szocialista országok Afrika-politikája. A Dél-afrikai Köztársaság. In: *Merre tart Fekete-Afrika?* (Szerk. Borgos Györgyné – Kovács Géza) Budapest, 1980. TIT, pp. 132–136.
- Gyenge Zoltán: *Ethiopia on the Road of Non-Capitalist Development*. Budapest, 1976. MTA Afro-ázsiai Kutató Központ, 48 p. (Studies on Developing Countries 90.)
- Gyenge Zoltán: Trópusi Afrika fejlődési típusai, In: *Merre tart Fekete-Afrika?* (Szerk. Borgos Györgyné – Kovács Géza) Budapest, 1980. TIT, pp. 39–52.
- Hauer Ferenc: *Menyhárt László megfigyelései Afrika belsejében, 1890. május 22.–1897. november 16.* Kalocsa, 1913. Jurcsó ny. 90 p. 1 t. (KlNy. Jézus-társasági Kalocsai Érseki Kath. Főgimnázium 1912–1913. Értesítője)
- Horváth Jenő: *Modern Afrika (1415–1920)* Budapest, 1929. Külügyi Társaság, 112 p.
- Hovanyec László: A szocialista eszmék térnyerése Afrikában és az arab világban. In: *Merre tartanak a fejlődő országok?* Budapest – Debrecen, 1969. Országos Béketanács, pp. 29–38.
- Kálmán Géza: *Miaka ile – béke és harc a feketékkel. Egy német gyarmatról és védelmi harcáról*. Budapest, 1923, Pátria, 311 p.
- Kalmár György: *Ghana útjai*. Budapest, 1976. Kossuth, 370 p.
- Katona, Emil: *Socialism versus Capitalism. Some Aspects of the Necessity of Ideological Choice in Black Africa*. Budapest, 1979. MTA Világgazdasági Kutató Intézet, 44 p. (Studies on Developing Countries, 101.)
- Kemenes Egon: *Tudomány és gazdasági fejlődés Afrikában*. Budapest, 1968. MTA Afro-ázsiai Kutató Központ, 14 p. (Tanulmányok a fejlődő országokról, 22.)
- Kende István: A fekete-afrikai munkásmozgalmakról. In: *A kommunista világmozgalom fejlődése*. Budapest, 1967. Kossuth, pp. 317–327.
- Kende István: *A francia gyarmatbirodalom felbomlása Nyugat-Afrikában*. Budapest, 1964. Kossuth, 286 p.
- Kende István: Afrika gyarmati területeinek harca. In: *A fejlődő országok társadalmi kérdéseiről*. Budapest, 1972. MSZMP, pp. 35–45.

- Kende István: A mai Afrika. Politikai helyzetkép. In: *Merre tart Fekete-Afrika?* (Szerk. Borgos Györgyné – Kovács Géza) Budapest, 1980. TIT, pp. 70–95.
- Kis Aladár: La guerre italo-éthiopienne (1935–1936) = *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis, Sectio Historica, 11* (1970, pp. 183–205.)
- Krizsán László: *Aspects of an Analysis of the Labour Structure of the Nigerian Working Class*. Budapest, 1970. MTA Afro-ázsiai Kutató Központ, 21 p. (Studies on Developing Countries, 37.)
- Krizsán László: „Homo Regius” Afrikában. *Emlékezés David Livingstone halálának 100. évfordulójára*. Budapest, 1975. MTA Afro-ázsiai Kutató Központ, 42 p. (Tanulmányok a fejlődő országokról, 78.)
- Krizsán László (szerk.): *Sources and Historiography on African National-Liberation Movements*. Budapest, 1978. MTA Világgazdasági Kutató Központ, 141 p. (Studies on Developing Countries, 96.)
- Makai György: *Portugál-Afrika, a rabszolgák földje*. Budapest, 1961. Kossuth Könyvkiadó, 152 p.
- Mándi Péter: *Afrika oktatásfejlesztésének koncepciója és annak problémái*. Budapest, 1966. MTA Afro-ázsiai Kutató Központ, 16 p. (Tanulmányok a fejlődő országokról, 3.)
- Marton Imre: Guinea és a fejlődés nem-kapitalista útja. = *Pártélet*, 12 (1967) 12. sz. pp. 81–89.
- Marton Imre: *Eszmék és téveszmék a harmadik világban. Léopold Sédar Senghor, Aimé Césaire és Frantz Fanon filozófiai-társadalmi koncepcióinak kritikai elemzése*. Budapest, 1969. Kossuth, 255 p.
- Marton Imre: *La pensée politique du Président Ahmed Sékou Touré*. Conakry, 1975. Revue du Parti. État de Guinée, 176 p.
- Marton Imre: *Contribution to a Critique of an Interpretation of Specific Third World Traits*. Budapest, 1978. MTA Világgazdasági Kutató Intézet, 118 p. (Studies on Developing Countries, 97.)
- Mayer László: Az „afrikai szocializmus” tanzániai változatának néhány kérdése. = *Politikai Gazdaságtan*, (1971), pp. 31–47.
- Ormos Mária: *Háború Etiópia földjén*. Budapest, 1970. Kossuth, 190 p.
- Polányi Károly: *Dahomey és a rabszolgakereskedelem. Egy archaikus gazdaság elemzése*. Budapest, 1972. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 265 p.
- Patkó Imre: A forradalmi mozgalmak néhány tapasztalata Afrikában. = *Társadalmi Szemle*, 26 (1971), pp. 62–75.
- Réti Ervin: *Afrikai frontvonalak*. Budapest, 1979. Zrínyi, 137 p.
- Slagó László: Franciaország Afrika-politikája. In: *Merre tart Fekete-Afrika?* (Szerk. Borgos Györgyné – Kovács Géza) Budapest, 1980. TIT, pp. 96–122.
- Schlauch Lőrinc: *A rabszolgakereskedés Afrikában*. Budapest, 1889. Franklin ny. 47 p.
- Sik Endre: *A nagy Mirambo árnyékában*. Budapest, 1962. Móra, 207 p.
- Sik Endre: *Fekete-Afrika története*. 1–4. kötet. Budapest, 1964–1973. Akadémiai Kiadó, 406, 351, 417, 437 p.
- Suleymán ibn Inger Abdullah: *Magyarország gyarmata Szomáli-földön. Hivatalos és eredeti levelezések*. Budapest, 1904. Pesti Lloyd Társulat ny. 98 p.
- Szentes Tamás: *Fekete-Afrika gazdasága*. Budapest, 1967. Afro-ázsiai Kutató Központ, 61 p. (Tanulmányok a fejlődő országokról, 12.)

- Szentes Tamás: *Elmaradottság és fejlesztés. Az elmaradottság leküzdésének kérdései Afrikában.* Budapest, 1972. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 486 p.
- Szentes Tamás: *Kelet-Afrika a szabadság útján. Kenya, Tanganyika, Uganda, Zanzibár.* Budapest, 1963. Kossuth, 259 p.
- Szentes Tamás: *The Structure of Society and Its Changes in African Countries.* Budapest, 1975. MTA Afro-ázsiai Kutató Központ, 56 p. (Studies on Developing Countries, 76.)
- Szentes Tamás: Tropikus Afrika. In: *Korunk világgazdasága III. A fejlődő országok* (Szerk. Nyilas József) Budapest, 1974. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 307–395. p.
- Szilágyi Zoltán: A gyarmati probléma a Népszövetség fórumain. = *Történelmi Szemle*, 12 (1969), 1–2. sz. 131–140. p.
- Verő Ubul: Az afrikai országok gazdasági csoportosulásainak főbb sajátosságai. = *Gazdaság*, 3 (1969), 1. sz. pp. 114–129.

III. Földrajz, utazók, útleírások

- Balázs Dénes: *A Zambézitől délre.* Budapest, 1979. Gondolat, 415 p. (Világjárók 120.)
- Bendefy-Benda László: *Magyar utazók Afrikában.* 1–2. köt. Budapest, 1934. M. Etiópiai Exped. Országos Bizottsága. 1. köt. Felfedezők, 158 p. 2. köt. Utazók, 208 p. (Benne Benyovszky Móric, Teleki Sámuel, Torday Emil, Almásy László Ede, Bornemissza Pál, Hopp Ferenc és Jankó János utazásairól)
- Benyovszky Móric: *Életrajza, saját emlékiratai és útleírásai.* Ford. Jókai Mór. 1–4. köt. Budapest, 1888. Ráth. – Újabb kiadása: *Emlékiratai Ázsián át Madagaskárig.* Budapest, 1956. Magvető Kiadó, 1 t. 316 p.
- Cholnoky Jenő: *Afrika.* 1–2. köt. Budapest, (1930.) Lampel, 1. köt. 267 p. 1 térk. 2. köt. 486 p.
- Damaszkin Arzén: *A mászái fensíkon.* Budapest, 1906. Budapesti Hírlap ny. 284 p. 3 t.
- Erdélyi Lajos: *Teleki Samu Afrikában. Az Afrika-kutató eredeti fényképfelvételeivel.* Bukarest, 1977. Kriterion, 82 p. 23 t.
- A Föld felfedezői és meghódítói.* Írták Cholnoky Jenő, Germanus Gyula, Réz Andor (stb.) 2. köt.: Észak- és Dél-Afrika. Budapest, 1938. Révai, 373 p. 16 t.
- Futó József: *Afrika.* Budapest, 1963. Gondolat, 325 p.
- Galla-Kovács Ágnes: *Nem vadászta Tanzániában.* Budapest, 1976. Kossuth Könyvkiadó, 172 p. 16 t.
- Gáspár Ferenc: *A föld körül.* Útleírás 6. kötetben. 2. köt. *Nyugat-India és Afrika. Colontól Nyugat-Indián át Afrika körül, Adenig.* Budapest, 1906. Singer és Wolfner, 548 p. 43 t.
- Halász Gyula: *Öt világrész vándorai. Magyar felfedezők Benyovszkytól napjainkig.* 2. kiad. Budapest, 1937. Grill, 243 p. 13 t. (Benne tanulmányok Benyovszky Móricról, Magyar Lászlóról, Teleki Sámuelről és Torday Emilről.)
- Havas A.: *Afrikai képek. Különös tekintettel Magyar Lászlóra.* Szabadka, 1895.
- Höhnel Lajos: *A Rudolf- és Stefánia-tavakhoz. Teleki Sámuel gróf felfedező útja Kelet-Afrika egyetlenlítői vidékein.* Leírta kísérője, Höhnel Lajos. 1–2. köt. Budapest, 1892. Ráth Mór.

- Ignác Rózsa: *Zebrodob-híradó. (Kelet-afrikai útinapló.)* Budapest, 1968. Gondolat Kiadó, 330 p. 32 t. (Világjárók, 62)
- Jankó János: Faroszungo vizesés a Kongón. = *Budapesti Szemle*, 1887.
- Kalmár Gusztáv: *Ismeretlen népek, névtelen földek. A nagy felfedezők küzdelmei a fekete világrészekén.* Budapest, 1929. Szt. István Társulat, 363 p. 8 t.
- Kalmár György: *Arany Ghana.* Budapest, 1964. Kossuth Könyvkiadó, 330 p.
- Kalmár György: *A Níger partján.* Budapest, 1967. Gondolat Kiadó, 232 p.
- Kende István: *Jóreggelt, Afrika! Guineai útirajz.* Budapest, 1961. Gondolat Kiadó, 176 p. 88 t. (Világjárók, 24)
- Kittenberger Kálmán: *Vadász- és gyűjtőúton Kelet-Afrikában 1903–1926.* Budapest, 1928. Franklin, 388 p. 61 t.
- Kittenberger Kálmán: *A megváltozott Afrika.* Budapest, 1930. Franklin, 375 p. 79 t.
- Kittenberger Kálmán – Mészáros Kálmán: *Afrikai vadászemlékek.* Válogatás. Budapest, 1970. Gondolat Kiadó, 427 p. 18 t.
- Köves Tibor: *Feketék és fehérek Kongóban.* Budapest, 1962. Kossuth Könyvkiadó, 218 p. 12 t.
- Magyar László: *Délfrikai levelei és naplókivonatai.* Kiadta Hunfalvy János. Pest, 1857. Eggenberger, 92 p. 1 ték.
- Magyar László: Rövid tudósítás a Maluva vagy Moropuu és Lobál országokról. = *Magyar Akadémiai Értesítő*, 19. évf. 1859. 11. sz.
- Magyar László: *Délfrikai utazásai 1849–57. években.* Sajtó alá egyengette és jegyzéssel ell. Hunfalvy János. Pest, 1859. Eggenberge – Geibel, XVI, 464 p. 7 t. 1 ték.
- Magyar utazók, földrajzi felfedezők.* (Szerk. Havasné Bede Piroska, Somogyi Sándor.) Budapest, 1973. Tankönyvkiadó, 379 p. (Benne Teleki Sámuelről, Magyar Lászlóról, Torday Emilről, Almásy Lászlóról.)
- Messzi népek magyar kutatói. Az egyetemes néprajz magyar előfutárai és művelői.* Vál., az életrajzokat és a jegyzeteket írta Bodrogi Tibor, Boglár Lajos (etc.). Budapest, 1978. Gondolat Kiadó, 1. köt. 411 p. 8 t. 2. köt. 412 p. 12 t. (Benne életrajzok és részletek Magyar László és Torday Emil munkáiból.)
- Németh Imre: *Őserdők mélyén. Magyar László regényes életrajza.* Budapest, 1953. Ifjúsági Könyvkiadó, 305 p.
- Óze Katalin: *Csodálatos Etiópia.* Budapest, 1968. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 290 p.
- Sebes Tibor: *Afrika.* (Képes földrajz). Budapest, 1969. Móra, 159 p.
- Sugár András: *Angolai tükör.* Budapest, 1978. Kossuth Könyvkiadó, 141 p. 16 t. (Ország-világ)
- Szedzerjei Ákos – Szedzerjei Magda: *Barátságos arcot, elefánt!* Budapest, 1971. Natura, 147 p.
- Szilágyi Éva: *Asszonyorsok Afrikában.* Budapest, 1972. Táncsics Kiadó, 349 p. (Útikalandok, 113.)
- Szuhai István: *Szimba, a király.* Budapest, 1971. Magvető Kiadó, 219 p. 32 t.
- Thirring Gusztáv: *Magyar László élete és tudományos munkássága.* Kritikai adalék a magyar földrajzi kutatások történetéhez. Magyar László kiadatlan írásai. Budapest, 1937. Székely ny. VII, 166 p. 2 ték.

- Torday Emil: *Afrikai emlékek. (Egy Afrika-kutató naplójából.)* Budapest, 1924. Világ-irodalom Kiadó, 320 p. (A hat világrész, 13.)
- Vajda László: *Nagy magyar utazók. (19. század.)* Budapest, 1951. Művelt Nép, 219 p. 6 t. 4 térk. (Benne Magyar Lászlóról, Teleki Sámuelről.)
- Zsoldos Géza: *Madagaszkár, a boldog ember földje.* Budapest, 1941. Neuwald ny. 86 p.

IV. Néprajz, vallás, irodalom

- Bodrogi Tibor: *Afrika művészete.* Budapest, 1967. Corvina Kiadó, 319 p.
- Fodor István: *The Problems in the Classification of the African Languages. Methodological and Theoretical Conclusions Concerning the Classification System of Joseph H. Greenberg.* Budapest, 1967. MTA Afro-ázsiai Kutató Központ, 153 p. (Studies on Developing Countries, 5)
- Jankó János: A Kongo név eredete. = *Földrajzi Közlemények*, 15 (1887), pp. 505–509.
- Keszthelyi Tibor: A négritűd és a nyugat-afrikai irodalom. = *Helikon*, 16 (1970), 1. sz. pp. 11–21.
- Keszthelyi Tibor: *Az afrikai irodalom kialakulása és fejlődése napjainkban.* Budapest, 1971. Akadémiai Kiadó, 303 p.
- Nagy Géza: Kelet-Afrika koiszán maradványnépei. In: *Artes Populares. A Folklore Tanszék Évkönyve 1970.* Budapest, 1970. ELTE, pp. 103–121.
- Páricsy, Pál: *A New Bibliography of African Literature.* Budapest, 1969. MTA Afro-ázsiai Kutató Központ, XI, 104 p. (Studies on Developing Countries, 24)
- Páricsy Pál: A nyugat-afrikai színház története. = *Helikon*, 16 (1970), 1. sz. pp. 33–42.
- Páricsy Pál: Simon Kimbangu és a kongói próféta-egyházak. = *Világosság*, 12 (1971), 1. sz. pp. 58–62.
- Páricsy, Pál (szerk.): *Studies on Modern Black African Literature.* Budapest, 1971. MTA Afro-ázsiai Kutató Központ, 121 p. (Studies on Developing Countries, 43)
- Sárkány Mihály: Az okiotok csereviszonyainak elemzése. = *Ethnographia*, 81 (1970), pp. 565–577.
- Szalai Sándor: *Az új Afrika tudományos élete.* Budapest, 1963. Akadémiai Könyvtár, 63 p.
- Torday Emil – Joyce, T. A.: *Notes ethnographiques sur les peuples communément appeles Bakuba, ainsi que sur les peuplades apporantées. Les Bushongo.* Bruxelles, 1910. Annales du Musée du Congo Belge.
- Torday, Emil: *African Races.* London, 1930. Williams and Norgate, IV, VII t. 385 p. 1 térk.
- Zamárdi Péter: A protestantizmus elterjedése Afrikában. = *Világosság*, 10 (1969), 11. sz. pp. 669–673.

